

सीताहरण

चन्द्रकांत शर्मा

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૮૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ આત્મચરિત્ર

વિષય ૬-૩

સીતાહરણ

દ્વેષક

જનકશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

નવચંપન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ

૦-૧૨-૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી,
નવજીવન મુદ્રણાલય; અમદાવાદ

*

સંવત : ૧૯૭૯

રામદૂત દનુમાનના અવતાર સમા
વજ્રકાય બાળશ્રદ્ધચારી
પૂજ્ય સ્વામી આનન્દને
અર્પણ

પ્રસ્તાવના

હિન્દુસ્તાનની રંક પ્રજાને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર રંક નથી કહેવા દેતા. આપણે રંક શેના? આપણી પાસે તો કેટલુંયે અમોલું ધન ભરેલું છે, જેમાથી આપણે આજે અને સર્વકાળ માટે બીજી પ્રજાઓની આધ્યાત્મિક ક્ષુધા અને તૃષ્ણા તૃપ્ત કરી શકીએ એમ છીએ. વસ્તુતઃ આજે આપણે રંક છીએ અને નથી પણ થોડા વરસ પહેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને જામાનો રાઝ થયો ન હતો ત્યારે દેશની રંક પ્રજાના ઘણા મોટા ભાગને, ખાસ કરીને પ્રજાના બાળવર્ગને પોતાના આધ્યાત્મિક ધનની ઝાઝી ખબર ન હતી. ક્યાંક ખબર હતી તો તે ધન અમોલું છે એમ બહુ ઓછા માનતા હતા. આજે આપણું ધન કેટલું છે, કેવું છે તેનું જ્ઞાન આપણને થવા લાગ્યું છે, એટલે આપણે રંક-દશામાંથી નીકળવા લાગ્યા છીએ. ગુજરાતની બાળપ્રજાના હાથમાં આ પુસ્તકમાં અપાર્થ છે એવી રીતે રામાયણની

કથા મૂકવી એ એ જ દિશામાં થતો યશસ્વી પ્રયત્ન છે. રામાયણકથામૃત તો બાળકે માતાના દૂધની સાથે પીધેલું હોવું જોઈએ. માતાના દૂધની સાથે ન મળે તો પિતાની સાથે તેના ખોળામાં બેસી ન્યારથી બાળક વાતો સાંભળવાનો રસીઓ થાય ત્યારથી રામાયણની કથાથી જ તેના શિક્ષણનો મંગળ આરંભ થવો જોઈએ. પણ એવાં માબાપ ગુજરાતમાં આજે તો ઓછાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં હજી બાળકોને એ અમૃતના રસનો સ્વાદ લગાડનારાં માતૃપિતા પડેલાં છે, એટલે ગુજરાતના કરતાં મહારાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક અધોગતિ ઓછી છે. ગુજરાત ને મહારાષ્ટ્રની વાત છોડી દઈએ; ભક્તકવિ તુલસીદાસના પ્રાન્તમાં પણ ન્યારે ધરડાઓ ધણા મળી આવશે કે જેના મહોમાંથી ચાલતાં ચાલતાં તુલસીનાં વચનો નીકળશે, ત્યારે આ જમાનાનાં બાળકો એવાં ધણાં મળી આવે છે કે જેઓ લક્ષ્મણ કે હનુમાન કેાણ હતા તે ન જાણતાં હોય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક કર્તવ્ય આપણી એ દીન દશા ફેડવાનું છે; અને કાકાસાહેબ જેવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આચાર્ય. બાળકો જેને વધાવી લે એવી રામાયણની કથા પોતાના વિદ્યાર્થી પાસે જ તૈયાર કરાવે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

એક જ કથા બાળક કહે, યુવક કહે, પ્રૌઢ કહે કે શૂદ્ધ કહે, તે બધાઓની શૈલીમાં ફેર પડે છે. બધાએ કથાનો સાર આપે, પણ રસ ઓછોવતો આપે. બાળક સૌથી વધારે આપે એમ માઈમાનવું છે. તેમાં ચન્દ્રશંકર જેવા કવિબાળક હોય ત્યાં તો પૂછવું જ શું? રામાયણની કથા ધણે

કહેવાતી સાંભળી છે, રામાયણી કથાના સાર ધણા જ્ઞેયા છે, અને મૂળ રામાયણ તથા આધુનિક રામાયણો પણ ધણાં જ્ઞેયાં છે, પણ તેમાંના એકેમાં ભાષ્ય ચંદ્રશંકરના રામાયણમાં જે ભૂમિકા રચીને કથા કહેવામાં આવી છે તે નથી. ગ્રહો અને નક્ષત્રો ઘોળે દિવસે શોભતા નથી. તેની ખરી શોભા પ્રકટ કરવા માટે આકાશનો દિનવર્ણો પટ કામ નથી આવતો. તેને માટે તો રજનીવર્ણો પટની જ આવશ્યકતા છે. આપણી કથાઓમાં રામજન્મથી જ આરંભ કરવામાં આવે છે, વાલ્મીકિમાં પણ રામજન્મથી જ આરંભ થાય છે, ત્યારે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને સીતાની કથા દિનવર્ણો પટ ઉપર રજુ થતી હોય એવું ભાસે છે. એ કથાનું શાન્ત નિર્માણ તેજ ભાષ્ય ચંદ્રશંકરે ચીતરેલા ત્રણ ભાષ્યોના, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોની અવનતિના, પૃથ્વીની પીડના આછા અને ઘેરા રજનીવર્ણો પટ ઉપર કાંઈક અનેરી છટાથી પ્રગટ થાય છે. અને એ પુસ્તકની મોટામાં મોટી વિશેષતા એ જ છે.

કથાને માટે ભાષ્ય ચંદ્રશંકર એક જ મૂળને નથી વળગી રહ્યા. તેમણે વાલ્મીકિમાંયે ડૂબકી મારી છે, અને તુલસીના માનસરોવરનુંયે અવગાહન કરીધું છે, તેમજ મહારાષ્ટ્રી અને બીજાં કથાનકોમાં પણ ફરી આવ્યા છે. વાલ્મીકિનું જ્ઞાન, ગંભીર્ય અને કલા તુલસીમાં નથી; તુલસીની મર્યાદા કાલિદાસના કેટલાક શ્લોકોમાં નથી જ, આપણાં કથાનકોમાં તો નથી જ હોતી. આ બાળરામાયણમાં જ્ઞાન, કલા, અને મર્યાદા એ ત્રણે ઉતારવાનો સમર્થ પ્રયત્ન થયો છે, અને બાળકોની આમળ એ સામગ્રી મૂકવાની હોવા છતાં

ગાંભીર્યમાં પણ કશી ઉણપ આવી નથી. કોઇક કોઇક સ્થળે આદિકવિના મૂળથી અને આધુનિક કવિઓની કૃતિથી બહાર જઇ ભાઇ ચંદ્રશંકરે તેમની ન્યૂનતા પૂરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિઓનાથી થએલો ઊર્મિલાની અવગણનાનો જે દોષ આધુનિક કવિવિવેચક રવીન્દ્રનાથને સાથે છે તે દોષ આ પુસ્તકમાં મનોરમ રીતે પૂરવામાં આવ્યો છે. મહાકાવ્યોના અરણ્યમાં અગત્ય ઋષિના તપોવનજેવાં સંસ્કૃતિનાં જે મંદિરો ઢંકાઇ ગએલાં છે તેને તેની આસપાસના પરિસરો વાળીઝૂડી અને સાફ કરીને બાળકોની આગળ નજરમાં ખૂંચી જાય એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. બાળક સીતાહરણ સુધીનાં પ્રકરણો વાંચી, ઉત્તરાધર્મ માટે અધીરો થાય એવી શૈલીથી કથા કહેવામાં આવી છે. આશા છે કે બાળકોના શિક્ષણમાં આ પુસ્તકનો અભ્યાસ અગત્યનો ભાગ બનવશે, અને આપણાં પ્રાચીન ધનના બંડાર ખોલી તપાસી તેનો તાગ કાઢવાની વૃત્તિ તેમનામાં જન્મીત કરશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

સર્ગક્રમ

સર્ગ	પાત્રું
૧ તથુ બાહ્યો	૧
૨ રાવણની નકટાત	૬
૩ સોહીનો ઘડો	૧૩
૪ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ	૧૬
૫ શિવધનુષ	૨૦
૬ પૃથ્વીની પીડ	૨૪
૭ ઈન્દ્રિયામા કલહ	૨૬
૮ વાયુપુત્ર હનુમાન	૩૧
૯ રામજન્મ	૩૩
૧૦ ઋષિયાચના	૪૦
૧૧ તાટકાવધ	૪૪
૧૨ મખરક્ષણુ	૪૭
૧૩ રાજર્ષિના દર્શન	૪૯
૧૪ અહલ્યાનો ક્રોધાર	૫૧
૧૫ જનકીપરિણય	૫૪
૧૬ પરશુરામનો તેજોવધ	૫૮
૧૭ રામ યુવરાજ યશે	૬૭
૧૮ કળિનો પ્રવેશ	૭૪
૧૯ નાગણુનો ડંખ	૮૩
૨૦ કૈકેયી અને કૌસલ્યા	૮૮
૨૧ લક્ષ્મણ અને સીતા	૯૭
૨૨ વલ્લભધારણુ	૧૦૨

૨૩	વિદાય	૧૦૫
૨૪	મંઝાપાર	૧૦૭
૨૫	ચિત્રકૂટ પર	૧૧૩
૨૬	અંતકાળની ધડીઓ	૧૧૫
૨૭	હાહાકાર	૧૧૮૬
૨૮	ગોઝારી મા	૧૧૮ખ
૨૯	બાઈની શોધમાં	૧૧૯
૩૦	બરતબેટ	૧૨૩
૩૧	દંડકારણ્ય	૧૩૦
૩૨	મહર્ષિ અગસ્ત્ય	૧૩૫
૩૩	સંસ્કૃતિનું મન્દિર	૧૩૭
૩૪	રમણીય પંચવટી	૧૪૩
૩૫	શર્પણખાના બેહાલ	૧૪૮
૩૬	વેરનું બીજ	૧૫૨
૩૭	નિશાયરનું નિકંદન	૧૫૫
૩૮	કાયરની સલાહ	૧૫૯
૩૯	નેક સલાહ	૧૬૨
૪૦	શરી મન બદલાયું	૧૬૩
૪૧	પરાણે પ્રયાણ	૧૬૬
૪૨	માયાવી મૃગ	૧૬૮
૪૩	વિપરીત બુદ્ધિ	૧૭૪
૪૪	સીતાહરણ	૧૭૮
૪૫	જટાયુ સાથે યુદ્ધ	૧૮૨

સીતાહરણ

ત્રણ ભાઈઓ

દુષ્ણા જૂના વખતમાં વિશ્વવા નામે એક પવિત્ર, સત્યવાદી અને ઉદાર હૃદયવાળા ઋષિ હતા. તેમને બે સ્ત્રી હતી. એકથી કુબેર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. કુબેર મોટા થયો એટલે તેણે હિમાલય પર જઈને હજાર વર્ષ સૂધી ઉચ્ચ તપ આદર્યું. હજાર વર્ષ પૂરાં થયા પછી તેણે એકલું પાણી પીને રહેવાનું શરૂ કર્યું અને આખરે પાણી પણ છોડી દીધું અને હવા પર રહેવા લાગ્યો. કુબેરની તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મા તેના પર પ્રસન્ન થયા અને જોઈએ તે માગી લેવાનું કહ્યું. કુબેરે કહ્યું: “ મને લોકપાળની પદવી આપો. ” ઇન્દ્ર, વરુણ અને યમ ત્રણે લોકપાળ હતા તેની સાથે બ્રહ્માએ કુબેરને ચોથો લોકપાળ બનાવ્યો અને તેને ઉત્તર દિશાનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તે ઉપરાંત બ્રહ્માએ તેને ગમે ત્યાં ઉડીને જઈ શકે એવું પુષ્પક વિમાન આપ્યું. કુબેર રાજી થઈને ઘેર ગયો અને માતૃપિતાને મળ્યો.

એક વખત તેને વિચાર થયો કે બ્રહ્માજીએ મને લોકપાળ તો બનાવ્યો પણ રહેવાનું સ્થાન ન આપ્યું. આ મુશ્કેલી તેણે પિતાને બતાવવી અને બોલ્યો: “ જો જગાએ મારા જવાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ત્રાસ ન થાય એવી જગા મને બતાવો. ” વિશ્વવાએ કહ્યું: “ દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે ત્રિકુટ

પર્વત છે. તેના પર એક અત્યંત વિશાળ, મનોહર અને સોનાના કોટવાળી લંકાનગરી છે. દેવોના કારીગર વિશ્વકર્માએ એ નગરી રાક્ષસો માટે રચી હતી. પણ હાલમાં રાક્ષસો શ્રીવિષ્ણુના બચથી એ નગરી તળ નાસી ગયા છે અને પાતાળમાં ભરાઈ બેઠા છે. માટે તું જા અને આ લંકાનગરીનો રાજા થા. ” કુબેર જઈને લંકામાં રહેવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ વાર તેને માતપિતાને મળવાનું મન થતું ત્યારે પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને તેમને મળી આવતો.

વિશ્રવા ઋષિને ખીજી રાક્ષસ જાતિની કૈકસી નામની સ્ત્રી હતી. રાક્ષસ જાતિની હોવા છતાં કૈકસીનું વર્તન બહુ પવિત્ર હતું, એની વૃત્તિ નિર્મળ હતી અને તે હમેશાં ઋષિની સેવામાં તત્પર રહેતી. એની ભક્તિ જોઈને ઋષિ એના પર પ્રસન્ન રહેતા. એક વાર કૈકસીએ ઋષિને કહ્યું: “ મહારાજ, મને પુત્ર આપો. ” ઋષિએ કહ્યું: “ તું બહુ કવચતે બોલી છે માટે તને જે પુત્ર થશે તે બધા દુષ્ટ વૃત્તિવાળા, વિકરાળ શરીરવાળા અને બારે ઉત્પાત મચાવનારા થશે. ” આ શબ્દો સાંભળી કૈકસીને બહુ ક્ષોભ થયો. તે બોલી: “ મહારાજ, આપ જેવા ધર્મની મૂર્તિ રૂપ પુરુષ પાસેથી હું આવા દુષ્ટ પુત્ર લઈને શું કરું? મારા પર કૃપા કરીને મને આપના જેવો એક તો ધર્મિય પુત્ર આપો. ” ઋષિએ કહ્યું: “ તને જે છેલ્લો પુત્ર થશે તે જરૂર મારા જેવો જ થશે. ”

આ પછી કેટલેક વખતે રાવણનો જન્મ થયો. રાવણને દશ મોઢાં અને વીસ હાથ હતાં. એનું કાળું પહાડ જેવું

અને વિકરાળ શરીર, ન્હોંની બહાર નીકળી આવેલા લાંબા લાંબા દાંત, રાતા લોહીવર્ણા હોઠ, મોટા સુપડા જેવા કાન અને કાળા ચળકતા વાળ જોઈને તપોવનમાં રહેનારાં માણસો ભયભીત થઈને નાસી જવા લાગ્યાં. રાવણના જન્મ પછી થોડા થોડા વખતને અંતરે કુંભકર્ણ, શર્પણખા અને વિભીષણના જન્મ થયા. રાવણ, કુંભકર્ણ અને શર્પણખા લોકોને ખૂબ ત્રાસ આપતાં અને માણસોને પકડીને જીવતાં ને જીવતાં ખાઈ જતાં. એમનું નામ સાંભળતાં લોકો થરથરી જતા. વિભીષણ ઘેર રહ્યો રહ્યો પિતા પાસે વેદાધ્યયન કરતો અને માતૃપિતાની સેવા ભક્તિભાવથી કરતો.

એક વાર કુબેર માતૃપિતાને મળવા આવ્યો હતો. તેને જોઈ કૈકસીના પુત્રા માને પૂછવા લાગ્યા કે “એ કોણ છે ?” માએ તેમને કુબેરની અને બ્રહ્માએ તેને આપેલા વરની વાત કહી બતાવી અને કહ્યું: “તમે પણ જો એવું તપ કરો અને બ્રહ્મદેવને રાજ કરો તો એને જેવું રાજ્ય મળ્યું તેવું તમને પણ ધારે તે મળે.”

કુબેરનું વૃત્તાંત સાંભળી ત્રણે ભાઈઓને બ્રહ્મા પાસેથી મનનું ધાર્યું મેળવવાની લાલસા થઈ આવી. માએ એમને ઉત્સાહ આપ્યો એટલે એમને શરૂ થયું અને તેઓ બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી વરદાન લેવા હિમાલય પર ગયા અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા. કુંભકર્ણ ઉન્હાળામાં પોનાની આસપાસ પાંચ અગ્નિ સળગાવી તેની વચ્ચે બેસે, ચોમાસામાં મુશળધાર વરસાદ પડતો હોય તે વખતે પણ દૃઢ આસન વાળીને બેસે અને શિયાળામાં કડકડતી ટાદ

પડતી હોય તે વખતે દિવસ અને રાત પાણીમાં રહે, અને નિરંતર બ્રહ્માનું ધ્યાન ધર્યા કરે. આ પ્રમાણે દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં. વિભીષણે નિર્મળ મન રાખીને એક પગ પર ઉભા રહીને પાંચ હજાર વર્ષ સૂધી તપ કર્યું અને ત્યાર પછી માથું અને હાથ ઉઠા કરીને બીજાં પાંચ હજાર વર્ષ સૂધી સૂર્યદેવની આરાધના કરી. દશ હજાર વર્ષ ગયાં તે એણે જાણ્યાં પણ નહિ. બીજી પાસે રાવણે આહાર છોડી દીધી અને તપ કરવા માંડ્યું. એક હજાર વર્ષ ગયાં એટલે તેણે પોતાનું એક માથું કાપીને અગ્નિમાં નાંખ્યું. બીજા હજાર વર્ષ ગયાં એટલે બીજું માથું કાપીને અગ્નિમાં હોમ્યું. એમ નવ હજાર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં અને રાવણે નવ માથાંની આહૂતિ આપી. દશ હજાર વર્ષ પૂરાં થતાં તેણે દશમું માથું કાપવાની તૈયારી કરી એટલે બ્રહ્મદેવ ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા અને ત્રણે બાજુએ કહ્યું: “હું તમારા અડગ તપથી પ્રસન્ન થયો છું. તમારે જે જોઈએ તે માગો. હું તમારા મનના સર્વ મનોરથ પૂરા કરી દઈશ.”

રાવણે હાથ જોડીને કહ્યું: “ગરુડ, નાગ, યક્ષ, દેવ, દૈત્ય એ કોઈને પણ હાથે માફ મેળવ ન નીપજે. બીજાં પ્રાણીઓની મને દરકાર નથી. માથાસ કે વાનરને તો હું જીવડાં જેવાં સમજું છું.” બ્રહ્માએ કહ્યું: “ભલે, જરૂર એમ થશે. વળી તેં મને નવ માથાં અર્પણ કર્યાં છે તે તને તને મળશે. હું તારા પર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું એટલે તને બીજાં પણ વર આપું છું કે તું તારી ઈચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકીશ.” એમ કહી બ્રહ્મા વિભીષણ તરફ

વળ્યા. વિભીષણે કહ્યું: “ મહારાજ, આપની કૃપાથી મને સર્વ કાંઈ મળી ચુક્યું છે. આપ પ્રસન્ન થયા છો એ જ હું માંડ મોટું સહભાગ્ય માનું છું. છતાં જ્યારે આપ વર માગવાનું કહો છો ત્યારે માગું છું. મારે એટલું જ જોઈએ કે હંમેશા મારી ખુદ્ધિ ધર્મને માર્ગે વળેલી રહે અને મારે હાથે ધર્મકાર્ય થાય. એથી વધારે મારે માગવાનું શું રહ્યું ? ધર્મ પર જેનું લક્ષ ચોંટ્યું છે તેને કશી વસ્તુ દુર્લભ નથી. ” બ્રહ્માએ કહ્યું: “ તારી મરજી પ્રમાણે થશે. તે ઉપરાંત હું તને ચિરંજીવ બનાવું છું.”

છેલ્લે કુંભકર્ણુનો વારો આવ્યો. રાવણ રાજસી સ્વભાવનો હતો. તેણે રાજસી માણસ માગે એમ અપાર બળની માગણી કરી. વિભીષણે એના નિર્મળ અને સાત્ત્વિક સ્વભાવને જાણે એવી ધર્મખુદ્ધિ માગી લીધી. કુંભકર્ણુ રહ્યો તામસી. એને મોજમજ અને એશઆરામ જોઈએ. એને થયું કે આપણે હાડકું હલાવવું ન પડે અને એડેએડે જાતજાતનાં મિષ્ટાન્ન મળે અને નિરાંતે ઉઘવાનું મળે એવું કાંઈક માગી લેવું. એની નજર ઇંદ્રાસન તરફ વળી. પછી વળી વિચાર થયો કે ઇંદ્રાસન લઈએ તો પાછું રાજ્ય સાચવવાનું હોય, દેવોને લુકમ કરવાના હોય, અરે, એવી અનેક બલાઓ ચોંટેલી હોય. આપણે ક્યાં એ બધું કરતા પ્રીએ ? આપણને તો નિરાંતે ઉઘવાનું અને ખાવાનું મળે તો ફીક. નહિ કાંઈ લેવા કે દેવા. મારે આપણે તો નિંદ્રાસન જ માગી લેવું. બ્રહ્માને કહીશું કે વરસે દહાડે એ દિવસ ઉઠવા દે. તે વખતે મારી પેઠે છ મહિના ચાલે એટલું ખાઈ લઈશું.

રોજ રોજ ખાવાપીવાની પણ કોણ તસ્દી લે ?

આમ કુંભકર્ણના મનમાં ઇંદ્રાસન માગવું કે નિદ્રાસન, એની ગડમથલ ચાલતી હતી ત્યાં તો બ્રહ્મા આવી પહોંચ્યા. “જેમ અલ્યા કુંભકર્ણ, તારે શું જોઈએ છે ? માગ માગ, માગે તે આપું. ” કુંભકર્ણના મનમાં તો ઇંદ્રાસન કે નિદ્રાસન એ ગડમાંજ ચાલી રહી હતી ત્યાં ઓગિંતો બ્રહ્માનો અવાજ કાને પડ્યો અને મ્હોડામાંથી નીકળી ગયું “ નિદ્રાસન. ” બ્રહ્માએ કહ્યું : “ તથાસ્તુ. ”

આમ ત્રણે ભાઈઓને તૃપ્ત કરીને બ્રહ્મા અંતર્ધાન થયા.

ઉચ્ચ કડક

ક્ષોભ-ખેદ

લોકપાળ-દિશાઓના રખવાળ વેદાધ્યયન-વેદનો અભ્યાસ

ઉત્પાત-ઉચ્ચપાથલ; તોફાન આરાધના-કપાસના

૨

રાવણની નકર્યાઇ

બ્રહ્માની પાસેથી વર મેળવીને ઘેર ગયા પછી રાવણને રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ. લોકમાંથી નાસી ગયેલા રાક્ષસોને તેણે ભેગા કર્યા અને તેમનું એક મોટું લશ્કર

લકષ્મીને લાંકા પર ચઢાઈ કરી, કુબેરને હરાવી લાંકામાંથી
 હાંકી કાઢ્યો, તેની પાસેથી પુષ્પક વિમાન પણ ખૂંટવી લીધું
 અને લાંકામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. મય નામના એક
 દાનવે પોતાની પુત્રી મંદોદરીને રાવણની સાથે પરણાવી.
 તેનાથી મેઘનાદ નામનો એક પુત્ર થયો. મેઘનાદ તેના
 પિતાના જેવો જ બળવાન હતો. થોડા વખતમાં રાવણનું
 રાજ્ય સારી પેઢે જમી ગયું. તેણે દેવોને પણ હરાવી તેમને
 પોતાના ચાકર બનાવ્યા. ત્રિલોકમાં તેની સામે માથું ઉંચકી
 શકે એવું કોઈ રહ્યું નહિ.

રાવણનો ગર્વ હવે ખૂબ વધી ગયો. એનાથી શાંત બેસી
 શકાતું નહિ. કોઈને કોઈ લડનાર જોઈએ એમ તેને થવા
 લાગ્યું. એની એ ચિંતામાં એને નિરાંતે ઉંઘ પણ ન
 આવતી. દિવસ અને રાત લડાઈના જ વિચાર એના
 મગજને ઘેરી રાખતા. આખરે પોતાની સાથે બાથ બીડી
 શકે એવા કોઈ બળિયાની શોધમાં તે નીકળી પડ્યો. ઘણા
 દિવસ સૂધી ક્યાં છતાં એને કોઈ બરોબરીએ ન મળ્યો.
 એક વાર રસ્તામાં તેને નારદજી સામા મળ્યા. નારદજીએ
 પૂછ્યું: “ કેમ રાવણ, આમ શ્વાસભર્યો ક્યાં દોડ્યો જાય
 છે ? ” રાવણે જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ, મારી સાથે
 લડી શકે એવો કોઈ બળિયો બતાવો. મારાથી લડ્યા વિના
 રહેવાતું નથી. ” નારદ કહે, “ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં શ્વેતઘીપ
 નામનો એક ટાપૂ છે. ત્યાં તારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરે એવો
 પુરુષ તને મળી આવશે. ”

રાવણે નારદની રજા લીધી અને શ્વેતઘીપનો રસ્તો લીધો. શ્વેતઘીપ પહોંચ્યો ત્યાં દરિયાકિનારે તેણે સ્ત્રીઓનાં ટાળાં ને ટાળાં ફરતાં જોયાં. એ સ્ત્રીઓની પાસે જઈને રાવણે કહ્યું: “ હું લંકાનો રાજા રાવણ છું. મેં આખી દુનિયાને જીતી છે. દેવતાઓ પણ મારા દાસ બની રહ્યા છે. માઈ નામ માત્ર સાંભળતાં ત્રણે લોકનાં પ્રાણીઓ ભયથી કંપી ઉઠે છે. તમે ઘેર જાઓ અને તમારા પતિઓને મારા આવ્યાની ખબર આપો. હું તમારા પતિઓને જીતીને ગુલામ બનાવી દઈશ અને પછી તમને બધાંને ઉપાડી મારે ઘેર લંકામાં લઈ જઈશિ. ”

રાવણનાં આવાં અભિમાનનાં વચન સાંભળી સ્ત્રીઓને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો. તેમાંની એક ઘરડી ડોશી ધીમે રહીને રાવણ પાસે ગઈ, તેનો એક પગ ઝાલ્યો અને તેને લઈને આકાશમાં ઉડી ગઈ. ઘણી વાર સૂધી આકાશમાં રહ્યા પછી તેણે રાવણને સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચે એટલા જોરથી પટક્યો કે રાવણ એભાન થઈ ગયો અને ઠેઠ પાતાળમાં ઉતરી પડ્યો. બ્રહ્માનું એને વરદાન હતું એટલે એનું મરણ તો ન નીપજ્યું. મૂર્છા વળી એટલે તે ફરીથી ઉઠ્યો અને સિંહગર્જના કરતો નાગલોકમાં ગયો અને નાગલોક પર વિજય મેળવ્યો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વિરોચનના પુત્ર બળિરાજનું રાજ્ય આવ્યું. બળિએ રાવણનું સ્વાગત કર્યું અને પાતાળમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. રાવણે કહ્યું: “ મારી સાથે લડી શકે એવા કોઈ બળિયાની શોધમાં હું નીકળ્યો છું.

મેં આખી દુનિયાનું આધિપત્ય મેળવ્યું છે. પણ હવે એક વિષય બાકી રહ્યો છે તેને પરાસ્ત કરવાની મારી આકાંક્ષા છે.” બળિએ કહ્યું: “તમે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા છો માટે મારા દાદા હિરણ્યકશિપુનાં કવચ અને કુંડળ છે તે પહેરી નાઓ. એ તમને બધે વિજય અપાવશે.” રાવણ હોંશ-બરો કવચકુંડળ લેવા આગળ ધસ્યો. પણ કવચકુંડળમાં એટલો ભાર હતો કે તેનાથી તે ઉડ્યાં સુધાં ન થઈ શક્યાં. રાવણ ભોંડો પડી ગયો. બળિએ કહ્યું: “કેમ આ જોરે વિષય પર વિજય મેળવવો છે કે ? હિરણ્યકશિપુનાં આટલાં કવચ અને કુંડળ પણ તારાથી નથી ઉપાડી શકાતાં તો જો એ હિરણ્યકશિપુને ક્ષણવારમાં ધૂળમાં રગદોળી નાખ્યા તે વિષયને તારાથી કેમ જીતી શકાશે ?”

રાવણનું મ્હોં ઉતરી ગયું હતું, એનો ગર્વ ગળી ગયો હતો. તેણે કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ધરનો રસ્તો લીધો. પોતાની ક્ષતિની વિચાર કરતાં તેને ખૂબ શરમ આવવા લાગી. છતાં પુરુષાર્થ છોડીદેર એ સંઘર્ષમાં તેને કાયરતા લાગી. તેથી તેણે ફરીથી પર્યાટન શરૂ કર્યું. ચાલતે ચાલતે કેટલેક દિવસે તે પંખા સરોવર પાસે આવી પહોંચ્યો. સરોવરનું નિર્મળ નીર, તેમાં ખીલી રહેલાં મનોહર કમળની હારો વચ્ચે શરતા રહિયાળા શ્વેત હંસ, સરોવરના કિનારા પર આવેલાં રમ્ય વૃક્ષો, સરોવરમાં પડતી એ જાડોતી સુંદર છાયા અને સુગંધી પવનથી સરોવરના પાણી પર આવતી ઝીણી લહેરો, એ બધું જોઈને રાવણને અપૂર્વ આનંદ થયો. થોડી વાર સરોવરને તટે વિસામો લેવાનો વિચાર કરી તે

સામે કિનારે આવેલાં ઝાડ તરફ જવા લાગ્યો.

દ્વરથી જુએ છે તો એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે એક મહાકાય વાનર ધ્યાન ધરી રહ્યો છે. એનું શરીર સ્થિર છે, એનાં નેત્ર પણ બંધ છે. એ ઉંડી સમાધિમાં પડ્યો હોય એમ જણાય છે. રાવણ તે વાનરની પાસે ગયો અને ખડખડ હસવા લાગ્યો. જરા રહીને તેણે વીસે હાથથી ખૂબ જોરથી તાળી પાડી. વાનરની પાંપણો જરાક ફરકી અને ફરી મીંચાઈ ગઈ. રાવણની સામે ક્રોધ કરે તો ધ્યાનમાં વિદ્ન આવે અને તપ વિકળ જાય એમ જાણીને વાનર મૂક રહ્યો અને જનપ જરી રાખ્યો.

રાવણે શરી ત્રાડ મારી કહ્યું: અરે ઉઠ રે બગબગત, જોયો મોટો તપસી થયો છે તો. મને જાતે ત્યારે તો તારું તપ બંદ. મારી સાથે લડવા આવી જા, નહિ તો હું તને લાત ભેગો ઉથલાવી જ પાડું છું.”

વાનર વાલિએ કહ્યું: “ભાઈ, તું તો મોટો છે; તારા બળના શ્વા વાદ ? પણ જરા મને સૂર્યદેવને અંજલિ આપી દેવા દે, પછી હું તારા લડવાના કોડ પૂરા કરીશ.”

રાવણનો ક્રોધ હવે દબાઈ શક્યો નહિ. તે ગર્જના કરી કહેવા લાગ્યો: “અહ્યા મૂર્ખા, કેમ બકવાટ નહિ છોડે કે ? જાઉં છું હવે તું અંજલિ કેમ આપે છે તો.” રાવણ વાલિ સામે ધસ્યો. વાલિએ વિચાર કર્યો, આને મહાદેવનું અને બ્રહ્માનું રક્ષણ છે એટલે એનું મરણ તો નીપજે એમ નથી. છતાં એને સ્વાદ તો ચખાડી દેવો જોઈએ જોઈ એનો મદ

ઢિતરે. રાવણુ પાસે આવી ગયો. ઁટલે ગુપતુપ ધીરે રહીને વાલિઁ તેને પકડયો, કાખમાં ઘાલી દીધો અને જાપ શરૂ કર્યો.

રાવણુ ખૂબ મુંઝાયો. કાખમાં પરસેવાની નાક ફાડી નાખે ઁવી દુર્ગંધ ઉડવા માંડી. પણ લાચાર. તેણે વાલિને બચકાં ભરવા માંડયાં. જાણે કાખમાં જૂ ભરાઈ સળવળતી હોય ઁમ વાલિઁ તેની તરફ લક્ષ જ આપ્યું નહિ. જાપ પૂરો થઈ રહ્યા પછી વાલિઁ સૂર્યનારાયણને અંજલિ આપવા હાથ ઉઠ્યા કર્યા કે રાવણુ છૂટી નાસવા લાગ્યો. બિલાડી ઉદરને ઝાલે તેમ વાલિઁ તેને પકડી પાડ્યો અને ઘેર લઈ જઈ પોતાના પુત્ર અંગદને પારણે રમકડું બાંધે ઁમ બાંધી દીધો. આવા દશ માથાં અને વીસ હાથવાળા વિચિત્ર પ્રાણીને જોવામાં અને ઁને પારણામાંથી ઉછળી ઉછળીને લાતો મારવામાં અંગદને અપરંપાર મઝા પડી. રાવણુ તો ખૂબ ગભરાતો હતો અને કેમે કરી છૂટકારો થાય ઁમ ધનંતો હતો. ઁક દિવસ અંગદની મા તારાને રાવણુની દયા આવી અને તેણે ઁને છોડી મૂક્યો. રાવણુ ત્યાંથી જીવ લક્ષને નાઠો. છતાં ઁણે મામ મૂકી નહિ. ઁનો મદ હજી ન ઉતર્યો. ઁને ઁમ હતું કે મને બ્રહ્માઁ અભયદાન દીધું છે પછી મને આંગળી ચીંધી શકે ઁવો કોણ જગતમાં પડ્યો છે ?

કિષ્કિંધાથી તેણે ઉત્તર દિશાનો માર્ગ લીધો. માર્ગમાં આપણી નર્મદા નદી આવી. નદીના તટપર ઁક વિશાળ

શહેર હતું. સહસ્રાન્તું નામનો મહાપરાક્રમી રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. નર્મદાના જે ઘાટ પર રાવણ આવ્યો હતો તે જાગ રાજા અને તેની રાણીઓને વિહાર કરવા માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો. બીજા કોઈને પણ ત્યાં આવીને નહાવાની રજા ન હતી. રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનારને દેહાંતદંડની શિક્ષા થવાનો ભય હતો એટલે જાણીજૂણને જન આપવા કોઈ તૈયાર થતું નહિ.

નદીને કિંટિ એક શિવાલય હતું ત્યાં શિવલિંગની પૂજા કરવાની ધંધાથી રાવણ રોકાયો અને નર્મદામાં સ્નાન કરવા પડ્યો. વીસ ભુજા અને પહાડ જેવા શરીરના ચલનચલનથી થોડી વારમાં નર્મદાનું પાણી ડહોળાઈ ગયું. એટલામાં રાજા સહસ્રાન્તું રાણીઓ સાથે રેવાસ્નાન કરવા આવી પહોંચ્યો. નદીનું પાણી ડહોળાઈ ગયેલું જોઈ એને નખથી શિખ સૂધી ઝાળ ચઢી અને પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારને શાસન દેવાનો નિશ્ચય કરી હોઠ પીસતો તે રાવણ તરફ ધાયો અને રાવણને પકડી પાડ્યો. પાણીની જહાર કહાડી ધસડતો ધસડતો સહસ્રાન્તું રાવણને શહેરમાં લઇ ગયો અને ઘોડારમાં બાંધી દીધો.

રાજાએ એક દશ માથાં વાળા જનવરને લાવી ઘોડારમાં પૂરું છે એમ સાંભળી લોકોનાં ટોળાં પર ટોળાં એ વિચિત્ર પ્રાણીને જોવા ઉલટવા લાગ્યાં. કોઈ કોઈ તોશની ઝાકરા તો ઘડી મળક કરી જેવા રાવણ પર ઠાંકરા પણ નાંખવા લાગ્યા. રાવણ તો મનમાં ઘણુંએ ચીડાય, મનમાં ને મનમાં

સહસ્રાન્તુન પર ગાયોનો વરસાદ વરસાવે, પણ કરે શું ?
રાજ્યએ ધણી વાર નામ પૂછી જોયું છતાં રાવણે નામ ન
આપ્યું. એમ વર્ષો વીતી ગયા પછી વિશ્રવા ઋષિને આ
વાતની ખબર પડી. તેઓ સહસ્રાન્તુન પાસે આવ્યા અને
તેને વીનવીને રાવણને છોડાવી ગયા. રાવણ બહીલું મ્હોડું
લઈને ઘેર ગયો.

આસનર્યો—હાંફતો હાંફતો	મહાકાય—કદાવર
પરાસ્ત કરતું—હરાવતું	મૂક—મૂંગો
આધિપત્ય—ઉપરીપણું	ગાંજલિ આપવી—ખોખો ભરીને
પુરુષાર્થ—ઉશ્મ	પાણી ફૂલ ચંદન ઇંડોનો અર્ધ આપવો
પર્યટન—મુસાફરી	મામ—ગર્વ: અભિમાન
અપૂર્વ—કદી ન થયેલું	રાસન—ઈંડ

૩

લોહીના ઘડો

આટલી વાર માનભંગ થયા છતાં વિષ્ણુને જીતવાની
રાવણની ઇચ્છા શમી ન હતી. તેણે જોઈ લીધું કે વિષ્ણુ
તો કદી પણ સામે મ્હોંએ લડવા આવે એમ નથી, તેથી
વિષ્ણુના રક્ષણે રહેલા ઋષિઓને પીડવા, તો જ વિષ્ણુ
ચાકરો અને લડવા નીકળશે. આ ધારણાથી પોતાના રાજ્યમાં
જે ઋષિઓ રહેતા હતા તેમની પાસેથી કર ઉપરાવવાને
તેણે રાક્ષસોને મોકલ્યા.

ઋષિઓ તો જંગલમાં પર્ણકુટી બાંધીને રહેનારા, કંદમૂળ અને નીવાર ખાઈને ગુજરો કરનારા અને રાતદિવસ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેનારા, તે પૈસા ક્યાંથી લાવે ? કર લેવા આવેલાં માણસોને ઋષિઓએ લોહીનો એક ઘડો ભરી આપ્યો અને કહ્યું: “ હજુ સૂધી કોઈ પણ રાજાએ અમારી પાસેથી કર માગ્યો નથી. અમારા તપના પુણ્યમાંથી મળતા ભાગથી જ સૌએ સંતોષ માન્યો છે. રાવણની બુદ્ધિ બગડી છે. એને દુષ્ટોની સંગત લાગી છે. ખરે જ, એનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે, નહિ તો એને આવી વિપરીત બુદ્ધિ ન જ સૂઝે. અમારી પાસે કરના પૈસા તો નથી. આ ઘડો આપીએ છીએ તે લઈ જાઓ અને રાવણને કહેજો કે આ ઘડો તું જો દિવસે ઉઘાડીશ તે જ દિવસે તારો અને તારા સકળ પરિવારનો નાશ થશે. ”

હૂતો ઘડો લઈને રાવણ પાસે આવ્યા. ઋષિઓનો સંદેશો સાંભળીને રાવણ ગભરાયો અને એ ઘડાને ઠેકાણે કરવાનો ઉપાય વિમાસવા લાગ્યો. તેણે હૂતોને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “ આ ઘડો લઈ જાઓ અને અહીંથી ઉત્તર દિશામાં વિદેહ દેશમાં જનક રાજાનું રાજ્ય છે ત્યાં દાટી આવો. ” હૂતો ગયા. રાવણના જીવને ટાઢક વળી. એક વાર જનકે ભરી સભામાં વાદવિવાદમાં પોતાને હરાવ્યો હતો તેનું આ દીકરે લેવાયું એમ માની રાવણને સંતોષ થયો.

હૂતોએ ઘડો જનકના રાજ્યમાં દાટી દીધા પછી રાજ્યમાં

આર વર્ષનો ભારે દુકાળ પડ્યો. અનાજપાણી વિના હજારો જીવો તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યા. સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. રાજાને ચિંતા પેદી અને તેમણે ઋષિઓને બેગા કરી દુકાળનું કારણ અને તેના નિવારણના ઉપાય વિશે પૂછ્યું. ઋષિઓએ કહ્યું કે તું યજ્ઞ કર અને સોનાના હળથી જમીનને ખેડ. રાજાએ યજ્ઞ કર્યો; અને સોનાના હળથી પૃથ્વી ખેડી જોઈ ત્યાં તરતજ ધરણીમાંથી એક રત્નજડિત અને તેજથી ઝળહળતું સિંહાસન નીકળી આવ્યું. સિંહાસન પર દેવીસમી રૂપવતી અને તેજસ્વી એક બાળા મધુર સ્મિત કરતી બેઠેલી હતી. રાજાએ અત્યંત હર્ષથી બાળાને ઉચકી લીધી અને સિંહાસન ઉપડાવીને ઘેર ગયો. તે પછી મનમાનતો મેઘ વરસ્યા, તે વર્ષે કદી પણ ન હતરેલો એવો સુંદર પાક ઉતર્યો અને આખા રાજ્યમાં લીલાલહેર થઈ રહી.

બાળા તો દિવસે દિવસે રૂપ અને ગુણમાં વધવા લાગી અને સૌ કોઈને પ્રિય થઈ પડી. જનકે એને પુત્રી કરીને રાખી અને જીવતી પેરે એનું જતન કરવા લાગ્યા. જનકની પુત્રી એટલે લોકો તેને જાનકી કહેતા. એક દિવસ નારદમુનિ જનકને ત્યાં આવ્યા, તેમણે એ બાળાને હળના ચાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણી તેનું નામ સીતા (સીતા=ચાસ) પાડ્યું. સીતા વધતી ચાલી અને એમ વર્ષો વહેવા લાગ્યાં.

નીવાર—નવારના ચોખા

પરિવાર—કુટુંબકબીલો

ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ

જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે હિંદુ-સ્તાનમાં નાનાંમેટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. રાજાઓ બધા ક્ષત્રિય જાતિના હતા. આર્ય લોકોએ જે ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા રચી હતી તેમાં દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ ક્ષત્રિય જાતિને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણોનું કામ વેદ, શાસ્ત્ર વગેરે ભણી ધર્મનું રહસ્ય સમજી લઈ તેને વંશપરંપરા ટકાવી રાખવાનું હતું. સમાજની વ્યવસ્થા કેમ કરવી, લોકોના રીતરિવાજોમાં અને આચારવિચારમાં કેવા ફેરફાર દાખલ કરવા તે નક્કી કરવાનું કામ બ્રાહ્મણોનું હતું. રાજાએ ધર્મને અનુસરીને જ રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ એવો રિવાજ હોતો તેથી ધર્મની બાબતમાં રાજાને સલાહ આપવી એ પણ ધર્મ જાણનાર બ્રાહ્મણોનું વધારાનું કામ હતું. બ્રાહ્મણો સમાજમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા અને ખીજા ત્રણ વર્ણો તેમને પૂજ્ય ગણીને માન આપતા.

પણ આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે સમયે ક્ષત્રિયો પોતાની સત્તાના મદદમાં ધર્મ બૂલીને ઉન્મત્ત બની ગયા હતા. રાજાઓમાં ધર્મનું પાલન કરવાની તેમની વૃત્તિ ધીરેધીરે શિથિલ થવા લાગી હતી અને તેથી ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર બ્રાહ્મણો તરફનો તેમનો પૂજ્યભાવ પણ

ઝાછો થતો જતો હતો. રાજઝા ધમમાર્ગનું પાલન કરતા
 બંધ થશે તો પાપ વધી જશે અને સમાજમાં જે સુદર
 વ્યવસ્થા ચાલતી આવી છે તેમાં ભંગાણ પડશે એ વિચારથી
 આહજોને બહુ દુઃખ થતું હતું. રાજઝાનો મન ઉતરે અને
 તેઓ કેકાણે આવી જાય એવી તેમને ધણી ઇચ્છા હતી;
 પણ મદોન્મત થયેલા ક્ષત્રિય રાજઝા આહજોની આજીવ-
 ઝાને કે ઉપદેશને દાદ દે એમ તો હતુંજ નહિ. આજીવ કે ઉપદેશ
 સિવાય બીજો માર્ગ હતો મારનો. પણ આહજો પાસે નહોતું
 પૂરતું બાહુબળ કે નહોતા ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં નમાવી શકે એવા
 કોઈ સુખદો. એટલે આહજો નિરુપાય થઈને વિમાસણ
 કરતા બેસી રહ્યા હતા.

આ વખતે જમદારના નામના એક ઋષિ હતા. તેમને
 અનેક પુત્રો હતા. તેમાંના એકનું નામ પરશુરામ હતું.
 પરશુરામને નાનપણથી જ લડાઈનો શોખ હતો. આહજો
 છતાં તેનામાં ક્ષત્રિયના બધા ગુણ જન્મથી જ આવેલા
 હતા. પિતાની પાસે વેદાધ્યયન કરવાની સાથે સાથે જ
 તેણે યુદ્ધકળાનો પણ અભ્યાસ કરી લીધો. થોડા વખતમાં તે
 યુદ્ધકળામાં નિપુણ ગણાવા લાગ્યો. પરશુરામ વિશાળ ચુકે
 એ તો અશક્ય વાત ગણાવા લાગી. પણ પરશુરામનું સૌથી
 વહાલું હથિયાર તો પરશુ (કરસી) હતું. ખરે નાની
 તીક્ષ્ણ ધારવાળી ચક્રચક્રતી કુહાડી હોય, ઉપર સૂર્યનો
 પ્રકાશ પડતો હોય તેવી કુહાડીમાંથી તેજના આંધાર ઝરી
 રહ્યા હોય, અને પરશુરામના ભવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ
 પૂર પાટમાં જતી હોય તે વખતે પણ નીચેની ધરણી ધમ-

ધમી જતી, અને શુંયે નવાજૂની થઈ જશે એવો લોકના મનમાં ડર પેસી જતો. લોકો એમને અગ્નિનો અવતાર માનતા. એવો પરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે તે કોઈ દિવસ ક્ષત્રિયોને નમાવશે અને બ્રાહ્મણ જાતિની ચિંતાનું નિવારણ કરશે એ વિચારથી પરશુરામના પિતા હંમેશાં આનંદમાં મગ્ન રહેતા. એક દિવસ તેમણે પુત્રને ખાસેબોલાવી ક્ષત્રિયોના ગર્વની વાત કરી, એક ઉદ્ધત ક્ષત્રિયે પોતાનું અપમાન કરેલું તેની યાદ આપી, બ્રાહ્મણોનું દુઃખ વર્ણવી બતાવ્યું અને ક્ષત્રિયોને શાસન દેવાની આજ્ઞા કરી.

પરશુરામ જેવા પિતૃભક્ત તો બાળ્યે જ કોઈ હશે. પિતાનો એક પણ બોલ એવો નહિ હોય કે જેને પરશુરામે પડતાંની સાથે ઝીલી લીધો ન હોય. પરશુરામના પિતા બહુ ક્રોધી હતા. જાણે દુર્વાસાના બીજ બાઈ. સહેજ સહેજમાં ક્રોધે ભરાઈ જાય. એક દિવસ પરશુરામની મા રેણુકાથી કંઈ અપરાધ થયો. જમદગ્નિએ પુત્રોને હુકમ કર્યો કે રેણુકાનો શિરચ્છેદ કરી નાખો. માનો શિરચ્છેદ કરવા કોણ તૈયાર થાય ? આખરે પિતૃભક્ત પરશુરામ ઉઠ્યા અને આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં છતાં કંઈક કાળજી કરીને પરશુથી માનું ડોકું ઉડાવી દીધું. પિતાની આજ્ઞાને પરશુરામે માના પ્રેમ કરતાં અધિક ગણી.

પિતાની આજ્ઞા થતાં પરશુરામે ક્ષત્રિયવદ્ સ્વીકારી અને ક્ષત્રિયો પર વિજય કરવા નીકળ્યા. પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યો. બીજા બ્રાહ્મણોએ પણ હર્ષથી ઉભરાતે હૃદયે

પરશુરામનો વિજય ઈચ્છ્યો. પરશુરામ ચાલ્યા. બળવાન અને યુદ્ધમાં કસાએલા ક્ષત્રિયોને હરાવવા માટે હથિયાર પણ અદ્ભુત જોઈએ, તેથી તે કૈલાસ ગયા અને શિવની આરાધના કરી. શિવ પ્રસન્ન થયા અને પરશુરામને પોતાનું અંબક નામનું મોટું ધનુષ્ય આપ્યું.

ધનુષ્ય લઈને પરશુરામ ક્ષત્રિયો પર હલ્લો કરવા ચાલ્યા. હલ્લો શરૂ થયો. એક પછી એક ક્ષત્રિયનાં મરણ નીપજવા લાગ્યાં. જેઓ આદ્યબળના ગર્વથી હિંચકિંચા કૂદતા હતા તે બધા પરશુરામને હાથે ધૂળમાં રંગદોળાઈ ગયા. તે વખતનો સર્વથી બળવાન ક્ષત્રિય સહસ્રાર્જુન ગણાતો હતો. તેને હજાર તો હાથ હતા. સહસ્રાર્જુન અને પરશુરામ વચ્ચે ધોર સંગ્રામ થયો. પરશુરામે પોતાની કુહાડીથી જેમ શેરડીના સાંઠા વાટી નાખે તેમ સહસ્રાર્જુનના હજાર હાથ છેદી નાખ્યા.

ક્ષત્રિયોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. પરશુરામે એકવીસ વાર હલ્લા કર્યા અને ક્ષત્રિયોનો કચ્ચરધાણ વાળી નાખ્યો. ક્ષત્રિયોના બોહીની નદીઓ ચાલી રહી. એ બોહીથી પરશુરામે પાંચ વિશાળ સરોવરો બંધાવ્યાં. જે કોઈ ગણ્યાગાંડ્યા ક્ષત્રિયો ધર્મનું યંત્રાવિધિ પાલન કરતા હતા તેટલા જ આ મહા-સંહારમાંથી બચવા પામ્યા.

સમાજ—જનસમૂહ
યથાવિધિ—વિધિ પ્રમાણે

૫

શિવધનુષ

દ્વાનિયોતો સંહાર કર્યા પછી પરશુરામ તપશ્ચર્યા કરવા માટે હિમાલય જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મિથિલા નગરી આવી. મિથિલા તે જનકની રાજધાની હતી. જનક એ અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને જ્ઞાની રાજા હતા. અનેક બ્રાહ્મણોને જનકનો આશ્રય હતો. જનકના દરબારમાં વારંવાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની મંજલવર સભાઓ થતી અને બ્રહ્મજ્ઞાનના અનેક વિષયો ચર્ચાતા. રાજા પોતે પણ એ ચર્ચામાં રસથી ભાગ લેતા. તેમની વિદ્વતા આગળ બલભલાને નીચું જોતું પડે એમ હતું.

એ રીતે જનકનું નગર તે કાળનું વિદ્યાનું મધ્યસ્થાન બની ગયું હતું. કોઈ પણ વિદ્વાન એ નગરની મુલાકાત લીધા વિના રહેતો નહીં. મિથિલાની પાસે આવતાં પરશુરામને પણ થયું કે જનકને મળીને જાઉં તો હીક. એમ વિચાર કરી તે નગરમાં પેઢા અને જનકને ઘેર ગયા. શિવધનુષ જારણા આગળ મૂકી રાજાને મળવા મહેલમાં પેઢા. રાજાએ આદરથી તેમનું પૂજન કર્યું. એ જણ ઘણો વખત બેઠા, અનેક વિષય પર વાર્તાલાપ કર્યો અને ખૂબ આનંદ લીધો.

પરશુરામ જવા નીકળ્યા અને બારણે આવ્યા ત્યાં ધનુષ ન મળે. આસપાસ ખોળ કરી તો આંગણામાં એક નાનકડી

આળા ધનુષનો ઘોડો કરીને ફરતી હતી અને બીજી બહેન-
પણીએને પોતાનો નવો ઘોડો બતાવી બતાવીને હરખથી
ફલાતી હતી. ઋષિને અને રાજાને આવતા જોઈ બાળા
શરમાઈ ગઈ અને ઘોડો નાખી દધને ઘરમાં દોડી ગઈ.
બાળાને જોઈ પરશુરામનું હૃદય પ્રકુલિત થયું. રાજા પાસે
હા હતા. તેમની આંખમાં પાણી આવી ગયું.

પરશુરામે પૂછ્યું: “ જનક, આ બાળા કોણ છે ? ”

જનકે જવાબ દીધો: “ મહારાજ, એ મારી પુત્રી સીતા
છે. ધરણી માતાએ એને જન્મ આપ્યો છે. ”

“ જનક, તું ખરેખર ભાગ્યશાળી છે. આ બાળા સાચે
જ અઘૌઠિક છે. આ શિવજીએ મને આપેલું ગ્રંથક ધનુષ
છે. શિવજી પોતે અને બીજા હું એ સિવાય એ ધનુષને
હાડવાની પથ્થુ તાકાત જોનામાં હોય એવો કોઈ પુરુષ
આ દુનિયામાં જીવતો જાણ્યો નથી. એ ધનુષને આ સાત
વપની બાળા આમ ફેંકી મારક ફેરવી રહી છે
એથી બીજું અહમુત શું કહેવાય ? એ બાળકી તો કોઈ
સ્વર્ગલોકની દેવી હશે કાંતો સાક્ષાત્ શક્તિનો અવતાર
હશે. રાજા, હું તને એટલું તો કહું છું કે એને માટે વર
જીએ તે એને યોગ્ય હોય એવો જ જોજો. કોઈ મહાપરાક્રમી
ક્ષત્રિય સુભટ હોય તેના હાથમાં આ કન્યારતને સોંપજો.
આ ધનુષ તું રાખ. એ ધનુષ પર બાણ ચડાવી શકે
એવાને તું આ કન્યા આપજો. ”

આમ કહીને પરશુરામ વિદાય થયા. જનકે એક વિજ્ઞાન

રતનજડિત આસન બનાવડાબધું અને તેના પર ધનુષને
ગોડવી દીધું. રાજા અકિતભાવથી રાજ્ય તેની પૂજન કરતા
અને પરશુરામના વચનનું સ્મરણ કરતા. થોડા જ વખતમાં
ધનુષની વાત દેશદેશાંતરમાં ફેલાઈ ગઈ.

સીતા જેવી કાંતિમાન કન્યાને પરણવાની ઇચ્છાથી
દેશદેશથી આવીને ક્ષત્રિયો ધનુષ પર આજુ ચડાવવાનો
પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ધનુષ પર આજુ ચડાવવું એ
ફળત વાત છે એમ માની હરખભેર આવતા પણ ધનુષ
જોઈને જ દીવા થઈ જતા અને ગ્રહીલે મ્હોડે પાછા ફરતા.
કેટલાક એથી જરા વધારે બળિયા હતા તે આવીને ધનુષને
હલાવતા અને હલાવતામાં જ હાંપી જઈ કપાળે
હાથ દબાવી સીતાને વરવાની આશા મૂકી દેતા. આમ ઘણો
વખત ગયા અને ઘણા ક્ષત્રિય સુખટો અને રાજામહારાજાઓ
આવી ગયા, પણ કોઈથી ધનુષ ઉઠ્યું ચુકાં થઈ શક્યું નહિ.

એકવાર રાવણે આ વાત સાંભળી. અંગબળ બતાવવાનો
તેનો ઘણા દિવસનો અભિલાષ પૂરો થશે એ વિચારથી
મદમાતો થઈને તે મિથિલા આવી પહોંચ્યો. શહેર આગળ
આવીને તેણે મોટી ગર્જના કરી અને જનકના મહેલ તરફ
વળ્યો. લોકો ભયથી ધ્રુજવા લાગ્યા અને સૌને લાગ્યું કે
આ રાક્ષસ જરૂર સીતાને પરણી જશે.

જોતજોતામાં જનકના મહેલ આગળ રાવણનું પરાક્રમ
જોવાને સેંકડો માણસ એકઠાં થઈ ગયાં. સીતાને ચિંતા
થવા લાગી કે આ વિચિત્ર દુટ્ટ રાક્ષસ કયાં આવી પહોંચ્યો ?

રાવણે તો ગર્જના કરીને ધનુષને હાથ અડકાડ્યો અને આખા શરીરનું જોર કાઢીને તેને હયમચાવી નાખ્યું. છતાં ધનુષ ઉઠ્યું તો ન જ થયું. રાવણ ખીજ્યો અને જો હાથે ધનુષને બાથ બીડીને ખૂબ જોરથી ખેંચ્યું. ધનુષ ખેંચાયું તો ખંડ, પણ રાવણ હેઠો પડી ગયો અને ધનુષ એની છાતી પર આવી પડ્યું. ધનુષના ભારથી રાવણ હાંશવા લાગ્યો. જોવા મળેલા લોક કાખલીઓ ફૂટવા લાગ્યા અને ગર્વનું હીક ફળ મળ્યું છે એમ કહી છીછીઆરીઓ કરવા લાગ્યા.

રાવણે હવે ખરાડા પાડવા માંડ્યા. જનકે તરતજ બધા નોકરચાકરોને બોલાવી ધનુષે વળગાડ્યા. જ્યારે સેંકડો માણસોનું જોર ભેગું થયું ત્યારે ધનુષ છાતી પરથી હટ્યું અને રાવણ છૂટો થયો. તે ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. ઉઠીને આકુંઅવળું જોયા વગર તેણે મૂડીઓ વાળીને દોડવા માંડ્યું અને નગર બહાર નીકળી ગયો. લોહો હસતા હસતા વીખેરાઈ ગયા. ઘણા દિવસ સુધી લોકોમાં રાવણની વાત ચર્ચાતી રહી.

રાવણ જોવા મહામળિયાનો પણ મદ ઉતર્યાની વાત સાંભળી ક્ષત્રિયોએ સીતાને પરણવાની અભિલાષા હંમેશને માટે છોડી દીધી અને જનકને ત્યાં આવતા બંધ થયા.

૬ પૃથ્વીની પીડ

ઋષિઓએ કરને બદલે લોહીનો ઘડો મોકલી પોતાનું અપમાન કર્યું હતું. તે વાત રાત્રિવસ રાવણના મનમાં ખટક્યા કરતી હતી. ઘડાને ઠોકણે પાડી દીધા પછી તેણે ઋષિઓ પર વેર લેવાની તૈયારી કરી. ઋષિઓના તપમાં અને યજ્ઞયાગમ વિધિ નાખવા માંડ્યાં, અને ઋષિઓને મારવા માંડ્યા. રાક્ષસોની સેનાઓને એ જ કામ કરવા દુનિયાના જૂના જૂના નાગમાં મોકલી દીધી. રાક્ષસોએ આખી દુનિયામાં કાળો ઢેર વર્તાવ્યો. લોકો ધર્મરતું નામ લેતાં પણ ડરવા લાગ્યા. યજ્ઞયાગ બંધ થઈ ગયા. દેવોને યજ્ઞભાગ મળતો બંધ થયો એટલે તે પણ અકળાયા. પૃથ્વી પર ઠેરઠેર અધર્મનું રાજ્ય ફેલાઈ ગયું. લોકો કહેવા લાગ્યા પરમેશ્વર ઉભે છે, નહિ તો આટલો અધર્મ થાય છે અને પ્રભુભક્ત પર પાશાવાર દુઃખ આવી પડ્યું છે તે વખતે પણ અવતાર લઈને એ સંકટ કેમ કાપે નહિ ?

પૃથ્વીથી આ પાપનો ખાર ન સહેવાયો. તે દેવતાઓને લઈને બ્રહ્મા પાસે ગઈ અને પોતાનું દુઃખ તેમની આગળ રડવા લાગી. બ્રહ્માનાં બોલતાં તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે બોલી: “ પ્રભુ, માફ દુઃખ કહ્યું જાય

એમ નથી. મને નદી, પર્વત, સમુદ્ર એ બધાનો ભાર જરાયે લાગતો નથી. પણ મારાથી એ અમર્મી રાક્ષસોનો ભાર સહી નથી જતો. મારો એ ભાર તમે ન ઉતારો તો કોણ ઉતારે ? તમે હમેશાં દુષ્ટિયાનું દુઃખ કાપતા આવ્યા છો તો માફ પણ કરો. ”

હાએ પૃથ્વીને ધીરજ આપી અને કહ્યું: “ હું તો રાવણને વરદાન આપી ચુક્યો છું એટલે આ વાતમાં મારો ઉપાય નથી. પણ આપણે સ્ત્રીસમુદ્રમાં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન રહે છે તેમની પાસે જઈએ તો દેવોને અનેક વાર મદદ કરી છે તે બીડમંજન દયાળુ વિષ્ણુ આ વેળા પણ આપણી બહારે ચડશે. ”

બ્રહ્માને આગળ કરીને પૃથ્વી સમેત દેવો વિષ્ણુ પાસે ગયા, તેમની સ્તુતિ કરી અને પોતાનું દુઃખ સંભળાવી દુનિયામાં અવતાર લઈ દુષ્ટાનો નાશ કરવાને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ કહ્યું. “ રાવણે બ્રહ્માજી પાસેથી વરદાન લીધું છે તેમાં દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિંનર વગેરેને હાથે ન મરાય એમ માગ્યું છે. માણસ જાતને તુચ્છ ગણીને રાવણે તેનું નામ નથી દીધું. મારે હું મનુષ્ય જાતિમાં અવતાર લઈશ. અયોધ્યામાં દશરથ રાજા રાજ્ય કરે છે. એના પૂર્વજન્મમાં એની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને મેં તેને ત્યાં પુત્ર થઈ અવતરવાનું વચન આપ્યું છે. તેથી હું તેની રાણી કૌસલ્યાને પેટે જન્મ લઈશ. આ શેષનાગ અને મારાં શંખ અને ચક્ર રાજાની ખીજ રાણીઓને પેટે

અવતરશે. એ અવતારમાં હું જરૂર રાવણુનો અને બીજા દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરીશ. તમે જાઓ અને હવે આ આગતની લેશ પણ ચિંતા ન કરતા. ”

દેવો વિષ્ણુને વંદન કરીને આજ્ઞા. રસ્તામાં બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું: “ તમે ગધા દેવો પણ હવે વાનર જાતિમાં અવતાર લો. જોયી શ્રી વિષ્ણુને રાક્ષસોને મારવામાં સુગમતા પડે. ” બ્રહ્મલોકનો માર્ગ આવ્યો ત્યાં બ્રહ્મા છૂટા પડ્યા, પૃથ્વી પણ રાજી થઈને ગધા અને દેવો સ્વર્ગે ગયા.

૭

કિષ્કિંધામાં કસહ

હાલ મદ્રાસ દક્ષિણમાં બેલારી જીલ્લો છે તે ભાગમાં પ્રાચીનસમયમાં ઋષ્યમૂક પર્વત હતો અને તેની પાસે કિષ્કિંધા નગર હતું. આ પ્રદેશમાં વાનરોનો વાસ હતો. કિષ્કિંધામાં તેમની રાજધાની હતી. ત્યાંના વાનર રાજાને એ પુત્ર હતા-વાલિ અને સુગ્રીવ. પિતાના મરણ પછી વાલિને ગાદી મળી. સુગ્રીવ મોટા ભાઈની પાસે રહી તેને રાજકાજમાં મદદ કરવા લાગ્યો. અને ભાઈઓ અતુલ પરાક્રમી હતા. વાલિ

ધન્વંતેરો અને સુગ્રીવ સૂર્યનો અવતાર મનાતો. વાલિનું નામ તે કાળના યોદ્ધાઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકાતું. એની સાથે બાથ ભીડવાની કોઇની હીંમત ચાલતી નહિ. રાવણને વાલિએ કાખમાં ઘાલ્યો અને કેદમાં પૂર્યો એ વાત સાંભળી ત્યારથી વાલિનું નામ સાંભળતાં જ રાક્ષસોનાં ગાત્ર ઢીલાં થઇ જતાં. કોઇ કોઇ ગર્વિષ્ટ રાક્ષસો ગર્વથી મદમાતા થઇને વાલિ સામે આવતા તેમને વાલિના બાહુ-બળનો એવો સુંદર સ્વાદ મળતો કે તેમનો મદ કિતરી જતો અને શરીરથી તેમ કરવાની ખો ભૂલી જતા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે રાત્રે બધા સૂઈ ગયા હતા. મધરાત થવા આવી હતી. આખું કિષ્કિંધા નગર નિદ્રા-દેવીની મધુરી સોડમાં પડ્યું હતું. બધે સુનસાન હતું. તે વખતે એકાએક મોટો ધડાકો થયો અને ભારે સિંહ-ગર્જના થઈ. આખું નગર જાગી ઉઠ્યું. વાનરો હાંજળા-હાંજળા થઈ શું છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. વાલિ મહેલની બહાર નીકળ્યો. તેની પાછળ સુગ્રીવ પણ ચાલ્યો. ખોળ કરતાં જણાયું કે માયાવી નામના રાક્ષસે આ ગર્જના કરેલી અને વાલિના મહેલ પર પત્થર ફેંકેલો. લોકોને પાછા વાળી વાલિ અને સુગ્રીવ રાક્ષસની શોધમાં નીકળ્યા. ગામને પાદરે રાક્ષસ ઉભેલો તેણે વાલિને છેટેથી જોતાંની સાથે જ જીવ લઇને દોડ મૂકી. બાકીઓ તેની પાછળ પડ્યા, રાક્ષસ પર્વતની એક શુક્રામાં પેસી ગયો. રાક્ષસની પાછળ વાલિ શુક્રામાં પેડો અને સુગ્રીવને શુક્રાને

મ્હોડે ઉભો રાખ્યો અને બાર દિવસ સૂધી વાટ જોવાની કહી. બાર દિવસ તો થઈ ગયા. વાલિ પાછો ન જ્યો. એક મહિનો થયો. વરસ થયું. છતાં વાલિનો કંઈ પતો જ નહિ. એક દિવસ સુગ્રીવે ગુફામાંથી લોહી વહેતું જોયું. થોડી વાર પછી રાક્ષસની ચીસ સાંભળી. તેને લાગ્યું કે વાલિની ચીસ ન સાંભળાઈ અને ગુફામાંથી તો લોહીની ધાર નીકળે છે માટે નક્કી વાલિનું મરણ થયું હોવું જોઈએ. એમ વિચાર કરીને તેણે ગુફાના દ્વાર પર બારે શિલા મૂકીને તેને ટાંકી દીધું અને વ્હીલું મ્હોડું લઈ ઘેર ગયો. વાલિ પડ્યો એ વાત ઘેર ઘેર ફેલાઈ ગઈ. પ્રજાએ રાજા માટે ખૂબ શોક કર્યો. પ્રધાનો અને પ્રજાએ મળીને સુગ્રીવને ગાત્રી આપી. વાલિની સ્ત્રી તારાએ પતિના શોકને તથા સુગ્રીવ સાથે દિવરવટું કર્યું.

એક દિવસ સુગ્રીવ દરબાર ભરીને બેઠો હતો, એટલામાં છેટેથી વાલિની મૂર્તિ આવતી જણાઈ. થોડી વારમાં એ મૂર્તિએ સભામાં પ્રવેશ કર્યો અને સુગ્રીવના સિંહાસન આગળ આવીને ઉભી રહી. વાલિને જોઈને સભામાં બેઠેલા બધા માણસો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેઓ જાણે સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. સુગ્રીવ પણ દિડમૂઠ થઈ ગયો અને ભયથી થરથર્યો પણ ખરો. વાલિની આંખમાંથી ક્રોધનો અગ્નિ ઝરતો હતો. તેણે સુગ્રીવનો હાથ ઝાલીને તેને સિંહાસન પરથી ઉતારી પાડ્યો, અને આખો મહેલ ગાજી ઉઠે એવા સ્વરે કહ્યું:

“અલ્યા લોભી નીચ, તારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો તેના તેં આ જ રીતે બદલો વાળ્યો કે ? વાલિને તું નહોતો ઝાળ્યો. ખતો કે એતી આંખમાં ધૂળ નાંખીને, જૂઠું બોલીને રાજગાદી પચાવી પડવાનો વિચાર પણ તને સૂઝ્યો ? તું નાતો ભાઈ છે એટલે જીવતો મૂકું છું. ખીજે કોઈ હોત તો એને તો ક્યારનોએ વધેરી નાખ્યો હોત. જા દુષ્ટ, અહીંથી ચાલ્યો જા. તારું કાળું મ્હોં શરીથી મને ન બતાવીશ. મારી નજરે પડ્યો તે જ દિવસે તારો કાળ આવ્યો નિશ્ચે સમજજો. ”

સુગ્રીવ વાલિને પગે પડ્યો અને ઘણાંએ કાલાવાલા કરીને કહેવા લાગ્યો કે “ મહારાજ, આમાં મારો તો કંઈ અપરાધ નથી. આખો બાર દિવસ વાટ જોવાનું કહ્યું હતું પણ હું તો આખા એક વરસ સૂધી રાહ જોતો બેઠો, છતાં આપ આવ્યા નહિ. એક દિવસ મેં ગુફામાંથી લોહીની ધાર નીકળતી જોઈ અને રાક્ષસની ચીસ સાંભળી, એટલે મેં ધાર્યું કે આપનું મરણ નીપજ્યું હોવું જોઈએ. રાક્ષસને ગુફામાં પૂરી દેવાના ઇરાદાથી મેં ગુફાનું દ્વાર પૂરી દીધું અને ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. મેં કાંઈ રાજ્યના લોભથી કે આપના દ્વેષથી એમ ક્યું ન હતું. હું તો આપનો દાસ છું. આપને શરણે છું. આપ મને ઉગારો કે મારો. ”

સુગ્રીવનાં આ કરુણ વચનો હવામાં ઉડી ગયાં. વાલિને અપાર ક્રોધ ચલ્યો હતો. એને તો સુગ્રીવમાં રજેરજે

લોભ અને નીચતા જ ભરેલાં ભાસતાં હતાં. સુગ્રીવનાં વચનો એના કાનમાં પણ પેસવા ન પામ્યાં. ક્રોધે એના કાન બહેરા કરી નાખ્યા હતા. સુગ્રીવ કંઈકે વધારે બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં તો વાલિ હોઠ પીસીને તેને મારવા ધાયો એટલે સુગ્રીવે જીવ લઇને ત્યાંથી દોટ મૂકી ને કિષ્કિંધાની બહાર નાસી ગયો. ઘેર સ્ત્રીને મળવા જવાની પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ.

કિષ્કિંધાની પાસે એક વિશાળ પર્વત હતો. તેમાં અનેક હાંડી ગુફાઓ હતી. તેમાંની એક ગુફામાં સુગ્રીવ પેસી ગયો અને દિવસ ગાળવા લાગ્યો. એક વખત આ પર્વત આગળ વાલિને કોઈ એક રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ થયું હતું. વાલિએ ખીન્નઇને રાક્ષસને હથેલીને એક શિલા સાથે જોરથી અગ્રાળ્યો. તેની સાથે જ રાક્ષસના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ પાસે મતંગ નામના ઋષિ તપ કરતા હતા તેમને રાક્ષસના લોહીના છાંટા ઉડ્યા. ઋષિએ વાલિને શાપ આપ્યો કે આ પર્વત આગળ આવીશ તો તરત જ તારું મરણ થશે. તે પછી વાલિ કદી પણ ત્યાં જતો નહિ. તેથી સુગ્રીવ નિર્ભયપણે ત્યાં રહી શક્યો. થોડા વખત પછી એના કેટલાક મિત્રો પણ એને આવી મળ્યા.

વાયુપુત્ર હનુમાન

એ મિત્રોમાં એકનું નામ હનુમાન હતું. હનુમાનનું બળ

વર્ણવ્યું ન જાય એવું અહ્મુત હતું. આ વખતે હનુમાનની ઉંમર થણી થોડી હતી છતાં એટલી ઉંમરમાં એણે જે પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું તેથી આખી વાનરજાતિ ચક્રિત થઇ હતી અને બધા વાનરો એમ માનતા કે આ હનુમાન કોઈ દિવસ એના પરાક્રમે બળે દુનિયામાં નામ કરશે ખરો. વાનરનાં નાનાં છોકરાંએને તેમના પિતા હનુમાનના બચપણની એક વાત વારંવાર સંભળાવતા. છોકરાંએને એ વાતમાં રસ પણ ખૂબ પડતો; અને ખરેખર એ વાત પણ રમુજી તો ખૂબ હતી.

હનુમાનના બાપનું નામ કેસરી હતું. કેસરીની સ્ત્રીનું નામ અંજના. પુંજિકચ્છલા નામની સ્વર્ગલોકની એક અંસરા હતી, તે કોઈ દેવનો શાપ લાગવાથી વાનરજાતિમાં અંજના થઇને માનવલોકમાં અવતરી હતી. અંજના કંઈશ જપતપમાં તક્લીન રહેતી. દરરોજ કલાકોના કલાકો સૂઈ પર્વતના એકાદ નિર્જન ભાગમાં જઈને સમાધિ લગાવી નારાયણનું નામસ્મરણ કરતી બેસતી. એક દિવસ સમાધિમાંથી ઉઠી ત્યારે તેના પગ આગળ પાયસના પિંડનો એક કકડો પડ્યો

હતો. એક સમડી ઉડતી ઉડતી આવેલી તેની ચાંચમાંથી એ કકડો સરી પડ્યો. અંજનાને લાગ્યું કે ઇંદ્રદેવે ઘણું કાળે આખરે સામું જોયું અને તેથી જ પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવે એવો આ પાયસ મોકલી દીધો. તેણે પ્રભુનો પાડ માન્યો અને ઇંદ્રદેવની પ્રસાદી માની પાયસનો કકડો પૂરા ભાવથી ખાધો. બીજી બાબુ કેસરીએ વાયુદેવની આરાધના કરી તેમની પાસેથી તેમના જોડલી જ ગતિવાળો, પરાક્રમી અને આખા જગતમાં નામના કરે એવો પુત્ર માગ્યો. મનતદેવ (વાયુ) ના પ્રસાદથી માણ્વિનો જન્મ થયો.

વાયુદેવનો આપેલો પુત્ર એટલે એની ઝડપનું તો પૂછવું જ શું ? કોની મજદૂર હતી કે બાળક માણ્વિની જોડે હોડવાની હોડ બકી શકે ? માણ્વિ એક ઝાડ પરથી બીજે ઝાડ એમ ગાડના ગાડની ડલગો મારે, અને આખાં વનનાં વન ખુદી વળે. એક દિવસ એવું બન્યું કે પરાડનો વખત હોયો. પૂર્વ દિશામાં સૂરજ ઊગતો હતો. ઊગતા લાલ સૂરજને જોઈ માણ્વિને થયું કે એ સુંદર રાતું ણા હશે, લાવ ખીજે કોઈ જોઈ બંધ તે પહેલાં તોડીને ખાઈ લઉં. માણ્વિએ ફૂંકો માર્યો અને સૂરજ તરફ ધસ્યો. સૂરજની ડંડ નજીક આવવા લાગ્યો ત્યાં ઇંદ્રને ધાસ્તી પેડી અને તેમણે માણ્વિને અટકાવવા માટે વજ્ર ફેંક્યું. વજ્ર માણ્વિને વાગ્યું અને તે મૂર્છિત થઈને જમીન પર પડ્યો.

પુત્રને ધવાએલો જોઈ વાયુદેવ કોપે બરાઈ ઇંદ્ર સાથે લડવાને આવી પહોંચ્યા. પણ મંદ્રે જોયું કે પોતાના હાથે

એક નાના ધાવણા બાળકને પ્રહાર થયો છે ત્યારે તેમને ખૂબ
શરમ આવી અને ખેદ પણ થયો. તેમણે માર્શલિને ઉઠાડ્યો.
તેનું આટલું ભારે બળ જોઈને ઇન્દ્રદેવ ખુશ ખુશ થઈ ગયા
હતા. તેમણે હનુમાનને અમર બનાવ્યો અને સ્વર્ગે ગયા.
હનુમાનને આગળ જતાં સુગ્રીવની સાથે ગાદ મેત્રી જામી
હતી. સુગ્રીવની બીડમાં પણ તેની કુમરમાં રહેવાને હનુમાન
બીજા મિત્રોને લઈને નીકળી પડ્યો, સુગ્રીવનું રહેઠાણ શોધી
કાઢ્યું અને બધા ત્યાં રહેવા લાગ્યા અને કોઈ બળિયો
સાગરીદ મળે તો તેની મદદ લઈને વાત્રિને દરાવવાના વિચાર
કરવા લાગ્યા.

વજ્ર—ઈન્દ્રનું હથિયાર   મેત્રી—દોસ્તી
(દીધીચિતાં હાડકાંનું બનાવેલું)   પ્રહાર—ધા

રામજન્મ

જયારે આપણે માંદા હોઈએ અને પેટમાં બહુ
દુખનું હોય ત્યારે અકળાઈને આપણે કહીએ છીએ, “આટલું
પેટ દુખે છે તેના પર એકે દવા નથી ? એમ કેમ અને ?

દવા તો હોવી જ નોંધએ.” રામજન્મ પહેલાં આખી દુનિયાને એમ જ થયેલું. રાવણ, કુંભકર્ણ, શર્પણખા જેવાં દુષ્ટો લોકોને હેરાન કરે, ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો આપસમાં લડે, વાલિ અને સુગ્રીવ જેવા માડીબાળા ભાઈ વચ્ચે વેર રહે, ઋષિઓને કરમાં લોહીનો ઘડો આપવો પડે, યજ્ઞયાગ બંધ પડે અને રાજાઓ ઇશ્વરી સત્તાની અદેખાઈ કરે ત્યારે પૃથ્વીને ‘ત્રાહિ મામ્’ ‘ત્રાહિ મામ્’ થઈ ગયું હોવું નોંધએ. દુનિયાની આવી પીડાં નોંધને ભગવાને એક વાર કાયમનું વચન આપી દીધું છે: “ જ્યારે જ્યારે ધર્મ ક્ષીણ થાય છે અને અધર્મ વધે છે ત્યારે ત્યારે સર્જનોનું રક્ષણ કરવા, દુષ્ટોનું દમન કરવા અને ધર્મને ઈરી સ્થાપવા હું આ દુનિયામાં ઉતરી આવું છું.” પોતાનું આ વચન ખરું કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાને પૃથ્વી પર રામનો અવતાર લેવાનું પૃથ્વીને આશ્વાસન આપ્યું.

તે વખતે વિંધ્ય પર્વતની દક્ષિણમાં તો રાવણની જ આણુ વર્તતી હતી. અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતાના શિષ્યો સહિત એક વસાહત સ્થાપી દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોની વચ્ચે રહેવાની હીંમત કરી હતી. ક્ષત્રિયો તો વિલાસમાં રહી દુર્યોગ બન્યા હતા. એક જનક રાજા ત્રિવેદ દેશમાં (હાલનું ઉત્તર બિહાર) ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરતા હતા અને ધર્મની ચર્ચા પણ કરતા હતા. લોકો તેમને ધર્મ-ધ્વજ કહેતા. સરયૂ (હાલની ઘોઆ) નદીથી ભીંજતા કોસલ દેશ ઉપર સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનું રાજ્ય હતું. તેના કુળને ઇક્ષ્વાકુ કુળ કહેતા. કેકય દેશમાં મુધાન્જિત રાજાનું રાજ્ય

હતું. અંગ દેશ (પશ્ચિમ અંગાળ) માં દશરથનો મિત્ર લોમપાદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

એમાં દશરથની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હતી કેમકે તે સૂર્યવંશનો રાજા હતો. તે બહુ નીતિમાન હતો; અને ધર્મને અનુસરીને રાજ્ય ચલાવતો હતો તેથી પરશુરામે એના પર હુમલો કર્યો ન હતો. દશરથ ઘરડો થયો અને મરણ નજીક આવતું જણાવા લાગ્યું ત્યાં સૂધી તેને કંઈ સંતાન થયું નહોતું. રાજાને તથા તેની રાણીએને આ વાતનું બહુ દુઃખ હતું. એક દિવસ પંડાશનો એક રાજા નસંતાન મરી ગયો. એના રાજ્યમાં અંધારુંથી થઈ ગઈ અને એક શત્રુએ આવીને એ રાજ્ય જીતી લીધું. આ બતાવથી દશરથનું મન અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયું. પોતાના મરણ પછી રાજ્યનું શું થશે, રાજબક્ત પ્રજાની શી દશા થશે, એ વિચારે રાજાનું મન ચગદોળે ચડાવ્યું. તે રાત્રે રાજાને ઉંઘ પાણુ ન આવી. પથારીમાં પડ્યે પડ્યે તેણે આખી રાત વિચારમાં ગાળી, ભવિષ્યકાળમાં આવનારી આપતનાં અનેક ભયાનક ચિત્ર એક પછી એક તેની આંખ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં. સવારે તે વહેલો ઊઠ્યો અને પોતાના કુલશુરુ વસિષ્ઠને તેડવા માણસ મોકલ્યું.

બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ તે કાળના વિદ્વાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા. તેમની વિદ્વત્તા અને તપસ્યાની ખ્યાતિ આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ

હતી. દૂર દૂરના દેશોમાંથી લગ્નરેા વિદ્યાર્થીઓ તેમના પાસે જ્ઞાન મેળવવા આવતા અને તેમના આશ્રમમાં રહી અધ્યયન કરતા. પાછલી રાતે હડી ઋષિ તેમના શિષ્યમંડળ સાથે નદીમાં સ્નાન કરી આવતા. તે પછી સંધ્યા વગેરે નિત્યકર્મ થતું અને ત્યારબાદ શિષ્યો જંગલમાં હોમની સમિધા લેવા અથવા ગુરુએ અતાવેલા બીજન કોઈ કામે જતા. રાત્રીએ મોકલેલો માણસ આશ્રમમાં પહોંચ્યો તે વખતે શિષ્યો બહાર નીકળી ગયા હતા અને ઋષિ સમાધિમાં હતા. ઋષિની સમાધિ પૂરી થઈ એટલે હૂતે તેમને રાત્રીનો સંદેશો જાણાવ્યા. ઋષિ રાત્રી પાસે આવ્યા. રાત્રીએ પોતાની ચિંતાતું કારણ કહી બતાવ્યું અને પુત્ર મેળવવાનો ઉપાય પૂછ્યો. વસિષ્ઠે રાત્રીને પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરવા કહ્યું.

ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈને રાત્રીએ જૂદા જૂદા દેશ-માંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને યજ્ઞ આરંભ્યો. યજ્ઞની પૂર્ણાદિ થઈ એટલે યજ્ઞના કુંડમાંથી અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા. તેમના હાથમાં પાયસનું એક પાત્ર હતું. રાત્રીએ અને બ્રાહ્મણોએ અગ્નિદેવની અત્યંત ભક્તિભાવે સ્તુતિ કરી અને તેમને વંદન કર્યું. અગ્નિદેવે રાત્રીના હાથમાં પાયસ મૂક્યો અને અંતર્ધાન થયા. રાત્રીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે યજ્ઞમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને અઢગક દક્ષિણા આપી અને તૃપ્ત કર્યા. બ્રાહ્મણોએ રાત્રીને આશીર્વાદ આપ્યો અને વદાય લીધી.

રાત્રીને ત્રણ પટરાણીઓ હતી. કૌંસલ્યા, સુમિત્રા

અને કૈકેયી. રાજાએ વસિષ્ઠની સલાહ લઈ પાયસનો અર્ધો ભાગ મોટી રાણી કૌસલ્યાને આપ્યો, બાકીના અર્ધામાંથી અર્ધો સુમિત્રાને અને અર્ધો કૈકેયીને આપ્યો. કૈકેયી માનીતી રાણી છતાં એને વધારે ભાગ ન મળ્યો એટલે તે રીસાઈ બેઠી. એટલામાં એવું બન્યું કે એક મોટી સમડી આકાશમાંથી ઉડતી ઉડતી આવી અને ઝડપ મારીને કૈકેયીના હાથમાંના પાયસ ચાંચમાં ઘાલીને ઉડી ગઈ. કૈકેયીને બહુ જ સંતાપ થવા લાગ્યો. તે આક્રંદ કરવા લાગી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રા ત્યાં જ ઉભાં હતાં. તેમણે બંનેએ પોતપોતાના ભાગમાંથી અર્ધો કૈકેયીને આપ્યો અને તેને રાજી કરી. રાણીઓએ પૂરા ભક્તિભાવથી પાયસ ખાધો. આર માસ પૂરા થયા એટલે ચૈત્ર શુદ્ધ નવમીને મંગળવારે કૌસલ્યાએ એક અદ્ભુત કાંતિવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. રણુવાસતી દાસીઓએ તરત જ રાજા પાસે જઈને પુત્રજન્મની વધામણી ખાધી. રાજા હર્ષથી ફેલાઈ જવા લાગ્યો. એટલામાં તો બીજી એક દાસી ખચર લાવી કે કૈકેયીએ બે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. એ દાસીની પાછળ બીજી એક આવી ને સુમિત્રાને એક પુત્ર જન્મ્યાની ખચર કરી.

પછી તો જે આનન્દ ફેલાઈ રહ્યો તેનું પૂછવું જ શું? મહેલમાં ભાટચારણો વધામણીનાં ગીત ગાવા લાગ્યા, જૂહી જૂહી જતનાં વાજંત્ર વાગવા લાગ્યાં અને આખા મહેલમાંથી દાસદાસીઓનાં ટોળાં પર ટોળાં ઇતમની આશાથી રાજા પાસે ઉલટવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં આખા અયોધ્યામાં

આ ખબર ફેલાઈ ગઈ. નગરના લોકો હર્ષધેરા થઈ ગયા. રાજાને ઘડપણમાં પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ તે તો તેમને મન સ્થાન સાચું પડ્યા જેવું હતું. તેઓ તરત જ કામધંધા પડતો મૂકીને રાજાના મહેલ આગળ જઈ પહોંચ્યા. ભાવિક પ્રજાએ રાજપુત્રને વધાવવાને મહેલને આરણે ધીરૂધના ઘડા ઢાલવવા માંડ્યા. થોડી વારમાં તો મહેલ આગળ માણસોનાં પૂરનાં પૂર ઉલટવા લાગ્યાં. જાણે સમુદ્રમાં ભરતી આવી હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. રાજા પ્રધાનો સાથે મહેલની આરીએ ઉભા ઉભા પ્રજાના ઉત્સાહને નિહાળી રહ્યો હતો. તેના સેવકો સોનાડપાના સીકા, હીરા માણેક વગેરે રત્નો ખોળે ને ખોળે ચોપાસ વેરતા હતા. અનેક ગરીબ માણસોનાં દારિદ્ર્ય તે દિવસ ટળી ગયાં. તેમણે રાજાને અને તેના પુત્રાને ગાડાં ભરીને આશીર્વાદ દીધા. દશ દિવસ સૂધી અયોધ્યા પુત્રજન્મના ઉત્સવથી ગાઝ રહ્યું.

પરમે દિવસે રાજપુત્રોનાં નામ પાડવાનાં હતાં. રાજાએ દરબાર ભર્યો અને રાજ્યના ધુરંધર જોષીએને બોલાવ્યા. જોષીએએ રાજકુમારની જન્મકુંડલીએ તૈયાર કરી હતી. તેઓ જેમ જેમ તે વાંચતા જાય તેમ તેમ વસિષ્ઠ ગુણ અનુસાર રાજપુત્રાનાં નામ પાડતા જાય. સંસારથી વિરક્ત થએલા યોગીશુનિ પણ મોટા દીકરાને જોઈ હર્ષધેરા થતા, આનંદમાં રમમાણ થતા, તેથી તેનું નામ રામ પાડ્યું. ખીજા છોકરામાં ધૃત્વરભક્તના અને સારા ચારિત્ર્યના બધા જ ગુણો (લક્ષ્મ) જોઈ તેનું નામ લક્ષ્મણ પાડ્યું. જન્મકુંડલી જોઈ જોષીએ કહ્યું કે ત્રીજો છોકરો રાજ્ય ચલાવવામાં હુશિયાર થશે અને પ્રજાનું ભરણપોષણ કરશે. વસિષ્ઠે તેનું નામ ભરત રાખ્યું.

છેલ્લા છેકરાની કુંડલી પરથી એમ જણાવું હતું કે તે વીર સેનાપતિ થશે અને શત્રુઓનો ઘાલુ કાઢશે, તેથી તેનું નામ શત્રુધન રાખ્યું. આ રીતે વસિષ્ઠે ચારે છેકરાઓનાં નામ પાડ્યાં.

દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા તેમ રાજકુમાર મોટા થવા લાગ્યા. એમની કાંતિ જોઈને નગરજનોની આંખ ઠરતી અને રાગ્ન તો બાન ભૂલી જતો. એમ કરતાં કરતાં દસ વર્ષ વીતી ગયાં. રાજકુમારને અગ્નીઆરમું વર્ષ બેઠું એટલે રાગ્નએ વસિષ્ઠ ઋષિને બોલાવીને ચારેને ઉપવીતસંસ્કાર કર્યા અને ગુરુને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. વસિષ્ઠે ચારે બાહ્યોને વેદવિદ્યા શીખવાડી અને તે ઉપરાંત યુદ્ધકળાની પણ સારી તાલીમ આપી. બાર વર્ષ સૂધી ચારે જણે પૂર્ણ શ્રદ્ધાચર્યનું પાલન કર્યું, ગુરુની ભક્તિભાવથી સેવા કરી તેમનો પ્રસાદ મેળવ્યો અને સર્વ વિદ્યા અને કળામાં નિપુણતા મેળવી લીધી. અધ્યયન પૂરું થયા પછી તેમણે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી તેમની રગ્ન લીધી અને ઘેર આવી.

પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ—

પુત્ર મેળવવાની ઈચ્છાથી
કરેલો યજ્ઞ

પાવસ-ખીર

પૂર્ણાહુતિ—યજ્ઞની છેલ્લી

આહુતિ

ઉપવીતસંસ્કાર કર્યા-જનોઈ હીધું

ઋષિયાચના

છોકરાઓ બાણીને ગુરુને ઘેરથી આગ્યા પછી દશ-
રથ તેમને મારે ઉત્તમ કુળ, રૂપ અને ગુણ વાળા
કન્યાઓ શોધી કાઢવાના વિચારમાં પડ્યો હતો. તેવામાં
એક દિવસ વિશ્વામિત્ર નામના એક ઋષિ તેની પાસે
આગ્યા. રાજાએ બહુ આદરભાવથી તેમનું પૂજન કર્યું,
હવે આસને બેસાડ્યા અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.
વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: “મારે તારું કામ પડ્યું છે. તે કરવાનું
તું વચન આપતો હોય તો હું તને કામ કહું.” દશરથે
કહ્યું: “ મહારાજ, એ શું બોલ્યા ? અતિથિને તૃપ્ત કર્યા
વિના પાછો ન ફેરવવો એ તો રઘુકુળનું પરંપરાથી ચાલતું
આવેલું ધર્મ છે. આપને જે કામ હોય તે ખુશીથી જરા પણ
આચકો ખાધા વિના કહો. આપનું ગમે તેવું કાર્ય હશે
તે પૂર્ણ કરવામાં દશરથ પાછો નહિ પડે એની ખાતરી રાખજો.

વિશ્વામિત્રે કહ્યું: “મેં યજ્ઞ આરંભ્યો છે તેમાં દાનવો
આવીને ભાતભાતનાં વિધન નાખે છે. મારીય અને સુબાહુ
નામના બે રાક્ષસ સરદાર છે તે યજ્ઞને વખતે આવીને પથ્થર
ફેંકે છે, લોહી અને માંસથી યજ્ઞકુંડને અભડાવી જાય છે અને
યજ્ઞનું કામ સરળપણે ચાલવા દેતા નથી. મેં તો યજ્ઞની

દીક્ષા લીધેલી છે એટલે મારાથી રાક્ષસોને શાપ પણ કેમ દેવાય ? ઘણા દિવસથી આમ ચાલ્યાં કરે છે નેથી યજ્ઞ અટકી પડ્યો છે અને બ્રાહ્મણો ભયભીત દશામાં આવી પડ્યા છે. એ રાક્ષસોને લંકાના રાજા રાવણનો આશ્રય છે અને તેના ઉશ્કેરેલા તેઓ આ કામ કરે છે એટલે કોઈ નબળાપોચા ક્ષત્રિયથી તેઓ ગાંજ્યા ગ્જય એમ નથી. તેથી હું તારી પાસે એ કહેવા આવ્યો છું કે તારા રામ અને લક્ષ્મણ એ પુત્રો છે તેમને મારી સાથે એ પાપી રાક્ષસોને અટકાવવાને મોકલ. રામ મહાપરાક્રમી છે અને એ રાક્ષસોને મારશે કે હઠાવશે એમાં મને તકભાર પણ સંશય નથી. રાક્ષસોને ભગાડ્યાથી રામની કીર્તિ આખી દુનિયામાં ફેલાશે અને પ્રભુભક્તોને રાક્ષસોનો ડર ટળશે. દસ દિવસમાં યજ્ઞ પૂરો થઈ જશે એટલે હું જાતે આવીને રામલક્ષ્મણને ક્ષેમકુશળ તને સાંપી જઈશ.

વિશ્વામિત્રના આ શબ્દો કાને પડતાં જ દશરથના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે દિડમૂઠ બની ગયો. ઋષિને શો જવાબ આપવો તે એને ન સૂઝ્યું. થોડી વારે તે સ્વસ્થ થયો અને ઋષિને કહ્યું : “ભગવન, આપે ઘણી કપરી માગણી કરી છે. રામલક્ષ્મણ તો નાના બાળક છે, બહુ કુમળા છે, યુદ્ધ તો એમણે કોઈ વાર જોયું પણ નથી. સામે દાનવો ઘણા જોરાવર છે, માયાવી છે, જાતજાતના છળબેદથી લડનારા છે. એમની સામે રામલક્ષ્મણ કેમ ઉભા રહી શકશે ? રાક્ષસોને હઠાવવા આપ કહો તો હું આવું. પૂર્વજન્મનાં કેટલાંય

પુણ્ય શબ્દો હશે ત્યારે આ ઘરડેઘડપણ આ ચાર પુત્રનાં મ્હેં જોવા પામ્યો છું. રામલક્ષ્મણ એ તો મારા આંધળાની લાકડી છે, મારી જીવાદોરી છે. તેમને મેં કદીએ આંખથી અળગા કર્યા નથી. એમને રાક્ષસોના સપાટા ઝીલવા મોકલતાં માફ હોય કેમ ચાલે ? રાવણનું બળ તો આપ જાણો છો. એના નામ માત્રથી આજે આખું વિશ્વ ધ્રુજી જાય છે. એની સામે ઝુઝવાની તો મારી પણ તાકાત નથી. છતાં આપની મરજી હોય તો હું મારી આખી સેનાને લઈને આવું, પણ રામલક્ષ્મણને તો નહિ મોકલું.”

વિશ્વામિત્ર સ્થિર ચિત્તે આ બધું સાંભળી રહ્યા હતા. રાજા બોલી રહ્યો એટલે તેમણે કહ્યું: “આટલીયે હીંમત તારામાં નથી ત્યારે પહેલેથી જ મને ના કેમ પાડી નહિ ? રઘુકુળનો વંશજ આખું વચન ફેરવે એ શું કહેવાય ? પ્રાણ જતાં પણ નિર્બળનું રક્ષણ કરવું એ તો રઘુકુળનો ધર્મ છે. જે દિલીપ વસિષ્ઠની ગાય માટે મરવા તૈયાર થયો, યજ્ઞ કર્યા પછી કંઈ ન રહ્યું તોયે આવેલા બ્રાહ્મણને પાછો ન વાળતાં આભ ફેાડીને ધન કાઢ્યું, જે હરિશ્ચંદ્રે એક વચનની ખાતર સ્ત્રી વેચી, પુત્ર વેચ્યો અને પોતે ચંડાળને ત્યાં વેચાયો તે દિલીપ અને હરિશ્ચંદ્રના કુળમાં જન્મીને વચનભંગ કરી એ કુળને લાંછન લગાડતાં તને લાજ નથી આવતી ? બલે રાજા, તું સુખે તારા પુત્રોને ધરને ખુણે ધાલીને સાચવી રાખજે. જોયું તારામાં કેટલું પાણી છે તે. હું તો મારે ચાલ્યો જાઉં છું.”

વિશ્વામિત્રની આંખો બોલતાં બોલતાં લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. તેમને અત્યંત ક્રોધ ચઝો જણાતો હતો. ઝાડનું પાંદડું ૧૨૩ એમ દશરથ ૧૨૩૪ લાગ્યો. આ વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં વસિષ્ઠ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે રાજાને શાંત પાડ્યો અને કહ્યું: “ તું રઘુકુળમાં જન્મ્યો છે. આજ સુધી તારું વચન વિગળ ગયું હોય એવું કદી બન્યું નથી. * ધર્માત્મા તરીકે ત્રણે લોકમાં તારી કીર્તિ ફેલાયેલી છે. તારાથી તો આ અધર્મનું કાર્ય ન જ થાય. કરીશ એમ કહીને પછી તે કામ ન કરનારનું પુણ્ય નાશ પામે છે. માટે વિશ્વામિત્રની સાથે રામલક્ષ્મણને મોકલવા એમાં જ તારો ધર્મ છે અને તારા કુળનું ભૂખણ છે. વિશ્વામિત્રનું પરાક્રમ કાંઈ જેવું તેવું નથી. એમની છાયા તળે હોય ત્યાં સુધી રામની પાસે શસ્ત્ર હોય કે ન હોય, તોયે રાક્ષસોથી એનો વાળ પણ વાંકો થઇ શકનાર નથી. વિશ્વામિત્રની હારમાં ઉભો રહી શકે એવો કોઈ પણ માનવ કે રાક્ષસ યોદ્ધો આજે નથી. એમણે શસ્ત્રો છોડી દીધાં છે, અને યજ્ઞ કરવા બેઠા છે તેથી શાપ પણ ન દે, એટલે જ રાક્ષસો એમની પાસે પણ આવી શકે છે. નહિ તો કોની તાકાત છે કે વિશ્વામિત્રનો કોપ ઊરવી શકે ? વિશ્વામિત્રનું રખવાળું છે પછી રામલક્ષ્મણને ઉની આંખ પણ આવવાની નથી. માટે તું જરા પણ ખટક રાખ્યા વિના વિશ્વામિત્રને તૃપ્ત કર અને રામલક્ષ્મણને જવા દે.

* રઘુકુલરીતિ સદા ચલિઆહ ।

પ્રાણ જાઈ બરુ બચન ન જાઈ ।

વસિષ્ઠે આપેલી ધીરજથી રાજાનો ભય ઊડી ગયો અને સાવધ થઈને તેણે રામલક્ષ્મણને તેડવા દૂત મોકલ્યો. રામલક્ષ્મણ આવ્યા. વિશ્વામિત્ર પધાર્યા સાંભળીને રાણીઓ પણ તેમનાં દર્શન કરવા આવી. રાજાએ મુત્રોને માથે હાથ મૂકી હસતે મોડાંડે તેમને વિશ્વામિત્ર સાથે જવાની આજ્ઞા કરી. વસિષ્ઠે રાજકુમારને આશીર્વાદ દીધો. વિશ્વામિત્ર પણ બહુ ખુશી થયા અને રાજારાણીને આશીર્વાદ આપી રામલક્ષ્મણ સાથે વદાય થયા.

બિરહ—૮૬

૧૧

તાટકાવધ

આગળ વિશ્વામિત્ર અને પાછળ શસ્ત્ર સજીને રામ લક્ષ્મણ આવ્યા. જાણે બ્રહ્મદેવની પાછળ અશ્વિનીકુમાર જતા હોય એવા વિશ્વામિત્રની પાછળ રામલક્ષ્મણ શોભતા હતા. અયોધ્યાથી અધ ગાઉ પર સરયૂ નદી આવી તે ઉતર્યા અને સરયૂને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યા. સવારે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠીને ત્રણે જણા સ્નાન સંધ્યા વગેરે કરી લેતા અને થોડાં યજ્ઞ ખાઈ લઈને રસ્તો કાપતા. બપોરે સખત તાપ

પહે તે વેળાએ રસ્તામાં ઝાડ નીચે થોડી વાર વિસામો લેતા અને નમતો સૂઝ થયે શ્રી ચાલવા માંડતા સૂઝ આથમે અને રાત પડવાની થાય એટલે અટકી જઈ રાતવાસો રહેતા. સાંજે પાછું સ્નાન સંધ્યા વગેરે કરી વનમાંથી ભેગાં કરેલાં શળમૂળ ખાઈ લેતા; રસ્તામાં ચાલતાં અને રાતે સૂતા પહેલાં ઋષિ રામલક્ષ્મણને પ્રાર્થ થઈ ગએલા રાજાઓનાં પરાક્રમની, ઋષિઓનાં તપની, દેવદાનવની લડાઈઓની અંત એવી રસભરી અને બોધદાયક વાતો કહેતા. બીજે દિવસે સવારે ઉડીને શ્રી ચાલવા લાગતા.

આમ કેટલાક દિવસની મુસાશ્રી પછી તેઓ ગંગાસરયૂના સંગમ આગળ આવી પહોંચ્યા. પતિતપાવની ગંગાનાં દર્શન કરી રાજકુમાર કૃતાર્થ થયા, ગંગામાં સ્નાન કર્યું. નાવમાં બેસી ત્રણે જણા પાર ઉતર્યા અને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા.

રસ્તામાં એક ઘાટું વન આવ્યું ત્યાં વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું: “ આ વનમાં ઘણા વરસથી એક યક્ષિણી રહે છે. યક્ષિણી હોવા છતાં તેનામાં હજાર હાથીનું બળ છે અને તે ગમે તે રૂપ ધારણ કરી શકે છે. એનો મારીય નામનો રાક્ષસ છોકરો છે તે પણ માણસોને અત્યંત ત્રાસ આપે છે અને દેશને ખેદાનખેદાન કરી નાખે છે. આ વનમાં થઈને જે રસ્તો જાય છે તે રસ્તા પર તાટકા હમેશાં પગ પસારીને બેસે છે અને આવતાં જતાં માણસને ગળી જાય છે. લોકો તાટકાના ભયથી આ રસ્તો છાંડી ગયા છે. કેઈ રડ્યુંપડ્યું માણસ ભૂલેચુકે

એ રસ્તે ચઢી જાય તો એ યક્ષિણીનો આહાર થઈ પડે છે. માટે તમારે વનમાં જઈને એ દુષ્ટ રાક્ષસીનો વધ કરી બાણસોને નિર્ભય કરવા જોઈએ. તાટકા સ્ત્રી છે એટલે સ્ત્રીને કેમ મરાય એ વિચારથી તમે આચકો મા ખાતા. દુષ્ટ સ્ત્રી કે પુરુષ જગતને દુઃખ કરતાં હોય તો પ્રજના પાલક રાજનું એ જ કર્તવ્ય છે કે તેણે તેમને શિક્ષા કરવી.”

ઋષિની આજ્ઞા માથે ચડાવી રાજકુમાર ઋષિ સાથે વનમાં પેડા, રામે ધનુષનો ટંકાર કર્યો તે સાંભળીને તાટકા ક્રોધથી સાસભરી ધસી આવી. એનું કદરૂપું મ્હોડું અને એડોળ શરીર ખતાવીને રામ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા કે “આ સ્ત્રી છે એના પર પ્રહાર કરતાં માફ મન ચાલતું નથી. એનાં નાકકાન કાપીને એનું બળ અને એની ગતિ હરી લીધાં હોય તો ઘણું છે.” આટલી વારમાં તો તાટકા હાથ ઉંચા કરીને ગર્જના કરતી રામ પર ધસી અને બંને ભાઈઓ ઉપર ધૂળ ઉરાડવા અને પથર વરસાવવા લાગી. રામે એક બાણથી તેના હાથ વીંધી નાખ્યા અને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ તેનાં નાકકાન છેદી નાખ્યાં. તાટકા આકાશમાં ચડીને વિવિધ રૂપ ધારણ કરી પથર ફેંકવા લાગી. વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું: “શું જોઈ રહ્યા છો ? એ દુષ્ટ સ્ત્રી પર દયા કર્યો કેમ પાલવશે ? એનો તો વધ થવો જ જોઈએ.” રામે હવે તાટકાને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક ભારે બાણ ફેંક્યું. તાટકા ધસી આવતી હતી તેની છાતીમાં બાણ વાગ્યું. તાટકા જમીન પર પડી અને એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

તાટકા એ સ્વર્ગની અપ્સરા હતી અને શાપને યોગે
ચક્ષિણી થઇ હતી. રામે એનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલે એને
એનું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત થયું. તાટકાના શબ્દમાંથી એક દિવ્ય
પ્રકાશ નીકળ્યો. એક રૂપવતી અપ્સરા તેમાંથી નીકળી
રામ લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્રને પગે પડી અને રામનાં
સ્તુતિગાન ગાતી ગગન ગળવતી સ્વર્ગને પધે પડી. તે જ
જાણે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ અને દેવતાઓ હર્ષથી
રામની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે રાત્રે એ ત્રણ જાણે
તાટકાવનમાં જ વાસો કર્યો અને સવારે ઉઠીને આગળ
આધ્યા.

બ્રહ્મમુદ્રત—સવારનો સાડાત્રણથી ચારનો વખત
પતિતપાવની—પાપીને પવિત્ર કરનારી
કૃતાર્થ થયા—જન્મારો સફળ કર્યો

૧૨

મખરફણ

રામના બળથી વિશ્વામિત્ર ખુશ ખુશ થઇ ગયા હતા.
તેમણે રામને એ મંત્ર આપ્યા. એ મંત્રના જાપથી ઉંચ,
જૂખતરસ કે થાક કાંઈ લાગે એમ નહોતું. બીજાં કેટલાંક

ભારે શસ્ત્ર વાપરતાં પણ ઋષિએ રામને શીખવાડ્યું. તે જ રાત્રે તેઓ સિદ્ધાશ્રમમાં જ્યાં વિશ્વામિત્ર રહેતા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ઋષિવળે ઋષિને રાજકુમારને લઈને આવેલા જ્વેળને દરખમાં આવી ગયા અને વિશ્વામિત્રને વળીવળીને નમન કરવા લાગ્યા. તેમણે વિશ્વામિત્રને યજ્ઞ શરૂ કરવાની વિનંતિ કરી. વિશ્વામિત્ર રામને કહ્યું : “ કાલથી છ દિવસ સૂધી તમારે યજ્ઞની રક્ષા કરવાની છે. રાક્ષસો ઘણા આવશે, માયાના જૂઠા જૂઠા ખેલ કરશે, પત્થર નાખશે, લોહીમાંસના વરસાદ વરસાવશે. હું તો યજ્ઞમાં રોકાએલો હોઈશ. માટે તમે તેમનો પરાજય કરવાને તૈયાર થઈ રહેજો અને સાવધતાથી અને લીમતથી કામ કરજો. ”

સવારે રામલક્ષ્મણ ઉઠી નિત્યકર્મથી પરવારી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈને વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યા. ઋષિએ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી અને યજ્ઞ શરૂ થયો. મન્ત્રોચ્ચારનો ઘોષ શરૂ થયો અને અગ્નિમાં આહુતિઓ અપાવા લાગી એટલે એકાએક આકાશમાં ભયાનક અવાજ થયો અને ચોમાસામાં વાદળોથી આકાશ ઘેરાય એવો અંધકાર ફેલાઈ ગયો. મારીચ અને સુગ્રહ અનુયાયી દળ સાથે આવીને આકાશમાં માયાવી ખેલ કરવા લાગ્યા. થોડી પળમાં લોહીનો વરસાદ પણ શરૂ થયો.

રામ અત્યાર સૂધી ઉભા ઉભા આ ખેલ જોયા કરતા હતા. તેમની આંખ હવે ફરી ગઈ. તેમણે લક્ષ્મણ તરફ નજર કરી અને એક તેજસ્વી બાણ કાઢીને મારીચની

છાતીમાં મારું. બાણ મારીયને લઇને હજીયું અને તેને
સો યોજન પર લઇ જઇને નાખ્યો. બીજી બાણ લક્ષ્મણે પણ
એક બાણ મારીને સુબાહુને વીધી જમીન પર પાડ્યો.
પળવારમાં સુબાહુના પ્રાણ નીકળી ગયા. બીજા પણ કેટલાક
રાક્ષસો તે દિવસે રામલક્ષ્મણનાં બાણોના ભોગ થઇ પડ્યા.
સરદારને પડેલા જોઇને બીજા કેટલાક જીવ બચાવવા નાસી ગયા.
બ્રાહ્મણોનું વિદ્ન ટળ્યું અને યજ્ઞ સુખે ચાલવા લાગ્યો. છ
દિવસ પૂરા થયે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઇ. વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ પૂરો
થયાથી સંતુષ્ટ થયા હતા. તેમણે રામલક્ષ્મણને આશીર્વાદ
આપ્યો, અને અધે જયજયકાર થઇ રહ્યો.

ઋત્વિજ—યજ્ઞમાં ભાગ લેનાર બ્રાહ્મણ મખ—યજ્ઞ
યાજન—ચાર ગાઉ

૧૩ રાજર્ષિના દર્શને

દુણા વખતથી શરૂ કરેલો યજ્ઞ આજે નિર્વિધે પૂરો
થયો અને રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ સદાને માટે ટળ્યો તેથી
ઋષિઓ રામલક્ષ્મણને તારણહાર માનવા લાગ્યા હતા.

તેમણે રાજકુમારને થોડા દિવસ રોકાવા બહુ જ આગ્રહ કર્યો. રામલક્ષ્મણને પણ વિશ્વામિત્રનો સંગ અને તપોવનનું રણિયામણું અને પવિત્ર સ્થાન છોડી જવું ગમતું નહોતું તેથી તેમણે રહેવા માટે સહેજ પણ આનાકાની ન કરી. દશરથ રાજાને ચિંતા ન થાય માટે તેમની પાસે શિષ્ય મોકલી ઋષિયે રામના પરાક્રમની તેને જાણ કરી. અહીંયાં રાજકુમાર આનંદભેર દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. ઋષિઓના સહવાસમાં વખત એવો જલદી પસાર થઈ જતો કે ઘેર જવાની વાત પણ એમને યાદ આવતી નહિ. વધારેમાં વધારે રસ તો તેમને વિશ્વામિત્રના ઉપદેશ અને વાર્તાઓ સાંભળવામાં પડતો અને તે સાંભળવામાં તેઓ કદી ચુક પડવા દેતા નહિ.

એક દિવસ જનક રાજાની વાત નીકળી. જનક રાજાને પરશુરામે આપેલા ધનુષની વાત સાંભળીને રામલક્ષ્મણને એ ધનુષ પર જોર અજમાવી જોવાનું મન થઈ આવ્યું. ઋષિ એમના મનનો ભાવ કળી ગયા હતા. તેમણે કહ્યું : “આ જનક બહુ પવિત્ર અને જ્ઞાની પુરુષ છે. એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો એ પણ એક હ્દાયો છે. હું તો વારંવાર તેમને મળવા જઈ આવું છું. તમારે મિથિલા નગરી જોવી હોય, જનકનાં દર્શન કરવાં હોય અને શિવનું ધનુષ જોવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે આવતી કાલે જઈશું.” રાજકુમાર તો ઋષિની આજ્ઞાની વાટ જ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે ઝટપટ તૈયારી

કરી લીધી. તે રાત્રે તેમને મિથિલા નગરનાં, જનકના દરબારનાં અને ધનુષભંગનાં મધુર મધુર સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં.

૧૪

અહલ્યાનો ઉદ્ધાર

સવારે મુસાફરી શરૂ થઈ. આગળ વિશ્વામિત્ર અને પાછળ રામલક્ષ્મણ ચાલ્યા. ઋષિના બેએક શિષ્યો પણ આ વખતે સાથે આવ્યા હતા. મજલ દર મજલ મુસાફરી ચાલવા લાગી. રસ્તામાં ગંગા નદી અને એવી બીજી કેટલીયે નાનીમોટી નદીઓ આવી તે ઉતરીને તેઓ આગળ વધતા હતા. ઋષિની વિધવિધ વાર્તાઓ તો ચાલુ જ હતી. એ વાર્તાઓ કદીએ ખૂટે જ નહિ. આ પ્રયાસમાં ઋષિએ ગંગા અને ભગીરથની અને એવી બીજી અનેક રસભરી વાર્તાઓ કહી બતાવી. આ વખતે વહેલા પહોંચવાની કંઈ ઉતાવળ ન હતી એટલે મુસાફરી પણ ધીમે ધીમે જ થતી. રસ્તામાં જોવા જેવું કોઈ રમ્ય સ્થળ આવ્યું

તો તે જોઈને જ તેઓ આગળ વધતા કોઈ વાર રસ્તા-
માંના આશ્રમમાં રહેતા ઋષિશિષ્યો સમિધની ખોળમાં કે
લાકડાં શોધવા અથવા વાછરડું ખોવાયું હોય તેને ખોળવા
વનમાં નીકળ્યા હોય તેમનો ભેટા થાય તે વિશ્વામિત્રને
આગ્રહ કરીને આશ્રમમાં પોતાના ગુરુ પાસે લઈ જાય.
ત્યાં તેમનું અર્ધથી સ્વાગત થાય, ઘડી બે ઘડી વાર્તાલાપ
ચાલે, આશ્રમવાસીઓ કંઈ ઈળમૂળ ભાવથી આપે તે ખાઈ લે
અને ફરી પાછા ચાલવા માંડે. વિશ્વામિત્ર હાજર ન હોય
એવી વેળાએ તેમની સાથેના બે શિષ્યો આશ્રમમાંના છોકરા-
ઓને રામલક્ષ્મણની ઝોળખાણ કરાવે અને ખૂબ છટાથી
તેમનાં પરાક્રમનાં વર્ણનો કરી ઘડી બે ઘડી વિનોદ કરાવે.

કેટલેક દિવસે મુસાફરી પૂરી થવા આવી. મિથિલા
આવવાનું થયું ત્યાં માર્ગમાં એક સુંદર વન આવ્યું. જનત-
જનતાનાં લીલાંજમ ઝાડ ફળફૂલથી લગ્ની જતાં હતાં. છતાં
ત્યાં એક પણ પ્રાણી ઈરકતું ન હતું તે જોઈને રામને
વિસ્મય થયું. તેમણે વિશ્વામિત્રને આમ હોવાનું કારણ પૂછ્યું.
ઋષિએ કહ્યું: અહીંયાં ગૌતમ નામના એક ધણા વિદ્વાન
અને પવિત્ર ઋષિ રહેતા હતા. તેમની પત્નીનું નામ અહલ્યા
હતું. અહલ્યા સતી હતી અને હંમેશાં પતિસેવામાં
તત્પર રહેતી. એક વાર અહલ્યાથી ઘણો ગંભીર અપરાધ
થઈ ગયોઋષિ ક્રોધે બરાયા અને અહલ્યાને શાપ દીધો
કે તું આ વનમાં શલ્યા થઈને પડજે. અહલ્યાને શાપ
લાગ્યા પછી ઋષિને બહુ ઉદ્વેગ થયો. તેઓ આ વન

જોડી ચાલ્યા ગયા. તેમનો પુત્ર શતાનંદ હતો તે જનક રાજને ત્યાં જઈ રાજાનો પુરોહિત થયો. આમ ઋષિનું ઘર ભાગ્યું અને આશ્રમ સુનો થઈ ગયો. તે દિવસથી પ્રાણીઓ પણ આ વનને છાંડી ગયાં છે. કોઈ મહાપુરુષનાં પગલાં આ વનમાં થશે ત્યારે અહલ્યાનો શાપ છૂટશે અને વનની સમૃદ્ધિ પાછી ફરશે. ”

આમ કહીને ઋષિ રાજકુમારને ગૌતમનો આશ્રમ જોવા લઈ ગયા. આશ્રમ આગળ આવ્યા ત્યાં પાસેની એક શિલા-માંથી એક સ્ત્રી ઉભી થઈ, ધીમે ધીમે વિશ્વામિત્ર અને રાજકુમાર પાસે આવી. તેણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. વાળ ઘણાં વર્ષોથી ઓળેલા ન હોવાથી ભેગા બાઝી જઈને એની જટા થઈ રહી હતી. એની આંખો નીચે ઢળેલી હતી અને તેમાં સંપૂર્ણ નમ્રતા હતી. રામના આગમનથી ઘણે વર્ષે તેને નવો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. ઋષિ અને રાજકુમાર ઉભા હતા ત્યાં આવી તેણે રામને ચરણે માથું મૂકી પ્રણામ કર્યો. તેનો કંઈ કંધાઈ ગયો હતો. તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રામે અહલ્યાને ઓળખી અને તેને વંદન કરી ઉભી કરી. વિશ્વામિત્રે તેને ખૂબ સાંત્વન આપ્યું.

એટલામાં ગૌતમ ઋષિ પણ ફરતા ફરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અહલ્યાનો શાપ ટળેલો જોઈ તેમને અત્યંત

આનંદ થયો. તેમણે વિશ્વામિત્ર અને રામલક્ષ્મણને એક દિવસની મહેમાનગીરી સ્વીકારવા આગ્રહ કરી રાખ્યા. આશ્રમમાં ઘણું વર્ષે રીતી ચેતન આવ્યું, પશુપક્ષીઓ પણ આવવા લાગ્યાં અને વન પહેલાંના જેવું જ રમણીય બની રહ્યું.

૬૫ જનકીપરિણય

ગૌતમ અને અહલ્યાનું આતિથ્ય સ્વીકારી ઋષિ અને રાજકુમાર આગળ ચાલ્યા અને મિથિલા આવી પહોંચ્યા. રાત પડવા આવી હતી તેથી શહેર બહાર આંબાવાડિયામાં જ સુકામ રાખ્યો અને સવારે વહેલા ઉઠી નિત્ય-કર્મથી પરવારી જનકે રાજને મળવા ગયા.

જનકે અત્યંત ભાવથી તેમનું પૂજન કર્યું. ઋષિએ રાજનું અને તેમના પરિવારનું ક્ષેમકુશળ પૂછી લીધા પછી થોડી વાતચીત થઈ. જનકે રામલક્ષ્મણ તરફ વળી ઋષિને

પૂછ્યું: “આ કોણ છે?” ઋષિએ કહ્યું: “ એ દશરથ રાજના પુત્ર રામ અને લક્ષ્મણ છે. તમારી પાસે પરશુરામે આપેલું શિવધનુષ છે તે જોવાની એમની ઇચ્છા છે. જનક ઋષિ અને રાજકુમારને જે જગાએ ધનુષ હતું ત્યાં લઇ ગયા અને ધનુષ ખતાવી તેનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. વિશ્વામિત્રને તેમણે કહ્યું: “ જે પુરુષ આ ધનુષ પર ખાણુ ચડાવે તેની સાથે સીતાને પરણાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આજ સૂધીમાં અનેક જણ આવી ગયા પણ કોઇથી ધનુષ ઉપડી પણ શક્યું નથી તો ખાણુ ચડાવવાની શી વાત? કોઈ ક્ષત્રિયમાં પણ એવું બળ રહ્યું જણાતું નથી. પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો ઘાણુ વાળ્યા પછી ક્ષત્રિય વીર્યનો નાશ થયો છે શું ? ”

જનકનાં આ વાગ્બાણે લક્ષ્મણના હૃદયને વીંધી નાંખ્યું. તેનાં બવાં ફરી ગયાં. પાસે રામ ઉભા હતા તેમને સાર કરીને લક્ષ્મણે કહ્યું: “આ જનક શું સમજાવે હશે એના મનમાં કે ગમે તેમ બચ્યા કરે છે ? તમે લો આ ધનુષ ને ચડાવો ખાણુ, જોઈ જનકને ખબર પડે કે હજી પણ શૂરા ક્ષત્રિયો પડ્યા છે. રામે ધીમે રહીને કહ્યું: “ તું કહે છે તે ખરૂં. પણ ગુરુની આજ્ઞા વિના આપણાથી એમ ન થાય.” એટલામાં વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: “ રામ, ત્યારે તમે આ ધનુષ પર ખાણુ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. પૂરી સાવધતા અને હીંમત રાખજો એટલે નિષ્ફળ નહિ જવાય. ”

રામ આગળ આવ્યા, ગુરુને વંદન કર્યું અને ધનુષ તરફ

વળ્યા. આ બધું ચાલતું હતું એટલામાં જનકનો ભાઈ અને દરબારના બીજા લોકો પણ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. પાછળ ઝરૂખામાં અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ભરાઈ હતી અને તે સૌની પાછળ સીતા સખીની સોડમાં લપાઈને ઉભી હતી. બધાં એકી ટશે રામ અને ધનુષ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. ઘડીવારમાં થું થશે તે વિચારથી બધાનાં હૃદય ધબકી રહ્યાં હતાં. એક ક્ષણમાં રામે ધનુષ ઉપાડી લીધું અને દોરી ચડાવવાને એને વાળી જોયું. ધનુષ ખેંચાતાની સાથે મોટો કાન ડાડી નાખે એવો કડાકો થયો અને ધનુષના બે કંકડા થઈ ગયા. જોવા ઉભેલાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષ ચકિત થઈ ગયાં. સીતાને પણ અપૂર્વ આનંદ થયો. આટલે વર્ષે પુત્રીને માટે યોગ્ય વર મળી આવ્યો જાણી જનકને પણ પૂર્ણ સંતોષ થયો.

હવે સીતાના લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી. રાજ્યના જોષીઓએ લગ્નનું શુભ મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું. જનકે દશરથને બોલાવવા માણસ મોકલ્યાં. થોડે દિવસે દશરથ રાજસકળ પરિવાર સાથે જન લઈને મિથિલા આવી પહોંચ્યો. નગર બહાર તળાવ નજીક સુશોભિત હરિયાળી જમીનમાં તંબુ તાણેલા હતા તેમાં જનને ઉતારે. આપવામાં આવ્યો. પોતાની બીજી પુત્રી ગર્મિલા હતી તેને લક્ષ્મણને આપવાનો અને પોતાના નાના ભાઈ કુશધ્વજની બે પુત્રીઓ હતી તેમને ભરત અને શત્રુઘ્નની સાથે પરણાવવાનો જનકે નિશ્ચય કર્યો હતો. રાજપુત્રીઓનાં લગ્નના ઉત્સવમાં આખું મિથિલા ઉત્સાહથી ભળ્યું હતું.

પહેલે દિવસે જનકરાજને ત્યાં સભા ભરાઈ. ત્યાં વસિષ્ઠે દશરથની વંશાવળી ગણાવી અને જનકે પોતાના વંશને ઇતિહાસ કહ્યો. બીજે દિવસે દશરથે ચાર હજાર બ્રાહ્મણોને એક એક ગાયનું દાન કર્યું. તે દિવસે ભરતનો મામે કેકય-રાજ યુધાન્નિત પણ આવી પહોંચ્યો. ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મણ મુહૂર્ત હતું. જનીવાસે સર્વેએ સવારે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠીને નિત્યકર્મ કરી લીધું. રાજકુમારને સુશોભિત અને બહુ-મૂલ્ય વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેરાવવામાં આવ્યાં અને લગ્નમંડપ તરફ પ્રયાણ શરૂ થયું. વસિષ્ઠ અને બીજા મુનિઓ સૌથી મોખરે ચાલતા હતા. લગ્નમંડપ આગળ આવ્યા ત્યાં જનક અને કુશધ્વજે તેમનો સત્કાર કર્યો અને મંડપ-માં આજ્ઞા. વિશાળ લગ્નમંડપ મિથિલાવાસીઓથી ચીકાર ભરાઈ ગયેલો હતો. મંડપની શોભા પણ અદ્ભુત હતી. વચ્ચેવચ્ચે એક વેદી રચવામાં આવી હતી. રાજકુમાર વેદી આગળ આવ્યા એટલે જનકે તેમને આસન આપી બેસાડ્યા. વેદમન્ત્રના ઉચ્ચાર થવા લાગ્યા. અગ્નિદેવ અને મહર્ષિ-ઓની સમક્ષ એક પછી એક એમ રામે સીતાનું, લક્ષ્મણે ભર્મિલાનું, ભરતે માણ્ડવીનું અને શત્રુઘ્ને શ્રુતકીર્તિનું પાણિગ્રહણ કર્યું. સર્વત્ર આનન્દોત્સવના પોકાર થઈ રહ્યા. જનક રાજાએ પહેરામણીમાં હજારો ગાયો, અનેક પ્રકારના ઢગલાબંધ વસ્ત્રાલંકાર, સેંકડો હાથીઘોડા, અને સો દાસ દાસીઓ આપ્યાં.

બીજા દિવસે સવારે વિશ્વામિત્ર વદાય લઈને ઉત્તર દિશામાં ગયા. દશરથ પણ જન લઈને અયોધ્યા જવા નીકળ્યો.

જનક કુટુંબપરિવાર સાથે જનને વળાવવા નગરની બાજેળ સૂધી ગયા. રાજપુત્રીઓના વિયોગ તેમની માતાઓને બહુ સાલતો હતો. તેમણે પુત્રીઓને ઘણી ઘણી રૂઢી શીખામણ આપી. જનક અને દશરથ વચ્ચે બહુ વાતચીત થઈ. અંતે સર્વે છટાં પડ્યાં. જનને વળાવીને જનક નગરમાં પાછા વળ્યા.

પરિણય-લગ્ન

આતિથ્ય-પરોણાગત

હસ્તમેળાપ-પાણિમહલ

૧૬

પરશુરામનો તેજેવધ

જન અયોધ્યાને રસ્તે મુસાફરી કરવા લાગી. જનમાંનાં બધાં માણસો પૂર્ણ આનંદમાં મહાલતાં ચાલતાં હતાં. તેવામાં એક દિવસ ઉપરાછાપરી અશુભ શુકન થવા લાગ્યા. પક્ષીઓના ભંચકર સ્વર મંભળાવા લાગ્યા, પશુઓ થંભી ગયાં, આકાશ અંધારાથી છવાઈ ગયું અને વાયુ

જોરમાં વાવા લાગ્યો. જનનાં માણસો ગભરાવા લાગ્યાં. સામેથી ધૂળના ગોટગોટ ઉડવા લાગ્યા. જનમાં દશરથ, વસિષ્ઠ અને રાજપુત્રો એટલા જ સાવધ રહ્યા. તેમણે ખીજાને ધીરજ આપવા માંડી. એટલામાં સામેથી પહાડ જેવી તેજસ્વી મૂર્તિ* પૂરપાટમાં આવતી જણાઈ. તેને એક ખભે ધનુષ હતું, ખીજે ખભે ચળકાટ મારતી કુહાડી હતી અને હાથમાં ધનુષખાણ હતાં. લાંબી જટા અને ઝગઝગાટ કુહાડી જોઈને બધાએ પરશુરામને ઓળખ્યા. તેઓ ફરીથી ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવા તો નહિ નીકળ્યા હોય એ ભયથી સૌ કોઈનાં મનમાં ગભરાટ પેડો. પરશુરામની ભવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ પાસે આવતાં જ વસિષ્ઠ વગેરે ઋષિઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને સૌએ તેમને પ્રણામ કર્યા.

પરશુરામનો ક્રોધ હતો કુંદાડા મારતો હતો. તે ગરજ ઉઠ્યા: “ જનકને મેં આપેલું શિવધનુષ તોડીને કોઈ ક્ષત્રિય કુમાર સીતાને વરી ગયો છે એમ સાંભળીને જ મને ક્રોધ ચડ્યો છે. એ પાપી દુષ્ટને હું માર્યા વિના મૂકનાર નથી. ચાલો વસિષ્ઠજી, બતાવો મને એ ઉદ્ધત ગર્વિષ્ઠ છોકરાને. નહિ તો આજે આ જનમાંથી એક પણ માણસ જીવતું દેખવાનું નથી એ નક્કી બાજુને ”

વસિષ્ઠ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે તે પહેલાં તો રામ સૌને મોખરે આવી ઉભા અને પૂરા વિવેકથી નમ્રતાભરી

---

* કૈલાસમિવ દુર્ધર્ષ કાલાગ્નિમિવ દુઃસહમ્ ।

જ્વલન્તમિવ તેજોભિદુર્નિરીક્ષ્યં પૃથગ્જનૈઃ ॥

વાણીમાં કહેવા લાગ્યા: “ પ્રભુ, એ ધનુષનો તોડનાર પણ આપનો જ કોઈ સેવક હશે. પણ એનું આપને શું કશું છે તે તો અમને કહો. આપ નકામો ક્રોધ કરો છો અને આ બિચારાં બધાં માણસ ખીકથી રૂંદે છે. ”

રામને આમ નિડરતાથી બોલતા જોઈ પરશુરામનો પિતો વધારે ઉછળ્યો. તેમણે ફરી ત્રાડ મારી અને બોલ્યા: “ અરે એ તે સેવક શાનો ? સેવક તો જે સેવા કરે તે. આ દુષ્ટે તો મને બળતરા કરાવી છે માટે એ તો મારો શત્રુ. એની સાથે તો હું લડાઈ જ કઈ અને એને બોંધ પર નાંખી છુંદી નાખું. પણ ક્યાં છે એ નામદ ? આવી જાય એ બહાર અને ચાખી લે મારી પરશુનો સ્વાદ. ”

રામની પાછળ લક્ષ્મણ પણ આગળ આવ્યો હતો. પરશુરામ વિના કારણે બખાળા કાઢે છે એ જોઈ ટિપ્પણી સ્વભાવના લક્ષ્મણને ખૂબ હસવું આવ્યું. ઋષિને વધારે ખીલાવવાના હેતુથી તેણે ઠાવકું મ્હોડું રાખીને કહ્યું: “ મહારાજ, નાનપણમાં અમે ઘણાંયે ધનુષ્ય તોડતા પણ કોઈએ આવો કોપ તો નહિ કરેલો. તમારું ધનુષ્ય ખડું એક નવાઇનું કે જેની પાછળ આટલી બધી બળતરા ! જાઓ મહારાજ, ધનુષ તૂટી ગયું તો કહો તો ખીજું અપાવીયે. એવી ધૂળગળની વાતમાં તે આમ કીડી પર કટક શું ચડાવતા હશે ? ”

લક્ષ્મણના શબ્દોએ બળતામાં ધી હોમ્યું. પરશુરામનો ક્રોધ વધારે ભલુક્યો. “અલ્યા બાળક, સંભાળીને બોલજે. શું શિવજીનું ધનુષ તે સાધારણ ધનુષના જેવું કે જે ફરીથી મળી શકે ? ”

“પણ મહારાજ, અમને શી ખબર એ તમારા ભમરાના ધનુષની ? અમારે મને તો બધાંએ ધનુષ બરાબર. અને વળી તમારા ધનુષમાં પણ ક્યાં માલ હતો તે ? જૂનું ખંખ થઈ ગયેલું તે રામે ખેંચ્યું તેની સાથે જ તૂટી ગયું. ”

ખમા પરની પરશુ બતાવી પરશુરામ કહેવા લાગ્યા: “તું બાળક છે એટલે હું તને જતો કરું છું. પણ તું મારી આ પરશુહું બળ જાણે છે ? સંકડો ક્ષત્રિયોનાં લોહી પી પીને મત થયેલી આ પરશુ ત્રિભુવનનો પણ સંહાર કરવાને સમર્થ છે. ”

લક્ષ્મણે હસીને કહ્યું “વાહ રે મુનીશ્વર ! આપ તો ભારે અભિમાની થોડા લાગો છો. આપની કુહાડીને પણ આપે માનું લોહી પાછને સારી પેઠે મત કરી રાખી છે. ઘડિયે ને ઘડિયે કુહાડી જ બતાવ્યા કરે છો કેમ જાણે ક્ષત્રિયો તો કુહાડી દેખીને જ ડરી જતા નહિ હોય ! આપ બ્રાહ્મણ છો એટલે આપની સાથે તો શું યુદ્ધ કરીએ ? બ્રાહ્મણને મારીએ તો પાપ લાગે ને હારીએ તો અપયશ ચોંટ. અમારા કુળની તો એ રીત નથી નહિ તો તમને

અતાવી દેત કે ક્ષત્રિયોમાં પણ તમારો નાદ ઉતારે એવા પડ્યા છે. ”

લક્ષ્મણના મર્મવેધી બોલથી પરશુરામના ક્રોધની ગરમી વધવા લાગી. પાસે ઉભેલા વસિષ્ઠને તેમણે કહ્યું: “ જુઓ વસિષ્ઠ, તમે છો એટલે તમારી ખાતર આ બાળકને નથી મારતો. તમે એને મારા પરાક્રમની બધી વાત કહીને સમજાવી પાછો વાળો. નહિ તો એ અજ્ઞાન બાળક એનો જીવ બોધ બેસશે. ”

પરશુરામને ખીજતા જોઈ લક્ષ્મણને તો ખૂબ મઝા પડતી હતી. વસિષ્ઠ બોલતા પહેલાં તો તેણે જ ચલાવ્યું: “ અરે પરશુરામજી, આપનાં પરાક્રમનાં જ્ઞાં વખાણુ આપે કરવાં બાકી રાખ્યાં છે તે હવે ગુરુજી એ કરી બતાવે ? પણ એ કાંઈ રણવીરનાં લક્ષણુ ન કહેવાય. શરો હોય તે તો બોલી ન બતાવે પણ કરી બતાવે. ”

પરશુરામ પરશુ ઉગામીને લક્ષ્મણ તરફ ધાયા. તેમણે કહ્યું: “ હવે જગત મને બાળહત્યાનો દોષ ન દે, કેમ કે આ કડવાબોલો ઉદ્ધત બાળક હવે મ્હેતને જ લાયક છે. બાળક જાણીને મેં ઘણી વાર સૂધી એના અપરાધની ક્ષમા આપી પણ હવે તો એ સાચે જ મરવાનો છે. આજે એ બાળકને મારીને હું ગુરુના ઋણથી મુક્ત થઈશ. ”

વસિષ્ઠે કહ્યું: “ પરશુરામ, એ બાળકના સામું શું નેતા હશે? એ તો બાળક છે, અજ્ઞાન છે, વધારે પડતું બોલ્યો હશે, પણ હવે એનો અપરાધ ક્ષમા કરો. ”

લક્ષ્મણ તો બોલવાને તૈયાર જ હતો. તેણે કહ્યું: આપના ગુરુનું ઋણ ઘણા વર્ષનું હશે તેથી વ્યાજનો ભાર પણ ખૂબ વધ્યો હશે. એ ઋણ કેટલું છે તે કહી દો તો વ્યાજ સાથે બધા પૈસા રોકડા પરખાવી દઉં. ”

લક્ષ્મણનાં વચ્ચે વધારેલા પરશુરામના ક્રોધાગ્નિ પર રામનાં શીતળ વચ્ચે જળ સમાન પડ્યાં. રામે પરશુરામને વંદન કરીને કહ્યું: “ પ્રભુ, આ બાળક પર આપને આટલો રોષ ન જાગે. એ અણુસમજણો છે, આપની કૃતિઓથી અબળ છે, તેથી એમ બોલે છે. આપનું પરાક્રમ જાણતો હોય તે આ રીતે બોલી પણ શકે ખરો? ”

રામની સાંત મીઠી વાણીથી પરશુરામનો ક્રોધ જરા ટાઢો પડવા જતો હતો ત્યાં તો લક્ષ્મણે કંઈક અટક-ચાળું કયું: “ એટલે પરશુરામ ફરી જાહેરાત. તેમણે રામને કહ્યું: જો તારા ભાઈને વાર. મૂરખ હજી મસ્કરી છોડતો નથી. આજે નિશ્ચે એનો કાળ આવ્યો છે તેથી જ એને આ દુર્ભતિ સૂઝી છે.”

લક્ષ્મણે હસીને કહ્યું: “ મહારાજ, તપસ્વી થઈને આમ ક્રોધ શાને કરો છો? આ ક્રોધથી આપનું બધું

તપ બળી જશે એની મને તો ચિંતા પેકી છે. ધનુષ તૂટ્યું તો હશે, ખેર. હવે એ કંઈ ન તૂટ્યું થવાનું નથી. આપ ક્યારનાં ઉભા ને ઉભા છો તે બેસો તો ખરા. આપના પગમાં પણ કળતર થવા લાગશે.”

પરશુરામને લક્ષ્મણનાં ટોળથી નખથી શિખ સૂધી ઝાળ ચડી હતી. તેમણે ધરીથી લક્ષ્મણ પર કુહાડી ઉગામવાની તૈયારી કરી પણ રામ વચ્ચે પડ્યા અને કહ્યું: “આપને રીસ કરવી હોય તો મારી ઉપર કરો. ધનુષ તો મેં તોડ્યું છે; પછી એ બાળક જોડે શી ખાંખદ કર્યા કરતા હશે? કપડો દેવો હોય તો મને દો, શિક્ષા કરવી હોય તો પણ મને કરો.”

પરશુરામનો ક્રોધ હવે લક્ષ્મણ પરથી ખસી રામ પર દોળાયો. ખરો ગુનેહગાર આખરે હાથમાં આવ્યો એટલે એમને બમણું શર ચડ્યું હતું. એમને ક્રોધ એટલો ચડ્યો હતો કે તે વધારે બોલી શક્યા નહિ. તેમણે ગર્જના કરી કહ્યું: “હું તારી જ બોળમાં હતો. તું આખરે હાથ લાગ્યો તે ઠીક જ થયું. શિવજીનું ધનુષ જજ્જર થઈ ગયેલું હતું તેને તોડ્યે તું કુલાઈ જતો હોય તો આ વિષજીનું તેટલું જ ભારે ધનુષ લે અને એના પર બાણ ચડાવી બતાવ; અને એટલું જો કરી શકે તો પછી મારે સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવા આવી જા.”

પરશુરામનાં વચન સાંભળી સૌના મ્હોડા પરથી નુર ઉતરી ગયું. દશરથ બચથી ધુનવા લાગ્યો. તે પરશુ-

રામને પગે પડ્યો અને કહ્યું: “પણ, અમે તો આપના સેવક છીએ. બાળક રામ પર આપને આટલો ક્રોધ કર્યો છાને?” પરશુરામ આગળ દશરથના ચાલેલા હવામાં ઉડી ગયા. પણ એટલામાં રામે આગળ ઓવીને પરશુરામ પાસેથી ધનુષ લીધું અને તે પર બાણ ચડાવ્યું. આટલો નાનો યુવક વિષ્ણુના ધનુષને બાણ ચડાવે છે એ જોઈ પરશુરામ તો આભા જ બની ગયા. રામે કહ્યું: “મહારાજ, આપ પવિત્ર બ્રાહ્મણ છો તેથી હું આપને વંદન કરું છું. આપે બાપનું વેર વાળ્યું તેને માટે મને આપને સારું માન છે. પણ આપ જ્યારે મારા બળની હાંસી કરો અને શિરભેરી કરતા આવો ત્યારે તો મારે માફ પાણી બતાવવું જ જોઈએ. માફ આ બાણ કદી અદ્વિગ જનાર નથી. એને હું ક્યાં માફ તે બતાવો. આપ બ્રાહ્મણ હોવાથી પૂજનીય છો, માટે આપનો વધ તો મારાથી થાય જ નહિ. તેથી માફ બાણ કાં તો આપના પગને વેધી આપની આકાશગતિ અટકાવશે, કાં તો ત્રિકોટના સંહાર કરશે.”

રામનાં આ બહાદુરીભર્યાં વચનં સાંભળી પરશુરામનો ગર્વ ગળ્યો. ક્રોધને લીધે તેમનું બળ પણ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. તેમને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ અને દશરથપુત્ર રામ પોતાનું તેજ હણશે એ ભવિષ્ય યાદ આવ્યું. તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું: “રામ, ક્ષત્રિયો પાસેથી લીધેલી પૃથ્વી મેં અમરત્યને આપી દીધી છે તેથી હું રાત્રે પૃથ્વી પર આવંતો નથી, માટે મારી આકાશગતિ ન રોકશો. મેં

તમારૂં પરાક્રમ જાણ્યું છે. પૃથ્વી પર મારૂં કામ પૂરું થયું છે. હું હવે અહીંથી મહેન્દ્ર પર્વત પર ચાલ્યો જઈશ. મારી શક્તિ અને વિજયનું ધનુષ અને હું તમને સમર્પણ કરું છું. ”

આ શબ્દો બોલી પરશુરામ વસિષ્ઠ વગેરેને નમસ્કાર કરી ચાલતા થયા. પરશુરામ ગયા પછી સૌનાં વદન પ્રકૃષ્ઠિત થયાં અને રામની વાલવાલ બોલાઈ. દશરથને થયું કે આજે ક્ષત્રિયોની ગએલી આબરૂ પાછી વળી. પ્રવાસ શરૂ થયો અને થોડે દિવસે જન અયોધ્યા આવી પહોંચી.

રાજકુમાર અને રાજવધૂનું સ્વાગત કરવાને આખું અયોધ્યા ઉલટયું હતું. વાજતેગાજતે અને હર્ષનાદ વચ્ચે જાને અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો અને રાજના મહેલ આગળ આવી પહોંચી. રાણીઓએ પુત્રવધૂઓનાં ઓવારણાં લીધાં અને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યે અયોધ્યામાં ઘણા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલી રહ્યો.

ઉત્સવ પૂરો થયે કૈકેયીના બાઈ યુધાજિતે જવા તૈયારી કરી અને ભરતશત્રુઘ્નને લઈ જવાની માગણી કરી. દશરથે તેમને મામાની સાથે જવા દીધા. રામ અને લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પિતાની પાસે જ રહ્યા.

રામ યુવરાજ થશે

એક દિવસ જમ્યા પછી દશરથ અરીસામાં નેત્રો જોતો હતો ત્યાં કાન આગળ એક ઘોઝો વાળ તેની નજરે પડ્યો. તે કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે છોકરાંને છોકરાં થાય અથવા પોતાને પળીઆં આવે એટલે ઘરના બાર પુત્રને માથે નાખી પુરુષે વાનપ્રસ્થ ધારણ કરવું, વનમાં જઈ ઝૂંપડી બાંધી કંદમૂળ કે ખેતરમાં લગ્યા પછી પડી રહેવું અનાજ વીણીને તે ખાઈને રહેવું અને મોક્ષ મેળવવાને સાધના કરવી. સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને પણ વનમાં લઈ જવી, નહિ તો તેને ઘેર પુત્રની પાસે રહેવા દેવી. ઘોઝો વાળ જોઈ દશરથે વિચાર કર્યો કે આ વાળ જાણે મને એ જ કહી રહ્યો છે કે હવે મારે પણ રામને યુવરાજ બનાવી ધીમેધીમે રાજ્યનો બાર તેને માથે નાખી નિવૃત્ત થવું. રાજ્યભારથી નિવૃત્તિ મળશે એ વિચારથી દશરથના હૃદયનો અડધો ભાર હટતી ગયો.

તેણે તરત જ વસિષ્ઠને બોલાવી તેમને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. વસિષ્ઠને રાજ્યનો વિચાર બહુ જ ગમ્યો. તેમણે કહ્યું: “રામ જેવા શુભિયત પુત્રને રાજ્યનો બાર

સોંપવાની સન્મતિ તને સૂઝી છે તેથી હું ખૂબ રાજી થયો છું. એથી તારું અને પ્રજાનું બંનેનું કલ્યાણ થશે. પ્રજા તો રામને માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર છે.” દશરથે કહ્યું: “ગુરુજી, પણ એ કામ જેમ અને તેમ જલદી આટાપી લેવું જોઈએ. માણસના મનના ભરોસો નહિ; ઘડીમાં ફરી જાય, અને આવું કલ્યાણકારક કામ અટકી જાય. માટે આવતી કાલે સવારમાં જ આપણે રાજસભામાં આ વાત કરવી અને પ્રજાનું મન જાણી લેવું.”

બીજે દિવસે સવારે દરબાર ભરાયો. રાજ્યના પ્રધાનો, રાજ્યના બીજા અમલદારો, નગરના પ્રતિષ્ઠિત ગણુતા સજ્જનો, વિદ્વાનો વગેરે સભામાં આવ્યા હતા. કેટલાક ખંડીયા રાજાઓ પ્રસંગવશાત્ અયોધ્યા આવેલા તે પણ હાજર હતા. સભાનું બીજું બધું કામકાજ પૂરું થઈ ગયા પછી રાજાએ સભા આગળ રામને યુવરાજ બનાવવાનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યો અને સભાજનોના અભિપ્રાય પૂછ્યો. રાજાનાં વચનો સાંભળીને સભામાં બેઠેલા સર્વના મુખ પર પ્રસન્નતાની છાયા ફેલાઈ ગઈ. થોડી વારે આગેવાન ગણુતા એક વૃદ્ધ નાગરિકે ઉભા થઈને રાજાને કહ્યું: “મહારાજ, આપના સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર ક્યાંથી આવે કે જેથી પ્રજાનું અમંગળ થાય? પ્રજાના કલ્યાણ પાછળ સર્વસ્વ હોમવું એ તો રઘુકૃણનું ગિરદ છે. આપના રાજ્યમાં અમને કોઈ દિવસ દરિયાઈ કરવાનું કારણ મળ્યું નથી. આપનું રાજ્ય અમર તથા એમ અમે તો ઇચ્છીએ

છીએ. છતાં વાનપ્રસ્થ થઈ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ લેવાની અભિલાષા છે તે પણ ધર્મ છે અને આપનું અને પ્રજાનું નેમાં કલ્યાણ છે. રામની યોગ્યતા માટે તો શું કહેવાનું હોય ? આખી પ્રજાનાં હૃદયમાં રામની રમ્ય અને પ્રેમળ મૂર્તિ રમી રહી છે. રામ પર આખું અયોધ્યા વારી જાય છે. રામ યુવરાજ થાય તે દિવસ તો અયોધ્યાવાસીઓને પરમ ઉત્સવનો દિવસ. માટે આપ સુખેથી રામનો યુવરાજપદે અભિષેક કરો. ”

રાજાએ પછી વસિષ્ઠ પાસે અભિષેકનું શુભ મુહૂર્ત નેતવદાનું. ઋષિએ કહ્યું : “ આ ચેત્ર માસ ચાલે છે તે અભિષેક માટે સર્વથા શુભ જ છે. અભિષેક બહુ વહેલો કરવો હોય તો આવતી કાલે જ પુણ્ય નક્ષત્રનો ઉત્તમ અને અત્યંત મંગળકારી યોગ છે. ” રાજાએ કહ્યું : “ ત્યારે શુભસ્ય શીઘ્રમ્ । જરૂર કાલે જ અભિષેક કરવો. મહારાજ, આપ રામની પાસે જઈ તેને અને સીતાને ઉપવાસ કરવાનું અને મન્ત્રનો વ્રત કરવાનું કહો. મહામાત્રજી, તમે જાઓ અને અભિષેકની બધી તૈયારી કરો. શહેરમાં પણ દાંડી પીટાવી પ્રજાને ખબર અપાવો કે આવતી કાલે રામનો યુવરાજપદે અભિષેક થવાનો છે. ”

દરબાર ખરખાસ થઈ ગયા પછી દશરથે મહેલમાં જઈ રામને બોલાવ્યા અને કહ્યું : “ વત્સ, મારી દરે અવસ્થા થઈ છે. આજ સૂઝી મેં રાજ્ય કરી કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે, ત્રિવિધ ભોગ ભોગવ્યા છે અને દેવ, ઋષિ

અને પિતૃતું ઋણ મારી શક્તિ પ્રમાણે ચુકવું છે. હવે મારી ઇચ્છા માત્ર તને સુવરાજ બનાવીને વાનપ્રસ્થ થવાની છે. અયોધ્યાની પ્રજા પણ તને રાજ્યાસન પર બેઠેકો બેવાને આતુર છે. આવતી કાલે પુણ્ય નક્ષત્રમાં અભિષેકનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી થયું છે. ભરત અહીંયાં નથી અને અભિષેક કરવો પડે છે એથી મને દુઃખ તો થાય છે. છતાં ભરત ધર્માત્મા છે, તને સૌ રીતે અનુકૂળ છે એટલે એને મનમાં ઓછું નહિ આવે. કેટલાયે દિવસ થયાં મને ખરાબ સ્વાસ્થ્ય આવ્યાં કરે છે, માફ મરણ નહક આવતું હોય એમ દેખાય છે. માટે જ આટલી ઉતાવળ કરવી પડી છે. તું જા, તારી માતાને અભિષેકની ખબર આપ. તું અને સીતા આવડે ઉપવાસ કરજો અને ગુરુજી બતાવે તે મન્ત્રનો વ્રત કરજો.”

પિતાની આજ્ઞા લઈ રામે માતાને મહેલ જઈ તેને અભિષેકની જાણ કરી. કૌસલ્યાની આંખમાં હાર્દનાં અશ્રુ આવ્યાં; તેને જન્મ સદ્ગત થયાં લાગ્યાં. તેણે રામનાં ઓવારણાં લીધાં અને રૂઠો દિવસ લાવવા માટે પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગી. રામ ત્યાંથી નીકળ્યા. રસ્તામાં લક્ષ્મણનો ભેટો થયો. અભિષેકની વાત સાંભળી લક્ષ્મણ રામને મળવા જ આવતો હતો. તેણે રામને બેતાં જ પ્રણામ કર્યો. રામે કહ્યું: “ભાઈ, મારી સાથે રહીને તું પણ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કર અને યથેચ્છ સુખ ભોગવ. મને મળેલી લક્ષ્મી એ તારી જ છે. માફ જીવન અને રાજ્ય પણ

તારાં જ છે. ” મોટાભાઈની રગ્ન લઈ લક્ષ્મણ અભિષેકની તૈયારી કરવા ગયો અને રામ ઘેર સીતા પાસે આવ્યા. પતિપત્નીએ તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો અને વસિષ્ઠ બતાવી ગયા હતા તે મન્ત્રનો બપ શરૂ કર્યો.

દરબાર વીખરાયા પછી રામના અભિષેકની વાત પવનવેગે આખા અયોધ્યામાં પ્રસરી ગઈ. પ્રજાએ ઉત્સાહથી અને પ્રેમના ઉમળકાથી ઉમરાને હૃદયે અભિષેકના ઉત્સવની તૈયારીઓ કરવા માંડી. બીજા બાળુએ રાગ્નના અનુચરોએ પણ નગરને સાહાવવાને મન મૂકીને કામ કરવા માંડ્યું. સાંજ પહેલાં તો આખા અયોધ્યામાં ઢંકાણું ઢંકાણું—દેવમંદિરો પર, ચાતરે ચાતરે, શેરીએ શેરીએ ન ઘેરેઘેર ધ્વજપતાકાઓ ઉડવા લાગી. બાટચારણો ગીત ગાવા લાગ્યા. રસ્તાઓ પર પાણીનો છંટકાવ થઈ ગયો. ઢંકઢંકાણું આતશ્યાયનાં ઝાટ રોપાયાં. લોકોનાં ટોળેટોળાં હર્ષના પોકાર કરતાં રાગ્નના મહેલ આગળ ઉલટવા લાગ્યાં. રસ્તા પર રથ ચલાવવાની બધી થઈ ગઈ. આખા શહેરમાં બધું ઉત્સવની જ વાત ચાલી રહી. લોકો રામની ધર્મિકતાનાં અને યોગ્યતાનાં અને દશરથની સહયુક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

સાધના—પ્રયાસ

મહામાત્ર—રાજ્યનો એક મોટો

અમલદાર

[ત્રણ ઋણ]

આપણે જે દ્રવ્ય ખાઈએ છીએ તેનું કાંઈ આપણે વાપરેલું નથી હોતું. આપણે રહીએ છીએ તે ઘર ઘણી વાર બીજાઓએ જ બંધાવેલું હોય છે. આપણે ચાલીએ છીએ તે રસ્તા પણ આપણા પહેલાંના લોકોએ બંધાવેલો હોય છે. ટુંકામાં આપણે આ દુનિયામાં આવીએ છીએ તે કેટલાંક ઋણ લઈને જ આવીએ છીએ. અને માફત તે પોતાની જીંદગીમાં આ ઋણનો બાર ઓછો કરવા કાંઈક પ્રયત્ન ન કરે તો તે નામેશીબરેલું છે. આપણા ધર્મમાં આ ઋણો ત્રણ પ્રકારનાં છે એમ કહ્યું છે. દેવઋણ, ઋષિઋણ અને પિતૃઋણ.

આ ઋણો આપણે ભૂલી ન જઈએ એટલા માટે દર વરસે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું સ્મરણ કરવાનો રિવાજ આપણા સમાજમાં ચાલતો આવેલો છે. એને આપણે શ્રાદ્ધ કહીએ છીએ. દરરોજ બ્રાહ્મણ લોકો બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ અને વેધદેવ કરે છે એમાં પણ એ ઋણનો જ ખ્યાલ હોય છે.

સૂર્યનારાયણ તપે છે, મેઘરાજ વરસે છે, ભૂમિમાતા દશે છે તેથી જ આપણે જીવીએ છીએ. આ આપણી ઉપરનું દેવઋણ છે. કેવી રીતે રંધવું, કેવી રીતે ઘર બંધવું, સમાજની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચલાવવી, ન્યાય એટલે શું, ધર્મ એટલે શું, આ દુનિયા સાથે આપણો શો સંબંધ છે, આ દુનિયાનો સરજનહાર પ્રાણ, તેને ઓળખવાનો રસ્તો કયો, એ બધું આપણને ઋષિઓએ જ

શીખવ્યું છે. આ જ્ઞાન અને સંસ્કારો તેમની પાસેથી ન મળત તો આપણે પશુની દશામાં જન્મ્યા હોત. જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમણે આપણને માલ-મતાનો વારસો આપ્યો, જેમણે આપણા ઉપર પ્રેમનો વરસાદ વરસાવ્યો, જેમણે કુટુંબના સંસ્કારો, કુટુંબની ટેક, કુટુંબના રિવાજો વગેરે અનેક વાતો પ્રયત્નપૂર્વક આપણને સોંપી દીધી તેમનું આપણા પર ઋણ છે. અને પિતૃઋણ કહે છે.

પિતૃઋણ અદા કરવાનો એટલો કે પાકું વાગવાનો ઉપાય તો એ છે કે આપણે પિતૃઓનું સ્મરણ કરીએ, તેમનું શ્રાદ્ધ કરીએ, તેમણે આપેલા સંસ્કારો સાચવીએ, કુળની પ્રતિષ્ઠાની વૃદ્ધિ કરીએ અને જેમ આપણા પિતૃઓએ આટલું બધું આપણને આપી દીધું તેમ આપણે પણ આવો વારસો આ બધા સંસ્કારો આપણી સંતતિ—આપણાં બાળબચ્ચાંને સોંપી દઈએ.

ઋષિઋણ અદા કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ કે તેમનું સ્મરણ રાખવું, તેમના તરફથી મળેલાં જ્ઞાન અને વિદ્યાનું અધ્યયન કરી તેમાં વધારો કરવો અને તેમણે સ્થાપેલા સંસ્કારો, રિવાજો, તહેવારો અને વ્રતો અને તેમણે ઘડેલી સમાજવ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ ન થાય એ રીતે વર્તવું.

હવે દેવઋણ. એ બહુ જ વિશાળ છે. તે ફેડવાના પ્રકાર પણ ઘણા છે. આપણે બે જગતો તોડી નાંખીએ તો ખીખાં ઝાટ વાવવાં બેઠાંએ. અગ્નિસંસ્કારથી અથવા

ખીલ અનેક રીતે પ્રાણીઓની હિંસા કરીએ છીએ તેના બદલામાં આપણી આસપાસનાં પશુપક્ષીઓનું પાલનપોષણ કરી તેમને સંતુષ્ટ કરવાં જોઈએ. આપણે અનેક લોકો પાસેથી સેવા લઈએ છીએ તેના બદલામાં આપણાથી બનતી સમાજની સેવા બતાવે મહેનત કરી કરીએ. નદી અને તળાવનો ઉપયોગ કરી તેને ગંદાં કરીએ છીએ તે વખતે વખતે સાફ કરીએ અને જતાં બધું દેવઝાણ શીટ્યું નથી એ વાત સમજી લઈ બકિતનગર થઈ પરમાત્માની પૂજા કરીએ. આ રીતે જે માણસે ત્રણે ઝણે ફેડ્યાં હોય તે જ માણસ ઝણમુક્ત થયાં કહેવાય. ઝણમુક્ત થએલો માણસ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.]

૧૮

કળિનો પ્રવેશ

આ બધું ચાલતું હતું તે વેળાએ રાજમહેલના એક બાગમાં અગાસી પર એ સ્ત્રીએ વાતો કરતી ઉભી હતી.

એકે કહ્યું: “ અલી દુઃશલા, આજે આ અયોધ્યામાં શાનો ઉત્સવ ચાલી રહ્યો છે ? આ રસ્તા પર આ તેરણુ

અને ધનપતાકા શાનાં છે ? આ વાજીંત્ર શાં વાગી રહ્યાં છે ? ભાટચારણો ગાઇ શું રહ્યા છે ? અને અલી, પણ આ કાઠીઓ ઉભરાય એમ માણસોનાં ટોળાંનાં ટોળાં મહેલ આગળ શું ઉલટયાં છે ? ને આ ખોટી બ્રાહ્મણોની દારની દાર મહેલ આગળથી ચાલી જાય ! અરે ને તો ખરી, પેલાં હાથીઘોડાનાં જૂથ ને જૂથ ચાલ્યાં આવે ? પણ આ બધું છે શું તે ? રાત્ર કંઈ ચડાઈ લઈ જવાનાં છે કે શું ? ના, ના, પણ આ તો કંઈ માંગલિક પ્રસંગની તૈયારીઓ દેખાય છે, નહિ ?”

આ બધા ગભરાટના શબ્દો સાંભળી દુઃશલા ખડ-ખડાટ હસી પડી. “વાહ ! મંથરા, આટલી ગભરાય છે શાને ? પણ મને હસવું તો એ છૂટે છે કે આખું અયોધ્યા તળેકેપર થાય છે છતાં શું અને છે તેની તને ખબર પણ નથી ? તું તો કંકયીની માનીતી દાસી રહી, બહેન, તને તો સૌથી પહેલી જાણ થવી જોઈએ.”

“પણ હવે કહેને કહેતી હોય તો શું છે તે,” મંથરાએ અધીરી બની જઠને કહ્યું.

દુઃશલા ખોટીઃ “આ તો આવતી કાલે સવારે રામભદ્રને મહારાજ યુવરાજ બનાવવાના છે તેની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આ બ્રાહ્મણો કૌસલ્યાને મંદિરથી આવે છે. પુત્રના અભિષેકના ઉત્સવના આનંદમાં કૌસલ્યા તેમને દાન આપે છે તે લઈને તેઓ હરખબેર ચાલ્યા જાય છે.”

મંથરા ખુંધી હતી અને ખુંધને લીધે તેનું શરીર
 ટેકામાંથી ખેવડું વળી ગયું હોવાથી તેનાથી લાકડીના ટેકા
 વિના ચલાવું નહિ. જેવી તે ખુંધી હતી તેવી ખંધી પણ
 હતી. કેકેયીની સાથે તેને પિંચરથી આવેલી હોવાથી કેકેયીની
 ને માનીતી હતી. રાણી એને પૂછ્યા વિના પાણી પણ
 પીતી નહિ. રાણીના તેના પર ચારે હાથ હતા અને
 રાણીના કરતાં ઉંમરે મોટી હોવાથી ઘણી વખત મંથરા
 કેકેયી પર દોર પણ ચલાવતી. તેની બધી ઠમ્કાઓ પૂરી
 પડતી છતાં મંથરાના લોભને થોભ હતો નહિ. અદેખાઈની
 તો જાણે તે છવતીજગતી મૂર્તિ જ હતી. રાણી કોઈ
 દારીને કદાચ એકાદ સારી સાડી કે કંકણ આપે તો
 મંથરા ઉભી ને ઉભી બળી જાય. કોઈ પણ સુખી થાય
 તે તેનાથી સહેવાવું નહિ. રામ યુવરાજ અનશે એ ખબરે
 તેના દ્વેષાગ્નિને પ્રત્યક્ષિત કર્યો અને તે ભડભડ બગવા
 લાગી. તેનાથી અગાસીમાં ઉભું પણ ન રહેવાયું. કોઈ
 ભરાએલી નાગળ ઝુંદાડા મારે એમ ઝુંદાડા મારતી ને
 લાકડીનો ટેકો લેતી લેતી કેકેયીના શયનગૃહમાં જઈ પહોંચી.
 કેકેયી પલંગ પર સૂતી હતી તેને ઉઠાડી અને કાળજીથી ચીરી
 નાખે એવી ચીસ પાડી.

“અલી ઓ મૂરખી! ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં ભાગ્ય ઉપર
 પાણી ફરી વળ્યું! આંખ ઉઘાડીને જો તો ખરી કે જગતમાં
 શું ચાલી રહ્યું છે. પણ જેના કપાળમાં વિધાતાએ લેખ
 લખી દીધા હોય તેને ક્યાંથી સંજે? ઓ સુખણી, જો તો
 ખરી, તારૂં સુખ ચાલ્યું. ઓ મહારાજની માનીતી, જરા

જગીને તો જો, ક્યાં છે તારાં માન ને ક્યાં છે તારી સત્તા ? ”

બર ઉંઘમાં કૈકેયાને લાગ્યું કે જાણે એને માથે વીજળી પડી હોય. તે ઝબકીને જગી. હાંફળીફાંફળી ઘડીવાર ચારે તરફ જોવા લાગી. સામે મંથરાનું કાળું મોં જોયું. મંથરાનો પીત્તા આજ કંઈક જૂઠ્ઠો જ દેખાયો. દળવે રહીને કૈકેયાએ તેને પૂછ્યું : “ ચરે આજ, પણ છે શું ? આટલી બધી ચીસો તે શેની પાડે છે ? જાણે રાજ-મહેલને લાલ જ લાગી હોય એમ ચીસો પાડતી આવી છે ! ”

“ રાજમહેલને તો કંઈ લાલ નથી લાગી. તારા ને મારા બાગ્યને લાલ લાગી છે આઈ ! ”

“ મંથરા, આજે તું તે શું બોલે છે ? તને કોઈએ દુભવી કરી છે કે શું ? ”

મંથરા ઉત્તરી વધારે ખીજાઈ. “ મને દુભવનારું તો હજી હવે જન્મે ત્યારે છે. મોટી માનીતી રાણી થઈ છે તે સામી મારી દયા ખાય છે ને મારી જહારે ધાતી આવે છે ! અને મને કોઈએ દુભવી હોય તોયે તારાથી હવે શું થવાનું હતું ? એ દહાડા તો હવે ગયા. તું તારે ઉઘ્યા કર. મારા આપનું શું જાય છે, આઈ ? ”

કૈકેયા આ બધા ઠપકામાંથી કંઈ જ અર્થ કાઢી ન શકી. રોજ ઉઘું તેમ આજ પણ ઉઘી, એમાં શું ભારે

પાપ થઈ ગયું કે આ ડોશી આટલી અધી છમ કરતી હશે ? “ મંથરા ! એમ શું કરે છે ? સીધું બોલે નહિ ત્યાં સૂઝી હું શું સમજું ? ”

મંથરાએ મ્હોરું ચડાવીને કહ્યું : “ મહેલમાં રહે છે પણ મહેલમાં શું અને છે એની તને ખબર ન હોય એ તે કેમ સંખાય ? રાજા રામનો આવતી કાલે યુવરાજપદે અભિષેક કરે છે, પણ તને એનું કંઈ છે ? તને તો હજુ બાળે ગગનમાં ગાતો છે ! ”

કેકેયી હરખંચેલી બની ગઈ. એકદમ પલંગ પરથી નીચે ઉતરી અને ગળામાંથી માળા ઉતારીને મંથરાને પહેરાવી દીધી.

“ મંથરા ! તારા મ્હોંમાં સાકર. તારી અધી ગાળો દવે બ તને માફ છે. ”

મંથરાએ તિરસ્કારની સાથે રાણીનો કિંમતી હાર કૂંટા દીધો ને બોલી : “ વિનાશકાળે વિપરીત શુદ્ધિ કહે છે તે આનું જ નામ. જે સાંભળીને કાગળું બળી જવું જોઈએ તે વાત સાંભળીને બાઈસાહેબ હરખાઈ ગયાં અને ઇનામ આપવા બેઠાં ! હું તો બાઈ તને ચેતાવવા આવી છું. નહિ તો મારે શું ? ગમે તેવી તોયે હું તો દાસી માણસ. રાજમાતાનું માન જશે તો તારું જશે. ”

“ અલી મંથરા, તું તો કંઈ બહુ જ ચળી ગઈ લાગે છે ! માન જવાનાં શાનાં હતાં ને શી વાત ? મારા રાખના રાજ્યમાં મારાં માન કેવી રીતે ઉતરે ? ”

મંથરાની દલીલો આપવા લાગી: “બાપસાહેબ, તમારા કરતાં આ દુનિયા મેં કંઈકે જાઝાં વરસ જોઈ છે. તને તો ઉજળું એટલું બધું જ દેખાય છે, પણ કેંડ સૂધી મહારાજે તને પત્તા જ લાગવા ન દીધો એમાં મને તો ભારે બેદ દેખાય છે. અને ભરતશત્રુઘ્ન મોસાળથી આવે એટલી વાટ પણ એમનાથી જોવાઈ? શેની એટલી ધીરજ રાખે? વખત છે ને ભરત વાંધો. કોને સામે થાય તો ભારે પડે ને?”

મંથરાની દલીલોની ક્યાંક ઉડી અસર થઈ તો ખરી જ. કૌસલ્યા શોક્યનું કામ કરે એમ કદાચ ધારી લઈએ પણ દશરથ રાજનું, તેમના પ્રેમનું સ્મરણ તો વળી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જતી. અને રામને માટે કંઈ શંકા જ કેમ લેવાય? તેણે કહ્યું: “રામ મને ભરત કરતાંયે વહાલો છે. રામ મને કાંઈ દિવસ દગો દે જ નહિ.”

મંથરા જેવી અનુભવી ડોશી પાસે પુત્રપ્રેમ પણ ક્યાં સૂધી ટકે? મંથરા બોલી: “તારા જેવી મૂર્ખાઈ તો ક્યાંયે દીડી નથી. શોક્યના દીકરાનો પ્રેમ માનીને રાજી થનારી તને જ જોઈ. આંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા. ગમે તેવી તોયે તું કંઈ કૌસલ્યા થોડી જ ચવાતી હતી? અને રાજ્ય મળવાનું હોય ત્યારે રામ પણ ફરી જાય ને રામનો પ્રેમ પણ ક્યાંઈ ઉડી જાય! રાજદરબારમાં આટલી

હાંદગી ગાળી તે બધી પાણીમાં જ નાંખી લાગે છે. નહિ તો આટલી સીધી વાતે ન સમજાય ?”

કેકેયા ગમે તેવી તોયે પલળવા લાગી. હજી મંથરાના પાસ પૂરેપૂરો ચડી નહોતો ચૂક્યો. કેકેયાનું કેકેયાપણું અંદર રહ્યું રહ્યું બોલ્યું: “પણ મારાં માન જાય તો તેમાં કોઈનો શો વાંક? જેવાં મારાં બાગ્ય. બાકી ગાદીએ તો પાટવી કુંવર હોય એ જ બેસે તો. સૂર્યવંશનો જે ધારે ચાલે આવતો હોય એ કંઈ મારા સાર બદલાય ?”

મંથરા પાસે જવાખ તૈયાર હતો: “રામ મોટા હોય તેથી શું થઈ ગયું? તું માનીતી રાણી તો છે કે નહિ? માનીતીઓના કુંવર બધે જ ગાદીએ આવે છે કે તારે ત્યાં નવાઈ છે? રાગજીને કરવું હોય તો બહુથે થાય. અને રાગજી પણ શું કરે? તારા પોતામાં પરિબળ હોય તો બહુથે બને. હજી કાંઈ જતું નથી રહ્યું.”

કેકેયાએ કહ્યું. “અલી મંથરા! તું હવે મૂંગી રહે તો સારું. તેં તો મારી મતિ મૂંઝવી મેલી.”

મંથરા જાણતી હતી કે કેકેયાને ઝેર ચડવા લાગ્યું છે. એક બોલ કહે તો સામા ત્રણ સંભળાવતી તેને ફેકાણે હવે નરમ થઈને ‘મૂંગી રહે’ એટલું જ કહેતી થઈ છે.

“ભરત જેવો બડ અહીં હાજર હોત ને કૌસલ્યા એન! રામને અભિષેક કરાવત તે હું જોત જ તો! પણ

આ બાઈસાહેબને ક્યાં કંઈ સમજવું છે ? મારે શું ? દાસીપણું આવશે, કૌસધ્યાની ચાકરડી થઈને રહેશે, ત્યારે બધું સમજશે. મારા જેવી કડવા ઘૂંટડો પાનાર કોઈ નહિ મળે. આ મારાં છેલ્લાં વચન છે. ફરીથી કદી કહેવા નહિ આવું. ચેતવું હોય તો ચેતવું. ”

મંથરા પલંગની નીચે એક ખૂણે ઉંઘું માણું નાખીને બેઠી. પાવું હતું તેટલું વિપ પાછ દીધું હતું. હવે તેની આ અસર થઈ છે એની એ મનમાં રાહ જોતી હતી.

કેંકેલી વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ હતી. તેના હૃદયમાં ધર્મ અને સ્વાર્થ વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું અને એ બે વચ્ચે એનું હૃદય ઝાંઝાળા ખાતું હતું. અને ધર્મની પુણ્યવૃત્તિનું બળ શિથિલ પડ્યું અને સ્વાર્થનો વિજય થયો. તે ગળગળી થઈ ગઈ અને મંથરાને કહેવા લાગી:

“મંથરા, તારો શો આભાર માનું ? મને તે ખરે વખતે મતિ સૂઝાડી છે અને માફ નાવ ભરદરીએ ખટક પર અથડાઈ જતું બચાવ્યું છે. હવે કૌસધ્યાની કપટગળ મને સમજાય છે. રામકલ્પમણું વિશ્વામિત્ર સાથે મોકલતાં રાજાને કેટલું દુઃખ થયું હતું અને ભરતને મોસાળ કાઢતાં સહેજ પણ આનાકાની ન કરી તેનું કારણ પણ હવે હું સમજી શકું છું. હવે જરૂર આભપાતાળ એક કરીને પણ ગાદીએ તો ભરતને જ બેસાડવો. પણ રામનું સાલ ટળે તેને માટે શું કરીશું, મંથરા ? ”

“રામને વનમાં કાઢવો એ જ.”

“પણ એ શી રીતે બની શકે?”

“એનો ઉપાય પણ શોધ્યું ન જડે એમ નથી. તું જ એકવાર કંઈકે કહેતી હતી ને કે રાજ્યએ તને બે વર આપેલા છે.”

“હા. એકવાર રાજા દેવોના પક્ષ લઈને દાનવો સામે લડવા ગયા હતા. સાથે હું પણ ગઈ હતી. ત્યાં ઘોર સંગ્રામ થયો. યુદ્ધનો ખરાબર રંગ જામી ગયો હતો તે વખતે રાજાના રથના પૈડાનો ખીલો નીકળી ગયો અને પૈડું રથથી છૂટું પડી જવાની તૈયારીમાં હતું. એકાએક મારી નજર તે પર ગઈ. મેં મારી બે આંગળી ખીલાની જગાએ ઘાતી દીધી અને પૈડું નીકળતું અટકાવ્યું. યુદ્ધ ખૂંટ થઈ ગયું અને રાક્ષસોનો પરાજય થયો. મારી આંગળીના કુચો વળી ગયેલો તે રાજાએ જોયો અને મારા પર પ્રસન્ન થઈ મને બે વર આપ્યા અને જોઈએ તે માગી લેવાને કહ્યું. મેં કહ્યું કે મારે જ્યારે જોઈશે ત્યારે માગી લઈશ. હમણાં એ રહેવા દો.”

મંથરા બોલી, “બસ ત્યારે. તારે રાજ્યને કહેવું કે ભરતને ગાદી આપો અને રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો. ચૌદ વરસ તો ઘણાં થશે. એટલા સૂધીમાં તો વનમાં રામ અથડાઈ કૂટાઈને કે રાક્ષસોનો ભોગ થઈને મરી પણ જશે.”

“પણ રાજ બોલ્યું પાળતાં આનાકાની કરે તો ?”
કેકેયીએ પૂછ્યું.

“તેને માટે બેશ ઇલાજ એ કે તારે રૂસણું લેવું.
ગાથા કામકાજથી પરવારી રાજ રાત્રે તારી પાસે આવશે.
તે પહેલાં તું બધો વેશ તૈયાર કરી મૂક. રાજ આવે તે
વખતે બોલવું ચાલવું નહિ અને રાજ મનાવે ત્યારે વર
માગી લેવા. ન આપે તો ફાંસો ખાઈ મરવાની બીક
બતાવશી.”

કેકેયી અને મંથરા એકબીજાને ખૂબ ઉમળકાથી
બેઠ્યાં અને છૂટાં પડ્યાં.

૧૯

નાગણનો ડંખ

આખું અયોધ્યા ઉત્સવના આનંદમાં મગ્ન હતું
અને એ આનંદ પર વિષાદની છાયા ફેલાવનાર એક કાળી
વાદળી ઝડપભેર ચાલી આવતી હતી તેનો કોઈને સ્વપ્ને
પણ ખ્યાલ ન હતો.

મંથરાને વદાય કરી કેકેયીએ રૂસણાનું નાટક
બજાવવાને સાજ સજવા માંડ્યો. રાજને આવવાની વેળા

થતાં તેણે શરીર પરથી ઘરેણાં કાઢીને ફેંકી દીધાં, સ
વસ્ત્ર ઉતારીને કાળાં લૂગડાં પહેરી લીધાં, વાળ વીણે
નાખ્યા અને એક અધારા ઓરડામાં જઈને બે
પર પડી.

સાંજ પડી, દીવા થયા, અયોધ્યામાં સેંકડો સૂરજ
સામટો ઉદય થયો હોય એટલેા જગજગાટ થઇ રા
અભિષેકની અધી તૈયારી થઇ ગઇ. અધા કામથી પરવ
રાજા કૈકેયીના ભુવન તરફ વળ્યો. કૈકેયીને રામના અભિષેક
અબર પહોંચાડવાનું પણ પોતે કામની તડામારમાં બ
ગ્યો તેથી તેને ગુસ્સો ચઢ્યો હશે એ ખીકથી દશ
ઉતાવળે પગસે કૈકેયીના ઓરડા આગળ આવી પહોંચી
અંદર જઈને જુએ છે તો એક ખૂણામાં ઝીણો દીવો બ
કરે છે. ઓરડામાં દાસદાસી કોઇ જણાતું નથી. રાજ
નવાઇ લાગી કે કૈકેયીના મહેલમાં હજી અંધારું કે
તરત પાછે પગસે બહાર આવી એક દાસીને કૈકેયી કયાં
તે પૂછ્યું. રાણી રીસાઈને ક્રોધાગારમાં ગઇ છે એ ખ
રાજાનું મન દુભાયું. તરત જ તે ક્રોધાગારમાં જઇ પહોંચી
રાજાનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળીને કૈકેયી સાવધ ર
અને રસણાનું નાટક સાંજોપાંજ પાર ઉતરે તેની તૈ
તૈયારી કરી લીધી.

રાજા દીવો મંગાવીને જુએ છે તો ઓરડામાં બધું વે
છેરણુ પડ્યું છે. એક ખૂણામાં જમીન પર કૈકેયી પડી
શરીર પર અલંકાર નથી, કપડાંનું ઠેકાણું નથી, વ

વીખરાઈ ગયા છે, શરીરે ધૂળ પણ ચોંટી છે. દશરથે પાસે જઈને કહ્યું, “કેંકેયી, હહ. આજે ઉત્સવનો રણિયામણો દિવસ છે. કાલે રામનો અભિષેક છે. તે વખતે તું આમ રીસાઈને કેમ બેસી છે? તારે જે નોંઠએ તે માગી લે. તે કરી દેવા હું તૈયાર છું.”

કેંકેયીએ જવાબ ન દીધો અને વધારે ધ્રુંગરાઈને રાજા સામેથી મ્હોડું ફેરવી દીધું. રાજાની ચિંતા વધી.

“કેંકેયી, આમ શું કરે છે? તને કોણે દુભવી છે તે તો કહે. કોઈએ આંગળી ચીંધી હોય તો તેની આંગળી કપાવું. કડવું વેણ કહ્યું હોય તો તેની છલ કપાવી કપાવી નાંખું. બોલી જા, તને કોણે દુભવી છે. આમ રસાણું શું આદરી બેસી છે? જરા બોલ તો ખરી.”

સાક્ષાત્ ક્રોધમૂર્તિ ચંડિકા પ્રગટ થયાં હોય એવો દેખાવ કરીને નાગણી ધ્રુંગડો મારે એમ કેંકેયીએ વિપત્તી ઝાળ છોટી:

“અહીંયાં શું કરવાને આત્મા હો? જાઓ તમારી માનીતી હોય તેની પાસે. આટલા દિવસ તહે મારી મીડી મીડી વાતોથી બોળવાઈ, પણ હવે હું તમારા કપટનો પાર પામી છું. ગોદમાં ઘાસેલો સાપ આમ વેરવી થઈને ડંખ દેશે એવું હું અમાગણી સ્વપ્ને પણ જાણુની નહોતી. નોંઠએ તે આપવું હોય તેનાં આયાં લક્ષણ હોય કે? મને તે દિવસે આપેલા બે વર તો હજી પડ્યા છે અને શું મ્હોડું લઈને કહેતા હશે કે નોંઠએ તે માગ?”

“અરે એ જ વાત છે ને ?” દશરથે નરમાશયી કહ્યું. “એ વરની તો તેં મને ફરી યાદ પણ ન દેવડાવી અને હું તો કામમાં એની વાત જ ભૂલી ગયો હતો. ચાલ માગી લે આજે જ નોંધએ તે.”

કેકેયીએ રાજની નાડ પારખી. તેને થયું કે હા, હવે રાજ બરાબર સકંઠમાં આવી ગયા છે. “જેને રાજ, આપણું પડશે માગીશ ને. નહિ તો પહેલેથી જ ના કહી દેજો.”

“અરે એ શું બોલી ? રઘુકુળનું વચન કોઈ દિવસ ફર્યું જાણ્યું છે ?”

“લો ત્યારે સાંભળો. ભરતને ગાદી આપો અને રામને ચૌદ વરસ વનમાં મોકલો.”

કેકેયીના બોલ પૂરા થતાં જ રાજ એકદમ કારમી ચીસ ખાઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તેને મૂર્છા આવી ગઈ. પાસેના ખંડમાંથી દાસીઓ ગભરાટમાં દોડી આવી અને ચોભાલી ચોભાલી રાજની મૂર્છા વાળવાને હિપચાર કરવા લાગી. થોડી વારે રાજને શુદ્ધિ આવી. દાસીઓએ રાજને હાથ ઝાલીને બેડા કર્યો. રાજ હાથ જોડીને કેકેયીને કરગરવા લાગ્યો:

“અરે તને આ શું સઝયું ભુંડી ? જે રામ તને પુત્રથી પણ અધિક વહાલો લાગતો એને વનમાં કાઢવાની

મતિ તને ક્યાંથી થઈ આવી? પાટવી કુંવર રામને રાજ્ય મળવું જોઈએ એ ન્યાયને ઠેકાણે આ અન્યાય કરવા ક્યાંથી બેઠી? રામ રાજા થાય એના તને શો ભય લાગે છે? દેવસભો રામ, એને વનમાં મોકલીને તું શું લહાણ કાઢીશ? હું તને પગે લાગીને વીનવું છું, કેંકેયી, તું વિચાર કરી જો અંતે હજી પીજીને કાંઈ માગી લે. રામને આધારે તો હું છવી શકું છું. રામ જતાં મારા પ્રાણ ઘડી ટકવાના નથી. મારી અવસ્થા સામું તો જો ને જરા દયા રાખ.” દશરથે ઉઠે નિસાસો નાખ્યો. તેનાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ.

કેંકેયી ન ડગી. નેણે કહ્યું: “હું જાણતી જ હતી કે તમે ખાલી વચનોથી મને ખુશ કરવા માગો છો. આમ છે ત્યારે રઘુવંશનું અભિમાન રાખીને સત્યવાદી અંતે દાનેશરી શાને કહેવડાવતા કરો છો? સત્યવાદ તો હરિશ્ચંદ્ર કે જંજી વચનને ખાતર સ્ત્રી વેચી, પુત્ર વેચ્યો અને પોતે ચંડાળનો ગુલામ થઈને રહ્યો. દાનેશરી તો શિયિ કે જંજી કપોતને બચાવવાને પોતાના શરીરમાંથી ભારેભાર માંસ કાઢી આપતાં આચકા ન ખાધો. આપેલું વચન ઘડીમાં ફેંક કરી નાખનારને સત્યવાદી કાણ કહે? બલે રાજા, મારા વર ન ચુકવવા હોય તો વાંધો નહિ. તમે સુખેથી રામને ગાદી આપો. પણ હું તો સવાર પહેલાં કાંસો ખોઈને પ્રાણ કાઢી નાખીશ.”

કેંકેયીનાં વાગ્બાણથી રાજાનું હૈયું ભેદાઈ ગયું. તેને

ફરી મૂછાં આવી ગઇ. આખી રાત ઘસરયે મૂછાં અને
શોકમાં જ ગાળી.

વિષાદ—માહું; શોક
સાંગાપાંગ—પૂરેપૂરું
ઉપચાર—કપાચ

કોથાગાર—ઘૂના વખતના
રાજમહેલમાં રાખવામાં
આવતી રાણીઓને
રીસાઈ ભરાવાની ઓરડી

૨૦

કેકેયી અને કૌસલ્યા

સવારે અલ્પમુદ્રત થતાં રાજમહેલ આગળ મંગળ
ચાંદીઆં વાગવા લાગ્યાં. રાજને જગાડવાનું અંદિજનો
મધુર સ્વરે ગીત ગાવા લાગ્યા. અયોધ્યામાં બાળકથી વૃદ્ધ
સૂઝી સૌ આજે વહેલું ઉઠ્યું હતું. મળસ્કું થતા પહેલાં
તો રાજમહેલ આગળ લોકોની ભીડ થવા લાગી.
રાજમહેલમાં પણ બધાં ઊઠીને હમંગલેર કામ કરતાં હતાં.
રાજાએ સુમંત્રને સવારમાં વહેલો બોલાવેલો તે રાજને
બોળતો બોળતો કેકેયીના ઓરડા આગળ આવી પહોંચ્યા.
રાજ અંદર છે જાણી ઓરડામાં પેંડા ત્યારે તો રાજ
બેશુદ્ધ પડેલો અને પાંચ કેકેયી બેઠી હતી. દાસીઓ રાજને

પંખો નાખતી હતી. કૈકેયીએ સુમંત્રને કહ્યું કે રાજા રામને મળવા ઇચ્છે છે, માટે રામને બોલાવી લાવ. સુમંત્ર તરત જ પાછો વળ્યો અને કંઈ માફું થવાનું છે એ બયથી ધડકતે હંમે દોડતે પગલે રામને મહેલ જઈ પહોંચ્યો.

રામ નિત્યકર્મથી પરવારી વસ્ત્રાભૂષણ સજી તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા હતા ત્યાં સુમંત્ર આવી રાજાનો સંદેશ કહ્યો. સુમંત્રની સાથે રામ તરત જ કૈકેયીને ત્યાં આવ્યા અને રાજાને તથા રાણીને પણ લાગ્યા. પિતાને બેશુદ્ધ પડેલા બેન રામનું મન વ્યાકુળ થયું.

રાજાની મૂર્છા જરા વળવા આવી હતી. તેણે આંખ ઉઘાડી રામ સામે જોયું. રામે પાસે આવી પૂછ્યું: “ પિતાજી, શી આજ્ઞા છે ? ” રાજાનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો હતો. તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. રામે કૈકેયી તરફ નજર ફેરવી. કૈકેયીએ કહ્યું, “ રામ, તારા પરના હેતને લીધે રાજા બોલી શકતા નથી. નથી એમને કહેવાનું છે તેહું તને કહું છું. રાજાએ મને બે વર આપેલા હતા તે મેં આજ માગી લીધા છે. તને આપવા ધારેલી ગાદી બરતને આપવાની છે અને તારે ચૌદ વરસ વનવાસ ભોગવવાનો છે. મને મળેલું વચન ન પળાય તો મેં જીવ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. રાજાએ તો હા કહી છે, પણ બય માત્ર તારો છે. પિતાનું વચન પાળવું ન પાળવું તારી મરજીની વાત છે. ”

કેકેયીનાં વચન રામે કંડે પેટે સાંભળ્યા કર્યાં. તેમની મુખમુદ્રા પર સહેજ પણ ક્રોધ કે વિષાદની છાયા ન જણાઈ. મત્રકાતે મ્હોડે તેમણે કેકેયીને કહ્યું: “ માતાજી, મેં ક્યારે પિતાજીની કે તમારી આજ્ઞા કોપી છે તમને અદેશો રહે છે? રામ કદી બેવચની નીવડ્યો નથી અને નીવડવાનો પણ નથી* તેની ખાતરી રાખજે. પિતાનું વચન પાળવાનું ક્યા બાગ્યશાળીના નરીયમાં હોય? વળી ભરતને ગાદી મળે તેમાં પણ હું રાજી જ છું. ભરત મને પ્રાણ સમાન વહાલો છે. એનું રાજ્ય એ હું માફ જ સમજું છું. મારે અયોધ્યા કે વનવાસ બંને સમાન છે. હું જાઉં છું અને વનમાં જવાની તૈયારી કરી માતાજીની રજા લઈ પાછો ફરું છું. ”

રામ આમ સહેજ પણ આનાકાની વિના વનમાં જવાનું કખૂલ કરશે એવી કેકેયીએ આશા નહોતી રાખી. કાંઈ નહિ તો તે સહેજ ગુસ્સે થશે કે બચડશે તો ખરે એમ તેણે ધાર્યું જ હતું. પણ જ્યારે રામે પ્રજ્ઞાવિત વદને વનવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે ભોંડી પડી, છતાં તેના જીવને ટાંકક વળી.

રાજ પાસેથી નીકળી રામ કૌસલ્યા પાસે આગ્યા. કૌસલ્યાને હોયે હરખ માતો ન હતો. તેણે પુત્રપ્રેમના ઉંડા ઉમળકાથી રામના મ્હોડા પર હાથ ફરવો અને આશીર્વા આપી કે ‘તાં રાજ્ય અમર તપજે. ’

---

* રામો દ્વિર્નમિમ વતે ।

રામે કહ્યું: “ મને તો માણ, પિતાજીએ વનનું રાજ્ય આપ્યું છે. ”

“ એ શું બોલે છે બેટા ? આજે તારા અયોધ્યાની ગાદીએ અભિષેક થવાનો છે, તેની તૈયારીઓ પણ બધી થઈ ગઈ છે, એ નથી બાજુનો શું ? ”

“ તે ખરું, માનાજી, પણ રાણી કૈકેયીને પિતાજીએ એ વર આપેલા તે તેમણે આજે માગી લીધા અને રાજ-ગાદીએ ભરતને ખેસાડવાનું અને મને ચૌદ વરસ વનમાં મોકલવાનું હતું. હું વનમાં જવાને તૈયાર થયા છું અને આપની રજા માગવા આવ્યો છું. અહીંથી હું દંડકારણ્યમાં જઈશ અને ચૌદ વરસ ઋષિઓના જેવું જીવન ગાળીને પાછો આવીશ. તમે એને માંદ ચિંતા ન કરશો, માજી, ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં વહી જશે. ”

કેળના ઝાડ પર કુહાડીના ધા વાગે તેમ કૌસલ્યા એકાએક જમીન પર ટળી પડી. રામે તેને ઉઠાડીને બેસી કરી. એટલામાં લક્ષ્મણ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કૌસલ્યાએ સજ્જન નેત્રે કહ્યું: “ પુત્ર, આખી જીંદગી દુઃખ ભોગવીને કંટાળી ગયેલી હું કોઈ દિવસ સુખનાં વહાણાં વાશે એ આશાએ તારા તરફ જોઈ જોઈને જીંદગી ટકાવી રહી છું. આજે એ સુખનો દિવસ આવવાનો થયો તે પણ શું દેવને ન ગમ્યું કે સુખ આવતા પહેલાં જ એને ઝડપી લેવાને એ તૈયાર થઈ ગયો ? ઘણાં ઘણાં વ્રત કર્યા, હૃદયવાસ કર્યા, દેવોની આરાધના કરી પુત્રને પામી અને અપરંપાર

શ્રમ લઈને મોટા કર્યો તે શું આ સત્તર વર્ષની કુમળી વયમાં વનમાં કાઢવાને ? એ હુટ કૈંકેયી પણ મારી પેલા જન્મની કટ્ટી શત્રુ છે. આખી જીંદગી રાજાને મારાથી દૂર રાખ્યાથી ન ધરાઈ તે આજે મારા પુત્રને ગાદી મળે એમાં પણ એણે વિદ્ન નાખ્યું. મારા પુત્ર કોઈ દિવસ રાજા થશે એમ જાણીને સૌ કોઈ મને ન દુભવવાની કાળજી રાખતાં. હવે એ બધાં કૈંકેયીને વશ થશે અને મને હડેહડે કરવા લાગશે. મારે કૈંકેયીની અને એના દીકરાની ગુલામડી થઈને દિવસ કાઢવા પડશે. ઓ પ્રભુ ! એ દુઃખ કરતાં તો મને મોત આપે તો સારું.”

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં લક્ષ્મણ ત્યાં આવેલો તે ઉભો ઉભો આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો. તેને રોમરોમ ક્રોધ વ્યાપી ગયો હતો. કૌંસલ્યાને દામણી બનેલી જોઈ તે દીન બની ગયો અને કહેવા લાગ્યો : “ માતાજી, મારે પણ એ જ કહેવું છે. મોટાભાઈ કૈંકેયી જેવી હુટ સ્ત્રીના બોલને વશ થઈને શા માટે વન જતા હશે ? એ કૈંકેયીની શી ગુંગણ કે મોટાભાઈને ખસ પણ કદી શકે ? અને રાજાને પણ ‘ સાડી બુદ્ધિ નાહી ’ એમ થયું છે. નહિ તો દેવ જેવો સરળ સ્વભાવનો, ઈન્દ્રિયદમન કરનારો અને વેરીને પણ વહાલો લાગે એવો ગુણિયલ પુત્ર, તેને વિના કારણે વનમાં મોકલવાને કોણ તૈયાર થાય ? મોટાભાઈ પણ જાણે રાજાખટપટથી તદ્દન અજાણ્યા હોય એમ જાણતા નથી કે રાજાને તો મરણ નજીક આવ્યું છે તે જાન ભૂલીને ગમે તેમ બોલે, પણ આપણે આપણો હક કેમ

જવા દઈએ ? મને તો લાગે છે કે વનવાસની વાત બહાર
 લોકોમાં જાણાય તે પહેલાં જ આપણે અભિષેક કરી દઈએ.
 પછી જોઈ શકીએ સામે આરે છે તે. કૈકેયી, ભરત કે
 એમના પક્ષનો કોઈ પણ ચૂં કે ચૂં કરવા આવશે તો
 તેને તો હું મારાં ત્રીણાં તમનમતાં આજીવી યમસદન
 પહોંચાડી દઈશ. અરે જરૂર પડશે તો આખા અયાધ્યાને
 પાધર કરવાને પણ હું ડરું એવો નથી. રાજ્ય નહિ માને
 તો તેમને પણ હું કાણે લાવીશું. વડીલ હોય તે પણ
 ગર્વિષ્ઠ થઈ જાય, સારાસારનું ભાન ભૂલી જાય કે અવળે
 રસ્તે ચડી જાય ત્યારે તેમને શાસન દેવું એ પુત્રનો ધર્મ
 છે. હું તો બાઈની આજ્ઞાની જ રાહ જોઈ રહ્યા છું. એ
 વનમાં જાય તો એમની સાથે વનમાં જવાને કે દેવતામા
 પેસવાને પણ તૈયાર છું.”

લક્ષ્મણ બોલી રહ્યો એટલે કૌસલ્યા રાત્રી રાત્રી
 કહેવા લાગી: “ પુત્ર, લક્ષ્મણે તને રસ્તો બતાવ્યો તે
 તને ગમે તો લે. પણ તું વનમાં તો ન જ જઈશ. અહીંઆં
 મારી પાસે રહે અને મારી આંખોને ઠાર. તારે જેવી
 પિતાની તેવી મારી આજ્ઞા પણ પાળવી જ જોઈએ. તારા
 પિતાએ તને બંને વનમાં જવાનું કહ્યું; હું કહું છું કે તું
 ન જઈશ. અને મારી આજ્ઞા લોપીને પણ તારે જવું હોય
 તો હું તો તારી સાથે આવવાની જ. જ્યાં તું ત્યાં હું.
 મને મૂકીને જઈશ તો હું તારા વિયોગે ઝુરી મરીશ અને
 એનું પાતક તને લાગશે.”

રામે ધીરજથી ઉત્તર વાળ્યો: “ માણ, પિતાજીનું વેણ મારાથી નહિ ઉઠાપાય. તમને હું પગે પડીને વીનવું છું કે તમે મને વનમાં જવા દો. તમારે પણ મારા પિતાની આજ્ઞા પાળવી પડે તો પછી એમની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જવાની સલાહ તમારાથી મને કેમ આપી શકાય? પિતાનું વચન પાળવું એ પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મથી કેમ ચળાય? કણ્ડુ ઋષિએ ધર્મ જાણુવા છતાં પિતાની આજ્ઞાને વશ થઈ વનમાં ગાયનો વધ કર્યો, પરશુરામે પિતાનું વેણ માથે ચડાવી ફહાડીના એક ઘાએ માનું માથું ઉડાવી દીધું, અને આપણા કુળમાં જ સગર રાજનના પુત્રોએ પિતાનું પણ રાખવા પૃથ્વી ખોદી કપિલ ઋષિને હાથે મોત બોરી લીધું, એ દૃષ્ટાંત તમારાથી ક્યાં અજાણ્યાં છે? માટે મને એ ધર્મમાર્ગથી ચળિત થવાની આદી સલાહ ન આપો અને વનમાં જવાની રજા આપો. ભરત તરફનો ભય તમે છોડી દો. ભરતની શુદ્ધિ કાંઈ ફડકપટવાળી નથી. એ જરૂર તમને કૈકેયીના કરતાં પણ વધારે માન આપશે અને તમને લગારે ઓછું નહિ આવવા દે. ”

લક્ષ્મણ તરફ વળી રામે કહ્યું: “ લક્ષ્મણ, મારા પરની તારી મમતા અને તારું પરાક્રમ હું જાણું છું. આ પરાક્રમ બતાવવાનો વખત નથી. પિતાનું વચન પાળવું એ તો ધર્મ છે. અને વળી આપણા પિતા તો કૈકેયીને વર આપી વચનથી બંધાયા છે; તેમનું વચન જૂઠું ન પાડવું અને તેમને ઋણથી છોડાવી રઘુકુળનો ટેક

જાળવવો એ આપણો ધર્મ છે. એમાં દુઃખ પડે કે શુભ આપવો પડે તોયે શું? વળી દેકેયીને પણ આપણે શા માટે દોષ દઈએ? એ બિચારી વિધાતાની ખેલાવી ખેલી રહી છે. આપણું અદૃષ્ટ જ એને એમ ખોલાવે છે. મારે વન ગયે કંઈ પુણ્યકર્મ થવાનું ઇશ્વરે નિર્મ્યું હશે તો તે પણ કાણ જાણે? પ્રભુ ને કંઈ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે. માટે ભરત તરફ તું રોષ છોડીને આ અભિષેકની તૈયારીઓથી જ ભરતનો અભિષેક કરવાને નિશ્ચય કર અને મારા વનમાં ગયા પછી પ્રેમભાવ રાખી પિતાજીની તથા કૌસલ્યા અને સુમિત્રા અને માતાઓની સેવા કરજે. માછ વનમાં આવવાને કહેછે, પણ પતિ હવે તો હોય તેને છોડીને વનમાં જઈ રહેવામાં સ્ત્રી પાપ કરે છે એ તેમને સમજાવવું જોઈએ. હવે તું ક્રોધ છોડ અને આપણે માતાજીને ધીરજ દઈએ. મારે અહીંથી વહેલું જવું જોઈએ જેથી દેકેયીના મનમાં મારે વિષે જરા પણ શંકા ન આવવા પામે.”

રામનાં વચનથી લક્ષ્મણનો ક્રોધ ઉતર્યો નહોતો. રામે દૈવની વાત કરી તે લક્ષ્મણને ન ગમી, છતાં ભાઈનું મન ન દુભાય તે માટે તે શાંત ઉભો રહ્યો. રામે કૌસલ્યા તરફ વળી તેને ફરીથી બહુ આગ્રહ કરી અને આખરે કહ્યું: “માછ, હવે મને રજા આપો. મારે જવાનું મોડું થાય છે. સૂરજ ઉગ્યો છે અને હમણાં જોતજોતામાં લોકો ભંગા થઈ જશે.”

રામ કોઈ રીતે નહિ જ માને એમ કૌસલ્યાએ જોયું ત્યારે તે દેયું કંઈ કરીત ઉભી થઈ, આંસુ લોહી નાખ્યાં અને પ્રસન્ન વદને પુત્રને આશીર્વાદ આપવા લાગી. અંતે રામે માની પ્રદક્ષિણા કરી અને દંડવત પ્રણામ કર્યો. માદીકરો બેઠ્યાં. કૌસલ્યાએ રામને છાતી સરસાં આંખો. તેનું માથું સુધ્યું. જબ તો ઉપડે એમ હતું જ નહિ, પણ આંસુભરી આંખોથી રામને ધર્મ યગ્નવવાની રજા આપી.

રામે માતાને ફરી પ્રણામ કર્યો અને લક્ષ્મણને લઈને આસ્યા. માતા આંગણામાં ઉભી ઉભી એકાદસે પુત્રને જોઈ રહી. તેના મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં રામ અદૃશ્ય થઈ ગયા. રાણી ઘરમાં પાછી ફરી અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની તથા રામના ક્ષેમકુશળ માટે હોમ કરાવવાની નૈયારી કરવા લાગી.

અંદિજન—ભાટચારણ: જુના
વખતમાં વિજયી રાત્ર
હતેલા લોકો પાસે
ચેતાની કીર્તિ ગવ-
હવતો તે પરથી
ગાનાર લોકોનું 'અંદિ-
જન' નામ પડ્યું હશે.

અદૃષ્ટ—આપણે ન જાણતા
હોઈએ એવું પૂર્વકર્મ;
દેવ
શાસન—સન્ન

લક્ષ્મણ અને સીતા

કૌસલ્યા પાસેથી નીકળી રામ સુમિત્રાની પણ રબ્બ લઇ આવ્યા અને રસ્તામાં લક્ષ્મણને કંઈ કામે મોકલીને સીતા પાસે આવ્યા. સીતા રામની સાથે અભિષેકને સ્થળે જવાને તૈયાર થઇ રહી હતી. ઓચિંતી વનવાસની વાત સાંભળી તેના મનને સહેજ ખેદ થયો. રામે કહ્યું: “કલ્યાણિ, હવે હું તો જાઉં છું. લક્ષ્મણ તારી સંભાળ લેશે. તું અહીંયાં નિશ્ચિંત રહેજે અને પિતાજીની તથા માતાજીની સેવા કરજે. બીજી રાજમાતાઓ પણ મારે માતાજી જેટલી જ પૂજ્ય છે. તેમને પણ તું દરરોજ વંદન કરી આવજે. ભરતને બાઈ સમાન અને શત્રુદ્ધને પુત્ર સમાન ગણજે અને સુખે રહેજે. ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં ચાલ્યાં જશે અને પાછો આવતો રહીશ.”

સીતાએ બ્હીલાયલે મ્હોંએ કહ્યું: “આર્યપુત્ર, તમે શું એમ માનો છો કે તમે વનમાં જશો અને હું આ રાજમહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરીશ ? ના, હું તો વનમાં કે તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી સાથે જ આવવાની છું. તમારાથી હું કદી વિખૂટી પડનાર નથી. ઓ એના પતિથી વિખૂટી

પડીને રહી જ કેમ શકે ? મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, બીજાં બધાં છૂટી જાય પણ સ્ત્રીથી કેમ છૂટાય ? તેનું ભાગ્ય તો પુરુષની સાથે બંધાયેલું જ છે. માટે હું તમારી સાથે વનમાં આવીશ. હું અહ્યર્થ પાળીશ અને તમારા નિયમના પાલનમાં જરા પણ હિલુપ નહિ આવવા દઉં. વનમાં રહી કૃષ્ણમૂળ ખાઈને તમારી સેવા કરીશ. એ જ મારો દૈનિક નિશ્ચય છે.”

રામે કહ્યું : “ અરે, પણ તું જરા વિચાર તો કર. જો અહીંનાં માતાપિતાની સેવા છે, ધરનું ધર્મકાર્ય છે, તે મૂકીને તારાથી વનમાં કેમ અચાય ? વળી વનમાં કંઈ સુખ નથી. ત્યાં તો ગાડાઝખરામાં, કાંટામાં અને ધગધગતી રેતી પર ચાલવું પડશે. મોટાં નદીનાળાં અને ભેખડો આવશે. રસ્તામાં સાંપ કર્યા જ કરતા હશે. જંગલમાં વાઘ વંર તો દૂક્યા જ કરતાં હશે; ખાવા પીવાનું પણ કેટલાંક નદિ પડે અને હેરાન હેરાન થઈ જવાશે. માટે તું તારો આ ગાંડપણુભરેલો વિચાર છોડી દે.”

સીતાને રોપ ચડ્યો હોય તેમ તે બોલી : “ આર્યપુત્ર, શું તમે એમ માનો છો કે હું આ રાજમહેલને કે ભોગવિલાસને વરી છું ? તમે ન હો તો સ્વર્ગ પણ મારે નરક સમાન છે, તો આ ભોગવિલાસ અને રાજમહેલનાં સુખ શી વિશાતમાં ? ધર્મ તો તમે હશો ત્યાં મારાથી ખજાણે તે ખરો. મારે તો તમે હો ત્યાં મહેલ અને તમે

ન હો ત્યાં વન. મારે ધર્મ અધર્મ અધું તમે.” આ શબ્દો બોલતાં સીતાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ.

રામે તેને શાંત પાડી અને કહ્યું: “તને નામુશ કરીને હું જવા નથી માગતો. તારી આવવાની જ મરજી હોય તો નીકળવાની તૈયારી કર. આપણું જે વસ્ત્રાભૂષણ છે તેમાંનું કાંઈ વનમાં નહિ લઈ જવાય. મેં બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા છે તેમને એ અધું આપી દઈશું. તું અધી વસ્તુઓ બહાર કાઢી મૂક.”

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં જ લક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યો હતો. સીતા વનમાં જાય છે એ જાણીને તેણે પણ વનમાં જવાની હડ પકડી. રામે એને થાથું સમજાવ્યો પણ તે એકનો એ ન થયો, ત્યારે રામે કહ્યું, “માતા સુમિત્રા અને ઊર્મિલા અને રાજામુશીથી રજા આપે તો બસે તું મારી સાથે આવ.”

તરત જ લક્ષ્મણ રામ પાસેથી નીકળ્યો. એના હરખને પાર ન હતો. મલકાતે મ્હોંએ એણે સુમિત્રાની રજા માગતાં કહ્યું: “માતાજી, મોટાભાઈની સાથે સીતાદેવી પણ વન જવા તૈયાર થયાં છે. એમને એકલાં તો જવા જ કેમ દેવાય ? માટે તમે મને પણ રજા આપો અને વનમાં ફરવાનો અને મોટાભાઈની સેવા કરવાનો હ્દયો સેવા દો.”

સુમિત્રા દયાભાવની મૂર્તિ હતી. એની આંખો જીંદગી પરોપકારમાં જ ગઈ હતી. આ વખતે તો એની પરોપકારશુદ્ધિએ હદ કરી. પુત્રનો સેવાભાવ જોઈ તેને શેર

લોહી ચડ્યું અને પુત્રને ધન્યવાદ આપવા લાગી: “લક્ષ્મણ, આજે તો મારી કૃપને અજવાળી છે. મોટાભાઈની સેવા કરવી, એના સુખદુઃખના ભાગીદાર થવું એ તારો ધર્મ તને સૂઝ્યો એથી મારે બીજું વધારે ખુશી થવાનું શું હોય? રામસીતાની સેવા કરજે અને એમાં લેશ પણ ચૂક પડવા દઇશ નહિ. રામને પિતા માનજે, સીતાને મા ગણજે અને જંગલને અયોધ્યા માની સુખેથી રહેજે. જા, પુત્ર, જા. તને મારા અનેક આશીર્વાદ છે.”

મોલતાં મોલતાં સુમિત્રાની આંખમાં ઝળઝળાં આવી ગયાં. લક્ષ્મણની પણ આંખ ભરાઇ ગઈ. તે માતાને ચરણે પડ્યો અને માતો આશીર્વાદ લઈ ઊર્મિલાની વિદાય લેવા ચાલ્યો.

રામ પાસેથી સાથે જવાની રજા મળી, સુમિત્રા માતાએ પણ એ વિચાર પસંદ કર્યો, એટલે લક્ષ્મણનો દરખ પેટમાં માથે એમ ન હતું. તેને આનંદના ઉમળકા આવતા હતા. પણ હજીયે એક વાત તો રહી જ ગઈ હતી. ઊર્મિલાને કેમ મનાવવી? એમ તો એ વાત કંઈ અધરી ન હતી. ઊર્મિલાએ આજ સુધીમાં ક્યારે હઠ લીધી છે? પણ સીતાને રજા મળી એટલે કયે બહાને એને ના પડાય? અને હા પાડવા જઈએ તો વનમાં રામની અને સીતાની સેવા એકચિત્તે થાય જ કેમ? આમ વિચાર કરે છે એટલામાં ઊર્મિલાતું ભવન આવી પહોંચ્યું. લક્ષ્મણે કહ્યું: “હશે, ગમે તેમ કરીને ઊર્મિલાને મનાવવી જ જોઈએ.”

અધી વાત ઊર્મિલા સૂધી વીજળીને વેગે પહોંચી હતી અને તે વન જવાને અધી તૈયારી કરી રહી હતી, એટલે તો લક્ષ્મણ પૂરેપૂરો મૂંઝાયો. તેણે હસીને કહ્યું, “ત્યારે મને વનમાં જવા દેવો નથી કે શું? તું પણ વનમાં આવે તો પછી પિતાશ્રીની અને કૌસલ્યા માતાની સેવા કોણ કરશે? અને સુમિત્રા માતા કોની તરફ જશે? હું તો રામની સેવા કરવા જાઉં છું. તું ઘરમાં રહીશ તો જ રામને અને અમને વનમાં ચિન્તા કરવાપણું નહિ રહે. વૃદ્ધોની સેવા કોઈએ તો કરવી જ જોઈએ. આટલું માંડ નહિ માને?”

અન્ય છે ઊર્મિલાને! આંખમાંથી દડદડ આંસુ ખર્ચાં! તેણે ભોંય તરફ જોયું અને એક નિસાસો મૂકી દા પાડી. લક્ષ્મણની આંખો પણ ભીની થઇ. તેણે કહ્યું, “હવે હું એકચિત્તે રામની સેવા કરીશ અને પાછો આવું ત્યાં સૂધી કંદમૂળ અને ફળ ખાઇને જ રહીશ. રાત્રે પથારી પર સૂઈશ નહિ. બ્રહ્મચારીના બધા નિયમે પાળીશ. તારે અમારી ચિન્તા કરવી નહિ. સુમિત્રા માતાની સંભાળ લેજે. ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં વીતી જશે.”

લક્ષ્મણે કિતાવળથી વિદાય લીધી. ઊર્મિલાએ આંસુ લોહી નાખ્યાં અને સુમિત્રાને મંદિર પહોંચી.

એટલી વારમાં બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા હતા. ત્રણે જણે પોતાનાં વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે જે કાંઈ હતું તે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. રામલક્ષ્મણે પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સર્જ કરી

લીધાં, લક્ષ્મણે કોદાળી અને ટોપલી પણ લીધાં અને ત્રણે
જણાં રાજાની રજા લેવા ગયાં.

૨૨

વડકલધારણ

દશરથની આજ્ઞા સાંભળીને રામ ગયા તે પછી
તરત જ વસિષ્ઠ અભિષેકવિધિની તૈયારી કરવા આવેલા
તે રાતનું વૃત્તાંત જાણી સીધા જ દશરથ પાસે ગયા. બીજા
પ્રધાનો, માંડલિક રાજાઓ વગેરે પણ આવતા ગયા તેમ
તેમ અભિષેકમાં વિદ્ય પડેલું સાંભળી દશરથ હતો ત્યાં જ
જવા લાગ્યા. પહેલું દ્રાવતા સૂધીમાં તે કુંકેયીનું ભવન
રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણો, પ્રધાનો, માંડલિકો અને
ગૃહેસ્થો આવેલાનાથી ભરાઈ ગયું. સૌનાં મોં શોક અને
ચિન્તાથી બહીલાઈ ગયેલાં હતાં. થડી એ થડીમાં તે
બહાર મહેલના દરવાજા આગળ ભેગા થયેલા કોકોએ
પણ કુંકેયીએ રામનો અભિષેક બંધ રખાવી રામને વન
મોકલવાની તૈયારી કર્યાની વાત જાણી. લોકોએ તરત જ
શોરશ્વકોર કરવા માંડ્યો અને ખરી વાત વિગતવાર જાણવા

અધીરાઈ બતાવવા માંડી. ટોળામાંથી ઘણા લોકો છૂટા પડીને જોવું અધુરું સાંભળેલું તેવું બીજાને કહેવાને નીકળી પડ્યા.

આ બાબતે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા રાજા પાસે આવી પહોંચ્યાં. વસિષ્ઠ, સુમન્ત્ર અને બીજાઓએ સીતા અને લક્ષ્મણને વનમાં ન જવાને બહુ સમજાવ્યાં, પણ એમનો નિશ્ચય ડગે એવો હતો એમ જાણી વધારે ખેંચતાણુ ન કરી. ત્રણે જણે રાજાને સાદાંબે દંડવત પ્રણામ કર્યા અને વન જવાની રજા માગી. રાજાએ આખા ફેરવી તેમની સામે જોયું અને ગળગળા સાદાં ધીરે અવાજે કહ્યું: “જેટા...રામ ...સીતા... લ...લક્ષ્મણ...” તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ. તેની છાતીએ ડૂબો ભરાઈ આવ્યો હતો. તેની આંખોએ આવણુભાદરવો વહેવા લાગ્યો. રાજાની દયામણી દશા જોઈ પાસે ઉભેલાનાં હૈયાં કરુણાથી ભીંજાઈ ગયાં. રાજાની પાસે ફેંકેલી બેડી હતી તેનું વળદેયું માત્ર ન પીગળ્યું. તેણે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વચ્ચે લાવી આપ્યાં અને તે પહેરવાને કહ્યું.

રામ અને લક્ષ્મણે વચ્ચે ધારણ કરી લીધાં, પણ સીતાને તો જીંદગીમાં વચ્ચે પહેરવાનો આ પહેલાં જ પ્રસંગ હતો. જોણે બહુમૂલ્ય ચીરથી શરીર શોભાવેલું તે સીતા વચ્ચે ગળે બસીને શરમની મારી નીચી નજર કરી ડુબી રહી. વચ્ચે કેમ પહેરવું એ જ એને આવડતું નહોતું. આશીયાણાની જેમ એણે મુંઝાઈને રામ

સામે જોયું. તરત રામે આગળ આવી એના રેશમી વસ્ત્ર ઉપર વલ્કલ બાંધી દીધું. આ કરુણ દશ્ય જોઇ અન્તઃ-પુરની સ્ત્રીઓની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ અને બધા પુરુષવર્ગનાં મોં લાજથી ભેરાઇ ગયાં.

કૈકેયીની આ ક્રૂરતા વસિષ્ઠી સહન ન થઈ શકી. તેમણે ભ્રમર ચડાવીને કહ્યું: “કૈકેયી, આ તો અનર્થની અવધિ આવે છે; રઘુકુળમાં કદી ન બનેલું એવું ઘોર કૃત્ય થાય છે. રામનો વનવાસ તેં માગી લીધો છે, લક્ષ્મણ અને સીતાનો નહિ. તો પછી તેમને પણ વલ્કલ શાનાં પહેરાવવા તૈયાર થઈ છે? જા સુમન્ત્ર, લઈ આવ લક્ષ્મણ અને સીતાનાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ, અને આપ એમને પહેરાવો.”

લક્ષ્મણે કહ્યું કે “હું તો મોટાભાઈની સાથે જટા વલ્કલ ધારણ કરીને જ રહેવાનો છું.” સીતાએ પણ નિશ્ચય ફેરવવા ના પાડી. એટલામાં તો સુમન્ત્ર વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે લઈને આવ્યો. ગુરુદેવનો અને રાજાનો ઘણો આગ્રહ જોઈને સીતાએ કચવાતે મન વસ્ત્ર અને ઘરેણાં પહેરી લીધાં. ત્રણે જણે ફરીથી રાજાને, કૈકેયીને અને સર્વ પુરુષવર્ગને પ્રણામ કર્યા અને રાજા માગી. એટલામાં કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને બીજી રાણીઓ પણ આવી પહોંચી. રામે દશરથની પાસે જઈ કહ્યું: “પિતાજી, અમે જઈએ છીએ. આપ અમારી કશી ચિંતા કરશો નહિ અને મનમાં લગારે ઝોણું આણશો નહિ. આ મારાં

માતાજી છે. એમને મારા જવાથી આપના પર જરાએ, રોષ ચડ્યો નથી. એ આપની સેવા કરશે. ભરત આપની આજ્ઞાઓ રૂઢી રીતે પાળશે. અને અમે તો કાલે સવારે ચૌદ વરસ પૂરાં થઈ જશે એટલે આવતાં રહીશું. ”

વલ્કલ—ઝાડની ભીની છાલ કુદીને તેમાંથી બનાવેલું વજ્ર

૨૩

વિદાય

રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ બહાર આવ્યાં તેમની પાછળ બધો પુરુષવર્ગ, રાણીઓ અને દાસદાસીઓ પણ ધામ્ આવીં. દશરથ પણ લથડિયાં ખાતો આવ્યો. એને એક બાબુએ મહામાત્ર સિદ્ધાર્થ અને બીજી બાબુએ ઉપાધ્યાય સુધન્વા ટેકો આપતા ચાલતા હતા. મહેલના મોટા દરવાજા આગળ તો લોકની ઠઠ જમી હતી અને એ મેદનીમાંથી રસ્તો કરવો એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. લોકોએ ખરી વાત જાણી હતી અને કેંઈથી પર દ્વિતકારનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો હતો. કેટલાક કહેતા હતા કે એ દુષ્ટ કૃત્યાને મહેલમાંથી ખેંચી કાઢો, આપણે એને પૂરી કરી નાખીએ. કેટલાક કહેતા હતા કે

આપણે એ પાપણીના રાજ્યમાં રહેવું નથી. આપણે તો રામની સાથે વનમાં જઈશું. બીજા કહે આપણે આ રાજ્ય છોડી બીજા દેશમાં જઈ વસીશું. કોઈ કહે આ દશરથની મતિ બગડી છે. આમ જાતજાતની વાતો ચાલતી હતી. કોલાહલને પાર ન હતો.

રાજાના અનુચરોએ આવી લોકોને આજીજીઓ કરીને ખસેડ્યા અને રસ્તો કર્યો. રાજમંડળ આગળ ચાલ્યું. સુમંત્ર રથ લઈ આવ્યો હતો તેમાં રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકી બેઠાં. સુમંત્રે રથ લોકવા માંડ્યો, પણ લોકો રથને વળાડ્યા, રથની ઉપર પર ને પૈડે ચડી બેઠા અને રથને ઘેરી વળત. સુમંત્રે ઘણી આજીજી કરી. રામે વિનંતિ કરી ત્યારે લોકોએ રથ ચાલવા દીધો. પાછળ આખું અયોધ્યા ચાલ્યું. રથ ઝપાટામાં ચાલવા લાગ્યા અને લોકો પાછળ પડવા લાગ્યા. દશરથ છેક પાછળ પડી ગયો હતો. તેનું હૈયાફાટ રુદન ચાલુ જ હતું. તહેરની ભાગેળ આવી ત્યાં રાજમંડળ થોભ્યું. કેટલાક લોકો પણ થોભ્યા. બીજા કેટલાક રામની સાથે વનમાં જવાના નિશ્ચય કરીને ઘેરથી નીકળ્યા હતા તે રથની સાથે રહ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ રથમાંથી બહાર દાઢી ફરી એક વાર દૂર ઉભેલાં માતપિતાનં અને ગુરુજનને પ્રણામ કર્યા અને રથ ઝડપભેર ચાલ્યો.

દશરથને ફરીથી મૂર્છા આવી જાય એવી તેની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી એટલે મંત્રીઓ અને સંભાળીને મહેલમાં ઉચકી ગયા. વસિષ્ઠ પણ રાજાને આશ્વાસન આપવાને તેની

પાસે જ રહ્યા. આખા અયોધ્યામાં ઘેરેઘેર રાપોકરાણુ થઈ રહ્યું. લોકો ખાવાપીવાનું ભૂલી ગયા અને રામનામનું જ રટણ કરવા લાગ્યા. આગલી રાત્રે કૃત્તવ મહાલવા તત્પર થએલું અયોધ્યા સૂર્યોદય થતાં તો ગમવિયોગના શોકમાં ગરક થઈ ગયું.

ઉપાધ્યાય—એક જ વિષયમાં કૃત્યા—રાકગ
પારંગત અને વેતન
લક્ષને ભણાવનાર
શિક્ષક

૨૪

ગંગાપાર

રામના રથ ચાલવા લાગ્યો અને પાછળ અયોધ્યા-વાસીઓનું ટોળું ચાલવા લાગ્યું. રામે જોયું કે પ્રજાજનો પાછા નથી જ ફરતા, એટલે ત્રણે જણે રથમાંથી ઉતરી ચાલવા માંડ્યું. પ્રજાને માટે રામના હૃદયમાં રહેલું વાત્સલ્ય જોઈને પાછળ આવનાર પ્રજાજનોનાં હૃદય પીગળી ગયાં. તેમણે રાજકુમાર અને જાનકીને રથમાં બેસવા

કરગરીને આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધ પ્રજ્ઞજનોના આગ્રહ આગળ રામે નમતું આપ્યું. ત્રણે જણ રથમાં બેઠાં અને રથ મંદ ગતિથી ચાલવા લાગ્યો.

રાત પડી ત્યાં વાસા રહેવાનું નક્કી થયું. મોડી રાત્રે બધાં સૂઈ ગયાં. સવારે રામ વહેલા ઉઠ્યા. તેમણે સુમન્ત્ર, લક્ષ્મણ અને સીતાને જગાડ્યાં અને સુમન્ત્રને રથ બોલવાને કહ્યું. પ્રજ્ઞજનોને પાછા વાળવાની આ યુક્તિ હતી. પ્રજ્ઞજનો આગલા દિવસના થાકેલા તે ઘસઘસાટ ઉઠતા હતા ત્યાં રથ તૈયાર થયો. ત્રણે જણ તેમાં બેઠાં અને રથ અયોધ્યાની વાટે વળ્યો. કેટલેક રસ્તે ગયા પછી રામના કહેવાથી સુમન્ત્રે રથ પાછો દક્ષિણ દિશાએ એવી ચતુરાઈથી વાળ્યો કે જોનારને એ ક્યાં ગયો એની ખબર જ ન પડે. આડે રસ્તે થઈને રથ દૂર નીકળી ગયો.

મળસ્કું થયું એટલે વનમાં સૂતેલા લોકો ઉઠ્યા અને રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, સુમન્ત્ર કે રથ એમાંનું કશું ન જણાયું એટલે અકળાવા લાગ્યા. એમને ખાત્રી થઈ કે રામ જરૂર એમને અંતરિયાળ મૂકીને ચાલતા થયા. આસપાસ બોળ કરતાં રથનો ચીત્તો જડી આવ્યો. એ ચીત્તે ચીત્તે અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. ચીત્તો બંધ થયો ત્યાં અટક્યા. હવે આગળ તો રસ્તાની ભાળ મળે જ નહિ. ઘણી શોધ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. તેઓ હતાશ થઈ શક્યા અને બહીસે મ્હોટે અયોધ્યા તરફ વળ્યા. અયોધ્યા આવતાં તેમનું રોવું ખાળ્યું ન રહ્યું. શહેરમાં તેમની

આસપાસ લોકોનાં ટોળાંનાં ટોળાં ફરી વળ્યાં અને રામના સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. લોકો આગળ પોતાનાં હૈયાં ખાલી કરી તેઓ ઘેર ગયા અને તે દિવસથી રામ આવે ત્યાં સુધીને માટે અનેક જાતનાં વ્રત આરંભી દીધાં.

રામનો રથ તો હવે પૂરપાટમાં દોડવા લાગ્યો. ગામ અને નગર એક પછી એક આવતાં ગયાં. કોઈ પણ નગરમાં પ્રવેશ કર્યા વિના રામે મુસાફરી ચાલુ જ રાખી. કોસલ દેશની હદ પૂરી થઈ ત્યાં સુમત્રે રથ થોભાવ્યો. રામલક્ષ્મણે પ્રિય જન્મભૂમિને શોકથી ડભરાતે દૈયે ઇંદ્રલું વંદન કર્યું અને આગળ ચાલ્યા.

પુણ્યસલિલા અધમોચની ગંગા આવી ત્યાં રથ અટક્યો. ગંગાતટના એ પ્રદેશમાં નિષાદ (દાશ) નામની અનાર્થ જાત વસતી હતી. પાસે ગંગાના તટ પર શૃંગવેર-પુર કરીને અમનું પાટનગર હતું. ત્યાંનો નિષાદરાજ ગુહ રામનો પરમ મિત્ર હતો. ચાર લોકોએ ગુહને ખબર આપી કે ગંગાને તટે એક સુશોભિત રથ આવ્યો છે અને સાથે ત્રણ પુરુષ અને એક સ્ત્રી છે. ગુહ તરત જ તપાસ કરવા નીકળ્યો ત્યાં તો રામનાં દર્શન થયાં. અને મિત્રો એક બીજાને પ્રેમભાવે ભેટ્યા અને એકબીજાની ખબર અંતર પૂછી.

ગુહે કહ્યું: “ચાલો મારા નગરમાં. ત્યાં સુખેથી રહો અને ચૌદ વરસ પૂરાં કરો.” રામે કહ્યું “ના, પિતાજીએ મને વનવાસ ભોગવવાની આજ્ઞા કરી

છે. માટે ચૌદ વરસ સુધી હું નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો નથી. અમે તો અહીંયાં ગંગાતટે જ રહીશું.” ગુહે જમવાનો આગ્રહ કર્યો પણ રામે કહ્યું: “અમે વનનાં ફળમૂળ ખાઈને જ રહેવાનાં છીએ. ફક્ત આ ઘોડાને માટે ઘાસ અને ચંદી મોકલાવજો.” ગુહે અનુચરોને આજ્ઞા કરી અને પોતે રામની પાસે જ રહ્યો.

રાત પડી એટલે લક્ષ્મણે જમીન પર ઘાસ પાથરી બે સાથરા તૈયાર કર્યા. રામ અને સીતા સુઈ રહ્યાં. ગુહે લક્ષ્મણને કહ્યું, “તમે પણ સૂઈ જાઓ. હું અને મારી સેના! તમારી ત્રણેની ચોટ્ટી કરીશું અને તમને ઢની આંચ નલિ આવવા દઈએ.”

લક્ષ્મણે જવાબ દીધો, “નિષાદરાજ, અમે નથી ક્રોધ પ્રાણીને પીડતા કે નથી ક્રોધને છંછેડતા. પછી અમને ભય તો શાનો હોય? પણ રામ અને સીતાને આમ સાથરે નાંખીને સૂતેલાં જોઈ ત્યાં મને ઉધ કેમ આવે? અયોધ્યાના પ્રાણરૂપ રામ અને કૌસલની શોભાસમાં સીતાને રાજમહેલ છોડી આ જંગલમાં સાથરે સૂવાનું શાને હોય? અરે, રામસુતી અયોધ્યામાં આજે રાત કોણ જાણે કેવીધે જતી હશે! કૌસલ્યા મુભિત્રાએ ધીરજ ધારેલી, પણ હવે તો એમનાં હૈયાં જરૂર ફાટી ગયાં હશે. અયોધ્યાની પ્રજા પણ રામવિયોગે ઝૂંરતી હશે. એનો વિચાર કરતાં મને ઉધ કેમ આવે, નિષાદરાજ? મારે તો હવે બાઈભાંભીની સેવાનું વત

છે. હવે ચૌદે વરસ હું આખી રાત આમ એમની યાદી કરવામાં જ ગાળીશ.”

લક્ષ્મણની ભક્તિ અને સેવાભાવ જોઈ ગુંદા અળગજો થઈ ગયો અને એની આંખ ભરાઈ આવી. અને જાણ આખી રાત રામસીતાની યાદી કરતા રહ્યા. સુમન્ત પણ તેમાં ભળ્યો. આખી રાત ત્રણ જણે વાતોમાં વીતાડી. સીતા હઠયાં અને નિત્યકર્મથી પરવારી ગુંદની પાસે વડ-વાઠઝો મંગાવી તેના દૂધથી જરા બાંધી લીધી.

એટલામાં ગુંદે નૌકા તૈયાર કરી. સુમન્તને આવીઆંથી પાછા ફરવાનું હતું. તેનું કૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું. ખાલી રથ લઈને જવું એને મરણુ સમાન લાગતું હતું. રામે તેને કહ્યું: “સુમન્ત, તમે હવે પાછા વળો. અમારા પર છે તેવો ને તેવો પ્રેમભાવ રાખજો અને પિતાજીને મારો સંદેશો કહેજો કે અમને અયોધ્યા છોડીને વનમાં જતાં તલભાર પણ દુઃખ થયું નથી; અમે સુખમાં જઈએ છીએ. માટે અમારે માટે લેશ પણ ચિંતા ન કરશો. સુમન્ત, માતાજી કૌસલ્યાને, સુમિત્રાને, કૈકેયીને અને બીજા સૌ રાણીઓને ખમર પૂછજો અને કૌસલ્યા અને સુમિત્રામી વારંવાર સંભાળ લેતા રહેજો. ઝમિલને તો મો સંદેશો કહીવું? એણે તો અમારી ખાતર આપું છું. હુંદગીનું સુખ જતું કયું છે અને અમારા દુઃખમાં ભાગિયણ બની છે. વનમાં પણ અમને કશી ચિંતા ન રહે એ માટે એણે માતપિતાની સેવા સ્વીકારી વનમાં આવવાની ઠગ્ગાને

જતી કરી છે એતું એ જાણુ તો અમે કયે ભવે શીટાડી શકશું ? ભરતને કહેલો કે રૂઢી રીતે રાજ્ય કરે અને જેવી ફેરફારો તેવી જ કૌસલ્યાને પણ ગણે. જાઓ સુમન્ત્ર, હવે મળીશું પાછા આવીશું ત્યારે. ”

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નાવમાં બેઠાં. નિષાદરાજે નાવ હંકારવા માંડ્યું. સુમન્ત્ર કિનારે દિગ્મુઠ બનીને દૂર ને દૂર જતી નૌકા તરફ અનિમેષ દષ્ટિએ જોઈ રહ્યા. નૌકા પાણી વટાવીને સામે કિનારે પહોંચી. ત્રણે જાણુ કિનારે ઉતર્યા અને ચાલવા લાગ્યાં. એ દેખાતાં અંધ થયાં ત્યાં સુધી સુમન્ત્ર ઉભો જ હતો. કેટલીક વારે એને બાન આવ્યું. નિર્જન અરણ્ય, સામે ગંગાનો વિશાળ પટ અને આ તીરે ખાલી રથ પાસે પોતાને એકલો ઉભો રહેલો જોઈને એ શોકમાં ડૂબી ગયો અને હુઠ્ઠો મૂકીને રોવા લાગ્યો. ઘણી વારે એણે રથને ઘોડા જોડ્યા અને અયોધ્યાનો રસ્તો લીધો.

વાનસલ્ય—વહાલ

ચાર—જસુસ

પુણ્યસલિલા—નિર્મળ જળ વાળી

અનિમેષ દષ્ટિએ—આંખનો પલ-

કારો કર્વાં બમર

અંતરિયાળ—અધવચ

સાયરો—પયારી

અઘમોચની—પાપથી છોડવ-

નારી

ચિત્રકૂટ પર

ગંગા કિતર્યા પછી રામે લક્ષ્મણને કહ્યું: “હવે આપણે ગાઢ અરણ્યમાં પગે મુસાફરી કરવાની છે. રાક્ષસોનો આ પ્રદેશમાં ભારે બંધ છે. સીતાનું આપણે રક્ષણ કરવું પડશે. મારે હું આગળ અને તું પાછળ એમ ચાલીશું અને સીતાને વચ્ચે રાખીશું. આપણે હમેશાં ચોંકતા રહેવું પડશે.” હવે આગળ રામ, વચ્ચે સીતા અને પાછળ લક્ષ્મણ એમ મુસાફરી કરવા માંડી. વનના રણિયામણા દેખાવો જોઈતે આનન્દથી વાનો કરતાં રસ્તો સહેજમાં ખૂરી જતો અને થાક પણ લાગતો નહિ. રાત પડતી ત્યારે ઝાડ નીચે વાસો કરતાં, લક્ષ્મણ ફળમૂળ લાવે તે ખાતાં અને જમીન પર સાથરા નાખીને સૂઈ રહેતાં. લક્ષ્મણ હંમેશાં રાત્રે બાઈમાખીની ચોકી કરતો.

આગળ જતાં પ્રયાગરાજ આવ્યું. ગંગા યમુનાનો સંગમ આવ્યો. પાસે બરહાજ ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં ત્રણે જણ ગયાં. ઋષિએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. રામે પોતાનું બધું વૃત્તાંત સંભળાવ્યું અને રહેવા લાયક જગા બતાવવાને

ઋષિને વિનાંતિ કરી. ઋષિએ કહ્યું: “અહીંથી દસ ગાક પર જનસ્થાન કરીને પ્રદેશ છે ત્યાં ચિત્રકૂટ પર્વત છે તે અતિ રણિયામણું અને રહેવા લાયક સ્થળ છે. ઘણા તપસ્વીઓ ત્યાં રહે છે. તમે ત્યાં જઈને રહેશો તો તમને જરૂર ગમશે અને વનની અગવડો બહુ નહિ વેડવી પડે.

બીજે દિવસે સવારે ત્રણે જણે ઉડીને પ્રવાસ શરૂ કર્યો. માર્ગમાં યમુના નદી આવી. યમુનાનું કાળું પાણી, ઉતાવળું વહેણ અને કિનારે આવેલાં વૃક્ષનાં ઝુંડનાં ઝુંડ જોઈ સીતાને અર્વ આનંદ થયો. વનમાંથી લાકડાં ભેગાં કરી લક્ષ્મણે નાનું સરખું હોડકું તૈયાર કર્યું તેમાં બેસી યમુના પાર કરી સામે કિનારે ઉતર્યા અને બરહાજે આપેલી નીશાનીએ ચાઢ્યાં. થોડી વારે સામેથી ચિત્રકૂટ પર્વતનું શિખર દેખાવા લાગ્યું. ઘડીવારમાં તો તેઓ ઉઠ પર્વતની તળેટીમાં આવીને ઉભાં. પર્વતની શોભા જોઈને એમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પર્વત પર જઈને ત્યાં રહેતા ઋષિઓને પૂછપરછ કરી રહેઠાણને લાયક એક સ્થળ શોધી કાઢ્યું. બે દિવસમાં તો લક્ષ્મણે એ જગામાં એક સુંદર અને નાનકડી પણ સગવડવાળી પર્ણકુટી તૈયાર કરી. શુભ મુહૂર્તમાં વાસ્તુદેવતાનું પૂજન કરી રામ સીતાએ પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા દિવસમાં તો વનમાં તેમને અયોધ્યા કરતાં પણ વધારે આનંદ પડવા લાગ્યો. સીતાને તો રાજમહેલનું સુખ વીસારે. પણ પડવા લાગ્યું.

અંતકાળની ઘડીએ

આ બાળુએ સુમન્ત્ર અપોધ્યા આવી પહોંચ્યો. નગરજનો પૂછશે કે ‘રામને ક્યાં મૂકી આવ્યો?’ ત્યારે શો કત્તર દર્શિ એ વિચારે સુમન્ત્રનું હૃદય ભેદી નાખ્યું. આખો દિવસ નગર બહાર રહી અંધારૂં થતાં મ્હોડું લાંકાને તે નગરમાં પેડા અને સીધા રાજમહેલમાં દશરથ પાસે ગયો. રામ વનવાસ ગયા તે દિવસથી રાજ કૌસલ્યા પાસે રહેતો અને કંઠેથીનું મ્હોં પણ જોતો નહિ. સુમન્ત્ર કૌસલ્યાને મન્દિર ગયો. સુમન્ત્રને જોતાં જ રાજાએ પૂછ્યું: “સુમન્ત્ર, રામ ક્યાં? સીતા ક્યાં? લક્ષ્મણ ક્યાં? કહે એ અધાને તું ક્યાં મૂકી આવ્યો?” સુમન્ત્ર શો જવાબ દે? તે પૂતળા જેવો સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો. રાજાએ ફરીથી દયામણું મ્હોં કરીને કહ્યું: “અરે ભુંડા, કહેને રામ ક્યાં છે?” સુમન્ત્રે કહ્યું: “ગંગાના તટ પર રામ લક્ષ્મણ અને જનકીને મૂકીને આવ્યો છું. એમને ગંગા આળંગીને પાર જતાં મેં નજરે જોયાં છે.” દશરથે ઉંડો નિસાસો નાખ્યો અને પૂછ્યું, “રામે છટા પડતી વખતે કંઈ સંદેશો કહ્યો છે?” સુમન્ત્રે સંદેશો કહી બતાવ્યો.

દશરથના દુઃખમાં વધારો થશે એમ જાણીને હૃદયમાં બળતરા થતી હતી તેનું ચિદ્ધ પણ સુમન્ત્રે જણાવવા દીધું નહિ અને રાજાની રજા લઈ ઘેર ગયો.

રામનો સંદેશો અને સુમન્ત્રથી છૂટા પડતી વખતનું વર્ણન સાંભળીને રાજાને શોકનો ઉભરો ઉછળી આવ્યો તે ન જ શમ્યો. તેણે કેરુણ સ્વરથી વિલાપ કરવો શરૂ કર્યો. તેની આખી જીંદગીનું ચિત્ર તેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યું. એક અંધ સ્ત્રીપુરુષના જોડાએ કરેલા ભવિષ્યકથનનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. શ્રવાણવધની યાદ આવતાં કાળની ભયાનક મૂર્તિ તેની આગળ ખડી થઈ. ગમરાટમાં ને ગમરાટમાં તેણે કૌસલ્યાને એ ભવિષ્ય-કથનની વાત સંભળાવવા માંડી. કૌસલ્યા પતિને આશ્વાસન આપતી ગઈ અને વાત સાંભળતી ગઈ. રાજાએ વાત ચલાવી:

“ એક વખત ભરબુવાનીમાં હું મૃગયા કરવા નીકળી પડ્યો. દોડતે ઘોડે શિકારની શોધમાં કરતાં એક સરોવર આગળ આવ્યો ત્યાં પાણીમાં અચાનક થતો સાંભળ્યો. કોઈ હરણ કે બીજું જનાવર પાણી પીવા આવ્યું તો એમ ધારીને મેં બરાબર ચોટ લગાવી. તરત જ સરોવર-માંથી મનુષ્યની કારમી ચીસ સંભળાઈ. હું ગામરો બનીને દોડ્યો અને જઈને જોઉં છું તો એક ઋષિકુમાર બાણથી વીંધાઈને પડ્યો છે, પાસે પાણીથી ભરેલો લોટો છે અને ધામાંથી લોહીની ધાર ધડધડ વહ્યા કરે છે. હું તરત એની

પાસે દોડી ગયો. અને હાથ જોડી તેની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું, “હશે, મારું નસીબ. પણ તમે આ પાણી લઈ જાઓ અને બહીંઆં પાસે આ મારાં અંધ માતપિતા છે તેમને આપો. અરે એ બિચારાંની જીવાદારી તૂટી જાય છે. હવે એ શું કરશે ? ”

બોલતાં બોલતાં કુમાર અવજીની જીભ અટકવા લાગી. મેં તેને ધીરજ આપી અને એનાં માતપિતાને મારે ત્યાં લઈ જઈ પુત્રની પેરે તેમની સેવા કરીશ એવું વચન આપ્યું. તેણે મને પાણી લઈ જવા સાન કરી. પણ હું ન ખસ્યો. મારા મનની મૂંઝવણ એ ચતુર કુમાર કળી ગયો હતો. તેણે સરીરમાં રહ્યું હતું તે બધું જોઈ એકદું કરીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું, “રાજા, તને બ્રહ્મહત્યાનો ભય છે, પણ તું નિર્ભય રહેજે. હું દ્વિજ નથી પણ વૈશ્ય બાપથી શરૂ માને પેટે જન્મેલો છું.” આટલું કહેતામાં તો તે બાળકના પ્રાણ નીકળી ગયા. હું ડરતો ડરતો પાણી લઈને તે અંધ સ્ત્રીપુરુષ પાસે ગયો અને પાણી આપ્યું.

પુરુષે પૂછ્યું, “અવજી, વત્સ, આજે તને શું થયું છે ? તું કેમ બોલતો નથી ?” અવજીના મરજીની વાત કહી મેં ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કર્યો. તે સ્ત્રીપુરુષ તરત જ વન મંજવી નાંખે એવું આકાંક્ષ કરવા લાગ્યાં. પુરુષે મને કહ્યું, “અમને અવજીના કળ પાસે લઈ જા. અમે પણ અવજીની સાથે પરલોકમાં જઈશું. એના વિના અમે કશું પણ નહિ જીવી

શકીએ. હું તેમને ત્રવણના સખ પાસે દોરી ગયો. તેમને વિલાપ ચાલુ જ હતો. મેં આસપાસથી લાકડાં ભેગાં કરી ચિતા તૈયાર કરી અને સખ આગળ આવ્યો. તે વૃદ્ધ મને શાપ આપશે એ ભયથી હું ધ્રુજતો હતો. તેણે કહ્યું, “રાજા, હવે અમારે જીવ નાચ છે. તને શાપ આપીને પ્રભુનો ગુન્હેગાર તો નહિ થાઉં. પણ મરવા બેઠેલો માણસ ભવિષ્ય જોઈ શકે છે. મને તારું ભવિષ્ય જણાય છે કે તારે પણ અમારી પેઠે પુત્રવિયોગથી જૂરીજૂરીને મરવું પડશે.” હું ભવિષ્યવાણી સાંભળીને ચરચર્યો. એ જોડાએ તરત જ પ્રાણ મૂક્યો. મેં એક જ ચિતા પર પિતા, માતા અને પુત્રનો અગ્નિદાહ કર્યો અને હું ઘેર આવ્યો. અરે, એ વૃદ્ધની વાણી આજ ખરી પડવા બેઠી છે!”

રાજાના હૃદયમાં હવે બેસુમાર મૂંઝવણ થવા લાગી. તેણે દુઃખમાં પથારીમાં પછાડા નાંખવા માંડ્યા. ઘણીવારે તેને મૂર્છા આવી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રાએ જાણ્યું કે રાજાનું દુઃખ જરા શાન્ત પડ્યું છે. મોડી રાત ગઈ હતી તેથી તેમણે પણ જરા આંડું પાસું કર્યું અને ઉંઘી ગઈ.

હાહાકાર

સુવારે ઉઠીને જૂએ છે તો રાજ અચેતન પડ્યે છે. રાણીએ એક હાક મારી, બીજી હાક મારી, પણ કોણ જવાબ દે ? જરા નીચી વળીને જોયું તો રાજના ડોળા ફાટી ગયા છે અને હૃદય બધું પડી ગયું છે. તરત જ તેમણે રુદન શરૂ કર્યું. સવારના પહોરમાં એકાએક રુદન સાંભળીને મહેલમાં સૌ કોઈ ચમકી ઉઠ્યાં અને રાણીઓ, દાસદાસીઓ સૌ કૌસલ્યાને મંદિર ધાધ આવ્યાં. એક ઘડીમાં તો આખો મહેલ રોકકળથી ધ્રુજવા લાગ્યો. એટલામાં સુમન્ત આવ્યો, પાછળ મહામાત્ર સિદ્ધાર્થ આવ્યો, ઉપાધ્યાય આવ્યા, વસિષ્ઠ આવ્યા અને કૌસલ્યાનું બવન બરાધ ગયું. વીજળીવેગે આખા શહેરમાં રાજના મરણની ખબર ફરી વળી. લોકોએ કામકાજ બંધ બંધ કરી દીધું અને ઉંડી ગમગીનીમાં પડી ગયાં.

ચકલે ચકલે લોકોનાં ટોળ ભેગાં થવા લાગ્યાં. રાજ પ્રજા પ્રેમાળ રાજના મરણની વાત સાંભળીને બાવરી બની જાન ભૂલી હતી. અયોધ્યામાં શું થવા જોઈ છે એ વિષે સૌ કોઈ વિમાસણ કરતું બેઠું હતું.

રાજના લગ્નની શી વ્યવસ્થા કરવી, એકે રાજકુમાર હાજર નથી પછી શબને અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરે, વગેરે સવાલોનો વિચાર રાજમહેલમાં મગેલા મંડપમાં થવા

લાગ્યો. આખરે એ જ નક્કી થયું કે રાજના શત્રુને તેલમાં સાચવી રાખવું અને ભરત અને શત્રુને તાબડતોચ બોલાવવા. આ નિશ્ચય બધાને ગમ્યો. મન્ત્રીઓએ એ નિશ્ચયનો અમલ તરત જ કરી દીધો. રાજના શત્રુને તેલનો એક મોટો હોળ ભરીને તેમાં રાખવામાં આવ્યું. બધું મંડળ વીખરાઇ ગયું, માત્ર સુમન્ત્ર અને ઉપાધ્યાય બે જણા રાણીએને આશ્વાસન આપવાને રહ્યા.

૨૮

મોઝારી મા

ભરત શત્રુને તેડવા નીકળેલા ધોડેસ્વારો દોડતે ધોડે મજલ કર મજલ કાપીને કેટલે દેશમાં યુધાન્નિત રાજના પાટનગરમાં આવી પહોંચ્યા. ભરતને આગલી રાત્રે ધણી જ ભયંકર દ્રમણા આવેલાં તેની વાત કરતો તે મિત્રો આગળ બેઠો હતો. સ્વારોએ આવી તેને કહ્યું કે “અયોધ્યામાં આપનું ધણું જ જરૂરું કામ પડ્યું છે, માટે હમણાં ને હમણાં જ પધારો.” ભરતે બધાનું કુશળ પૂછવા માંડ્યું ત્યારે સ્વારોએ કહ્યું કે “અમારી પાસે તો આટલો જ સદેશ છે.” બંને માધ્યોએ મામાની અને ધીબા

સચાંવદાસાંની રજા સીધી અને સ્વારો સાથે અથોધ્યા આવવા નીકળ્યા.

યુધાનિતે તેને વાધ નેવા બળવાન અને મહાકાય એવા કેટલાક કુતરા, એ હજાર સોનૈયા, સોળસો ઘોડા, કેટલાક હાથી અને ખચ્ચર ભેટ આપ્યા. “અમારે પશુ જ ઉતાવળે જવાની જરૂર છે” એમ કહી ભરતે આ બધી ભેટ લેવા ના પાડી છતાં યુધાનિતે આગ્રહ કરીને એની સાથે એ બધું મોકલ્યું. એ બધા સાંજને પાછળ રાખીને અથોધ્યાના ઘોડેસ્વારો સાથે રાજકુમાર આગળ નીકળી ગયા અને રથને પૂરપાટમાં દોડાવતા કેટલેક દિવસે અથોધ્યા આવી પહોંચ્યા.

નગરની બાગોળ આવી ત્યાં જ ભરતને બધું સનું લાગવા માંડ્યું. શહેર બહારના બાગ બધા ખાલી પડ્યા છે, ત્યાં કોઈ આવતું જતું નથી એ જોઈ રાજકુમારને ખેદ થયો અને આશ્ચર્ય પણ થયું. શહેરમાં પણ બજારનું કામકાજ બધું ઠંડું હતું. યજ્ઞયાગ ક્યાંએ નજરે પડતા ન હતા. વેદમન્ત્રના ઘોષ ક્યાંયે સંભળાતા ન હતા. જે અથોધ્યા માણસોના કોલાહલથી ગાજી રહેતું તેમાં બધું સુનસાન હતું. રસ્તે જતાં માણસો ચૂપચાપ ચાલ્યાં જતાં હતાં. સૌનાં મ્હોડાં પર ઉદાસી છવાયેલી હતી. રાજકુમારને લોકો નમન કરતા હતા પણ તેમાં હમેશો આનંદનો ઉમળકો નહોતો. ભરતને થયું જરૂર કંઈ ભારે નવાબૂની થઈ હશે. રાજકુમાર

પરભાર્યા મહેલમાં જઈ રાજનાં ઝોરડાં તરફ ગયા. પિતાનું બવન સનું દેખ્યું. દાસદાસીઓ ઝોભીત્રાં ફરતાં હતાં. રાજ રથવાસમાં હશે એમ ધારી બંને ભાઈ કેકેયીને ત્યાં ગયા.

પુત્રને જોઈ કેકેયી તરત જ પલંગ પરથી ઉઠીને બાઈ આવી પુત્રને ભેટી પડી અને તેમનાં ઝોવારથાં લેવા લાગી. ભરતે પૂછ્યું: “પિતાજી ક્યાં છે?” કેકેયીએ કહ્યું: “ભરત, તારા પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.” આ શબ્દો સાંભળતાં ભરત પર વજ્રપાત થયો હોય એમ તે ધરણી પર ફળી પડ્યો અને અત્યંત શોક કરવા લાગ્યો. કુમાર ઘનુષ્મનું હૈયું પણ શોકથી વીંધાઈ ગયું. કેકેયીએ મનેઆશ્વાસન દેવા લાગી: “ઉઠ, ભરત, તારા જ્વાને આવો શોક કરવો શોભે નહિ.” ભરતે કહ્યું: “અરે, પિતાજી રામનો અભિષેક કરતા હશે કે યજ્ઞ કરતા હશે એમ જાણી અમે હોંશબેર મુસાફરી કરીને આવ્યા અને અહીંઆં તો એથી હલકું જ નીકળ્યું. રામ ખરા બાળ્યશાળી કે પિતાને તેમણે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. માતાજી, રામને અમારા આવ્યાની ખબર અપાવો. રામ એ જ અમારે હવે પિતાને સ્થાને છે. એમની સેવા કરીને અમે રાચશું. પણ માતાજી, પિતાજીને શા વ્યાધિ થયો હતો? એમણે દેહ છોડતી વખતે શું કહ્યું હતું તે તો કહો.”

કેકેયીએ કહ્યું: “તારા પિતાજીએ હે રામ, હે લક્ષ્મણ આ સીતા, એ શબ્દો બોલતાં બોલતાં પ્રાણત્યાગ કર્યો.”

ભરતને બીજું વાગ્યાણ વાગ્યું. “હે, માતાજી, એમ કેમ ? શું એ બધાં તે વખતે નહોતાં ?”

“ના. રામ તો વહ્કલ ધારણ કરી વનમાં ગયા છે. સીતા અને લક્ષ્મણ પણ એની સાથે ગયાં છે.”

ભરત આભો બન્યો. ભાઈના ચારિત્ર વિષે એને ઘડીવાર શંકા આવી ગઈ રઘુકુળનો કુમાર ભરણુવાનીએ વનમાં કેમ જાય ? “માતાજી, રામ વનમાં ગયા ! કેમ ? એમણે કોઈ આદ્યણનું ધન તો લૂંટી નથી લીધું ? કે કોઈ નિર્દોષ ગરીબને માર્યો તો નથી ? રામને વનમાં કેમ જવું પડ્યું ? અને સીતા તથા લક્ષ્મણ એમની સાથે ગયાં ! આ બધું શું બની ગયું ?”

કૈકેયીએ બધું વૃત્તાંત અથથી ધૃતિ સૂધી અક્ષરેઅક્ષર કહી સંભળાવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે પોતાની ચતુરાઈનાં ભભકદાર વર્ણનો કર્યાં, અને ભરતનો હાથ ઝાલીને તેને ઉઠાડતી મલકતે મ્હોડે બોલી : “ચાલ, ઉઠ, આ રાજ્ય હવે તારું છે. તું રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાને તૈયાર થઈ જા. શત્રુદ્ધન, તું પણ ભાઈની સાથે સત્તા મ્હાલવા તત્પર થા.”

ભરતે માનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો. પિતાનાં મરણનું અને રામના વનવાસનું કારણ કૈકેયી છે એમ જાણીને કૈકેયી પર તેને કાળ ચડ્યો હતો. શત્રુદ્ધન તો કમરે ખોસેલું ખર્જ કાઢીને કૈકેયીનો વધ કરવા જતો હતો, પણ ભરતે તેને વાર્યો અને સ્ત્રીહત્યા કરતાં અટકાવ્યો.

ભરતશત્રુદ્ધનને આવ્યા સાંભળી મંથરા મલકાતી મલકાતી લાકડીનો ટેકો લઈને વધામણી ખાવા ચાલી.

એને તો આ આનન્દના દિવસો હતા એટલે નવાં નવાં લૂગડાં અને ધરેણાં પહેરીને શરતી હતી. કૈકયીના બાપજી આગળ આવી ત્યાં જ દારપાળે એને ઝાલી ને અંદર શત્રુધ્ન પાસે લઈ ગયો. આ સધળી ઉપાધિ ઉભી કરનાર દુષ્ટાને જોઈ શત્રુધ્ન તેના તરફ દાંત કચકચાવીને ધાયો અને ગડદાપાદુનો પ્રસાદ સારી પેટે જમાડ્યો. મંથરા ચીસેચીસ પાડવા લાગી. શત્રુધ્ને એની ચીસો તરફ કાન ન દેતાં એને દોરડાથી બંધાવીને ધસડતે ધસડતે લઈ જઈને એક ઓરડામાં પૂરાવી દીધી.

ભરતને હવે કૈકયી માતા નહિ પણ એક દુષ્ટ, લોભી અને હતારી સ્ત્રી ભસવા લાગી. તે તડુકીને બોલ્યા: “ હે દુષ્ટ ગોઝારી પતિવાતક સ્ત્રી, તું મારી મા કહેવાવાને લાયક નથી. તું ધર્માત્મા અશ્વપતિની દીકરી પણ નથી. તારે આવ્યે આ પવિત્ર રઘુકુળનો નાશ થવા બેઠો છે. તારે પાપે આપું અયોધ્યા નિરાધાર થઈ ગયું છે. રાજ્યને લોભે તેં સત્યાનાશ વાળ્યું છે. તારું લીધું રાજ્ય મારે શું કામનું છે ? મારેતો હવેથી તારું નીચનું ઝોડું પણ જોવું નથી. પડી રહેજે તું હવે તારા અંધારા ઓરડામાં અને સડયા કરજે ત્યાં. કોઈ તારા સામું પણ જોનાર નથી. ” *

---

* અહો કૈકયી હૈ કાય ।

કેલે તૂર્વા હાય હાય ।

ન મૃણવે તૂજ માય ।

જન્મો જન્મો વૈરિણી ॥

કોધથી અળ્યાનળ્યા એ ભાઈઓ કેકેયીને તરછોડી
કૌસલ્યા પાસે ગયા, તેને પ્રણામ કર્યા અને પોતાનું હૈયું
ખાલી કરી કેકેયીના દુષ્કૃત્ય માટે માફી માગી. કૌસલ્યાએ
તેમના ક્રોધાગ્નિ પર પોતાની મધુર વાણી રૂપી જળ
છાંટી તેને જરા ટાઢો પાડ્યો અને ત્રણે જણ હવે
શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યાં. એવામાં વસિષ્ઠ,
સુમન્ત્ર, મન્ત્રીઓ વગેરે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પણ ભરત
શત્રુદ્ધને અનતી ધીરજ દીધી.

રાચકું—ખુશી થવું
તાડકું—ખૂબ મારતી

અથથી કંતિ સુધી—શરૂઆતથી
છેડા સુધી

૨૯

ભાઈની શોધમાં

તે જ દિવસે ભરતે પિતાના શયને અગ્નિસંસ્કાર
કર્તો. દસ દિવસ સુધી રાજકુળમાં સૂતક પગાયું. આરમે
દિવસે ભરતે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું અને
તેમના કલ્યાણને નિમિત્તે ધન, અન્ન, વસ્ત્ર, ગાયો,

પાહન, ધર, જમ્મીન વગેરેનાં દાન કર્યાં. તેરમે દિવસ આખો શોકમાં ગયો. ચૌદમે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરાયો તેમાં ભરતે રાજ્યગાદી નહિ સ્વીકારવાનો અને રામની પાછળ વનમાં જઈ તેમને સમજાવી અયોધ્યા લાવી ગાદીએ બેસાડવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. ભરતના અડગ નિર્ધાર આગળ દરબારીઓની અને રાણીઓની દલીલો અદ્વળ ગઈ. મંત્રીઓને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાનું કહીને ભરત વનમાં જવા નીકળી પડ્યો. સેનાપતિને અગાઉથી કહી મૂકેલું એટલે ચતુરંગી સેના પણ ભરતની સાથે જવા તૈયાર થઈ રહી હતી. તેને સાથે લઈને ભરતે વનમાં પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

ગંગાનો તટ આવ્યો ત્યાં શૃંગવેરપુર આગળ સેનાએ પકાવ નાંખ્યો. ગુપ્તચરો દ્વારા જાણે ખબર મળી કે ભરત મોટી સેના સાથે વનમાં આવ્યો છે અને ગંગા પાર કરવાની પેરવી ચાલી રહી છે. ભરત રાજ્ય છોડીને વનમાં આવ્યો છે, અને રામનો એ વેરી છે, તેથી વનમાં જ રામનો ઘાટ ઘડી નાખવા તો તે નહિ જતો હોય એ અશુભ શંકાથી જાણના હૃદયમાં ધરધરાટ વજ્રીયો. તેણે તરત જ યુનાંદા દાથ સુભટોને ગંગાના તટ પર મોકલી દીધા અને તેમને હુકમ આપ્યો કે તમારે ગંગાના બંને તટ પર તીરકામઠાં સજ્જ કરીને ઉભા રહેવું અને ભરતની સેના નદી ઉતરવા માંડે કે તરત જ એના પર તીરનો વરસાદ વરસાવવો. તે જ વખતે બીજા કેટલાકે ગંગામાં

પડવું અને તીરના મારથી બચેલા ભાગને જળશાયી કરી દેવો.

આ અધી સૂચના આપીને ગુહ પોતે કેટલાક સૈનિકો સાથે ભરતની પાસે ગયો, એને મળ્યો અને પોતાની શંકા તેની આગળ પ્રગટ કરી કહ્યું: “જુઓ, તમે તમારી સેનાના જોરથી ઝુલાતા હશે અને તેથી રામને તો પગમાં મચ્છરની પેડે મસળી નખાશે એમ તમને લાગતું હશે. પણ હું રામનો દિકોળન ડોસ્ત છું એ તો તમે જાણતા હશે. યાદ રાખજો કે તમારું જળ મારી રણનીતિ આગળ ધૂળ છે. આ ઘાડા જંગલમાં હું એક સો જ માણસ રાખી તમને એવો હંફાવીશ કે તમારો એકે માણસ શ્વતો જવા નહિ દઉં. માટે તમારો ખરો ધરાદો હોય તે ખુલા દિલથી ક્ષત્રિય અધ્યાની માફક બેઘડકપણે કહી દેજો. નહિ તો પછી જે પરિણામ આવે તે જોઈ લેજો.”

ગુહની રામ ઉપરની પ્રીતિ જોઈ ભરત ચકિત થયો. તેણે બહુ બહુ પુરાવા અને દલીલો આપી ગુહને પોતાના ગુહ હેતુની ખાત્રી કરી આપી. ભરતની સરળતા જોઈ ગુહ તેના પર ખુશ થયો અને સેનાને માટે અધી જતની સગવડ કરી આપી. ગંગા ઓળંગવાને વહાણો તૈયાર થયાં. સેના વહાણોમાં બેઠી અને સામે કિનારે ઉતરી. હાથી ઘોડા વગેરે પાણીમાં ચાલતા આવ્યા. ભરત અને ગુહ એકબીજાને મિત્રભાવે ભેટ્યા અને છૂટા પડ્યા.

ગુહે રામ જે રસ્તે ગયા હતા તે રસ્તો ખતાવ્યો હતો. એ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ભરદ્વાજ મુનિનો આશ્રમ

આબ્યો. સેનાને તપોવનની હદ ખહાર રાખી ભરત
ભરદ્વાજને મળ્યો. ભરદ્વાજે આખી સેનાને એક રાત રોકી
અને રૂઢી રીતે તેની પરોણાગન કરી. રાજમહેલમાં પણ
દુર્લભ એવી સુખસામગ્રી અતિથિને આપે છે છતાં ઋષિ
પોતે જંગલનાં કંદમૂળ ખાઈને કેમ રહેતા હશે, એ વિષે
સંન્યમાંના ઘણાને આશ્ચર્ય પણ થયું. રામ ચિત્રકૂટમાં જઈ
વરયા છે એ ખબર ભરદ્વાજે આપી. સવારે સેનાએ
ચિત્રકૂટ તરફ દૂર શરૂ કરી.

વૃક્ષોથી ઢંકાર્છ ગએલાં ચિત્રકૂટનાં મનોહર શિખર
દૂરથી દેખાવા લાગ્યાં. એક પહોર દિવસ ચડેલો હતો
એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી ઝાડોમાંથી તેજ ઝરતું હતું
અને તેથી એમની સામે આંખ ઠારીને જોઈ શકાતું નહોતું.
ચિત્રકૂટ પાસે આબ્યો જોઈ સેનાનો ઉત્સાહ વધ્યો અને
વેગ પણ બમણો થયો. પર્વતની તળેટી આવી ત્યાં સેનાને
થોભવાનો હુકમ થયો. લાવલસ્કરને લઈ પર્વત પર
ચડાય નહિ, અને બહુ માણસો જવાથી તપસ્વીઓનાં
તપમાં ખલેલ પહોંચે એ વિચારથી સેનાને તળેટીમાં રાખી
ભરત અને સુમન્ત્ર એકલા જ પર્વત પર ચાલ્યા.

ગુપ્તચર—નસુસ
નિર્ધાર—નિશ્ચય

જળશાયી કરવું—હુબાદી દેવું

ભરતભેટ

તળેટીમાં છાવણી નાંખી પહેલી સેનામાંના હાથી ઘોડાને જોઈને તેમજ હથિયારોના ખડખડાટ અને માણસોના શોરખકોરથી ભયભીત થઈને તે ભાગનાં હરણ વગેરે પ્રાણીઓ પર્વત પર નામવા લાગ્યાં. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ આ વખતે પર્ણકુટીના આંગણામાં લક્ષ્મણે આણેલાં ફળ ખાવા બેઠાં હતાં. હરણોને નાસતાં જોઈ રામે લક્ષ્મણને કહ્યું: “કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ હરણ આમ કેમ દોડે છે? જો, એમની આંખમાં ભયનું ચિહ્ન જણાય છે અને વારે-વારે એ પાછળ નજર નાખ્યા કરે છે. જો તો ખરે પાછળથી કોણ આવે છે? આ તપોવનની શાંતિને ભંગ કરી પાપમાં પડવાનું કયા હતભાગી શિકારીને સૂઝ્યું હશે?” પોતાનાં વદાલાં મૃગલાંને પ્રાણ બચાવવા કાળ ભરીને દોડતાં જોઈ સીતાનું મન પણ થાણું દુભાયું.

લક્ષ્મણે ઝાડ પર ચઢી દૂર નીચે સૂંધી નજર નાંખી અને બોલ્યો: “આ તો કોઈ રાજનું મોટું લશ્કર આવીને તળેટીમાં પડ્યું છે. પણ અરે, આ તો રઘુકુળનો કોવિદાર-ધ્વજ ફરકતો જણાય છે. પેલો મહારાજ દશરથ સ્વારી

કરતા તે વૃદ્ધ શત્રુજય હાથી ડોરે. ઓ તેના સાદ સંભળાય. આ તે ભરત સેના લઇને અહીંયાં આવ્યો છે કે શું ? જોયો એ દુષ્ટ ? આપણને અયોધ્યામાંથી કાઢી વનમાં મોકલ્યા. એથીયે સંતોષ ન પામતાં અહીં વનમાં પણ આપણી કેડે પડી આપણો કાંટો કાઢી નાખવા ઇચ્છે છે ! આવવા દો, એને ચખ્ખાડી દઉં આજે મારા બાહુબળનો સ્વાદ અને ચિત્રકૂટમાં જ ભોંયભેગો કરી નાંખું. મોટાભાઈ, તમે પણ ધનુષ્યાણુ નૈયાર કરીને ઊભા રહો. એ દુષ્ટ ક્યે વખતે અને કંઈ રીતે આવશે એનો ભરોસો નહિ. આપણે હવે આડે પહોર ચેતતા રહેવું પડશે.”

રામે કહ્યું : “લક્ષ્મણ, ઊતાવળો મા થા. ભરતનો સ્વભાવ હું સારી પેઠે જાણું છું. એ તું માને છે એવો લોભી અને ક્રૂર નથી. એ તો ધર્મને અનુસરનારો અને ધર્મને માટે જન આપનારો પુરુષ છે. એ કંઈ આપણને મારવા નહિ આવતો હોય. આપણને મળી રાજ્યની કંઈ ગુંચ કુકેલવાની ઇચ્છાથી એ આવ્યો હશે. ભલું હશે તો એણે અધર્મથી મળતું રાજ્યાસન સ્વીકારવાની જ ના પાડી હશે અને મા સાથે લડીને અહીંયાં આવતો હશે. ભરતને તું કે હું મારીએ અને એ લોહીઆળા હાથે હું અયોધ્યા પર રાજ્ય કરી રઘુકુળને કલંક લગાડું એમ તું માને છે ? હું રાજ્ય કરીશ તો તે ભાઈએને અળગા કરીને કે તેમને દાસ રાખીને નહિ કરું. મારા રાજ્યમાં મારા જોડેલો જ અધિકાર મારા ભાઈએને રહેશે. ભરતના મરણનો વિચાર જ

મને કંપાવી મૂકે છે. તું જરા ધીરજ રાખ. એને અહીં ,
આવવા તો દે. ઉતાવળું અવિચારી સાહસ શા કામનું ?
અવિવેક: પરમાવર્ત પદમ્ એ તો તું સારી રીતે જાણે છે.”

લક્ષ્મણ પોતાની અધીનાઈ માટે જરા લજવાયેા.
એટલામાં ભરત અને સુમન્ત્ર આશ્રમની બાજમાં નીકળેલા
તે જાડે બાંધી રાખેલા દર્બના બાંધનું એધાણ જોતા જોતા
આવતા હતા, તે ધ્રુમાડો જોઈને તે તરફ વળ્યા અને
રામની પર્ણકુટી આગળ આવી પહોંચ્યા. ભરતે દૂરથી જ
દોડતા આવતાં રામને ચરણે માથું મૂક્યું. રામ લક્ષ્મણ
બંને ભાઈઓ ભરતને વહાલથી ભેટ્યા અને સુમન્ત્રને
પણ પ્રણામ કર્યા. ભરતે સીતાને પણ વંદન કર્યું. સૌ એક-
બીજાનું કુશળ પૂછવા લાગ્યાં. રામે અયોધ્યાની બધી લકીકત
પૂછી લીધી. છેવટે દશરથની વાત આવતાં ભરતે પિતાના
ખબર આપતાં હૃદયે સ્વરે રોવા માંડ્યું. સૌએ રાગના
મરણ માટે આંસુ સાર્યાં. પિતાના મરણ વિષે જ વાતો
કરતાં કરતાં તેઓ નદીમાં સ્નાન કરવા ગયાં. રામે
નદીમાં દશરથનું તર્પણ કર્યું અને પાછાં પર્ણકુટીમાં
આવ્યાં.

ભરત અને સુમન્ત્રે કૃષ્ણ ખાઈ લીધા પછી ભરતે
વાત ઉપાડી ને કૈકેયીના કૃત્ય માટે ગમની લેખા માગી,
રાજ્યગાદી ન લેવાની પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કહી બતાવી
અને છેવટે કહ્યું: “ મોટાભાઈ, તમે મારી સાથે ચાલો
અને રાજ્યાસન પર બેસો. અયોધ્યાની પ્રજા તમારા

વિયોગથી ઝુરે છે; કૌસલ્યા અને સુમિત્રા માતા તમારા વિયોગે જળ વિના માછલું તરફડે એમ તરફડે છે. મન્ત્રીઓ મોટી મુંઝવણમાં પડ્યા છે. એ બધાના સામું જોઈ તમે પાછા ચાલો. ગાદીના ખરા હકદાર તમે છો. મારે એ ગાદી શિવનિર્માલ્ય બરાબર છે.”

રામે જવાબ આપ્યો: “ ભરત, મારી પાસે એક જ દક્ષીણ છે, અને તે પિતાજીની આજ્ઞા. મેરુ યજ્ઞ, અગ્નિ હવણુતા છોડે કે પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં હોય, છતાં હું પિતાની આજ્ઞાના પાલનમાંથી જરા પણ ચસકવાનો નથી. રામ એકવચની છે તે તો તું જાણે છે. હવે તો ચૌદ વરસ વનવાસ ભોગવ્યા વિના મારાથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ થઈ જ નહિ શકે પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ તારો પણ ધર્મ છે. પિતાએ તને ગાદી સોંપી છે. પછી તું શાને એ છોડીને નીકળ્યો છે ? તું રાજ્ય નહિ કરે તો કૌસલમાં અરાજક અને અંધાધુંધી ફેલાશે. એનું પાપ કોને લાગશે તેનો વિચાર કરી જો અને અયોધ્યા પાછો જઈ ગાદી પર બેસ. પ્રજાને, માતાજીને, સર્વને સમજાવજે કે સત્ય એ જ ધર્મ છે. સાંઝે વિશ્વ એ સત્યને આધારે નભે છે. સત્યને સાંઝે મરી શીટવું પણ સત્ય ન છોડવું એ માણસનો પરમ ધર્મ છે અને એમાં જ શ્રેયની સિદ્ધિ છે. માટે તમે મારે માટેનો મિથ્યા મોહ છોડી તમારાં કર્તવ્ય હોય તે કર્યાં જાઓ.”

ભરતનો નિશ્ચય પણ અડગ હતો; તેણે રામની સાથે ઘણી રકઝક કરી; કહ્યું કે “વસિષ્ઠ આપણા ગુરુ છે. તે પિતાજીના પણ ગુરુ હતા. તેમની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ. તેમણે તમને અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે. એને તો તમે માથે ચડાવશો જ ને ?”

ભરતના ઓત્ર બંધા પાણીમાં ગયા. પવનના અનેક ભારે સપાટા આગળ જેમ પર્વત અચળ રહે તેમ રામ અચળ રહ્યા. કમળપત્ર પર ગમે તેટલું પાણી પડે છતાં જેમ કમળપત્ર અલિપ્ત જ રહે તેમ ભરતનાં આજીજીનાં વચનો રામના હૃદયમાં અટક્યા વિના એક કાને પેસીને બીજે કાનેથી નીકળી ગયાં. તપોવનના ઋષિઓ રામને મળવા આવ્યા હતા તે જાને બાઈઓનો એકબીજા પરનો પ્રેમ, જાનેની સત્યપ્રિયતા અને અચળ દૃઢતા જોઈને દંગ થઈ ગયા. ભરતે જોયું કે રામ કોઈ પણ રીતે વાળ્યા વળતા નથી ત્યારે નિરાશ થઈને કહ્યું: “ત્યારે હવે જ્યાં સૂધી રામ અયોધ્યા આવવાની હા ન પાડે ત્યાં સૂધી હું આ પર્ણકુટીમાં દર્માસન પર અન્નજળ કંઈ જ લીધા વિના બેસી રહીશ અને દેહ પાડીશ.”

ભરતની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રામને દુઃખ થયું. તેમણે કહ્યું: “ભરત, આમ બળાત્કાર કરીને મને સત્યને રસ્તેથી ચળાવવા માગે છે શું? તને ધર્માત્માને એ શોભે પણ ખરું? ઉઠ, બેઠો થઈ જા અને આગ્રહ છોડી દે.” ભરતે ઋષિઓ તરફ જોઈ કહ્યું: “તમે મોટાભાઈને કેમ

કંઈ કહેતા નથી ?” ઋષિઓએ જવાબ દીધો: “ રામ સત્યનું પાલન કરે છે એમાં અમે એમને શું કહીએ ? તમે જ પાછાં જમીને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્ય કરો અને પિતાનું ઋણ અદા કરો તો શું ખોટું ?”

ઋષિનાં વચનો કંઈક ભરતને ગળે ઉતર્યાં. આખરે ઉંડો નિસાસો નાખીને તેણે કહ્યું, “હતાં પણ હું અયોધ્યામાં તો નથી જ રહેવાનો કે ગાદીએ પણ નથી બેસવાનો. મોટા-ભાઈ, તમારી પાદુકા મને આપો. હું નગર બહાર રહીશ. એ પાદુકા જ રાજ્યાસન પર બિરાજશે અને એની આજ્ઞા વર્તશે. તમે વનમાંથી આવશો ત્યારે તમારી સાથે જ હું અયોધ્યામાં પગ મૂકીશ. બરાબર ચૌદ વરસ હું તમારી રાહ જોઈશ. ચૌદ વરસ પર એક દહાડો પણ વધારે થયો તો હું ચિતા ખેંચીને બળી મૂકીશ.”

આમ કહી ભરતે રામ પાસેથી પાદુકા લઈ માથે મૂકી અને પર્વત ઉતરવા લાગ્યો. ભરતે લક્ષ્મણને અયોધ્યા આવવા ત્રણે આગ્રહ કર્યો છતાં લક્ષ્મણે તો રામની સાથે રહી તેમની સેવા કરવાની જ ઇચ્છા બતાવી. રામ અને લક્ષ્મણ બંને સેનાની છાવણી સુધી ગયા, સેનાને જોઈ અને સૈનિકોને મળ્યા. છેવટે નિદાય લેવાનો વખત આવ્યો. ત્રણે ભાઈઓની આંખમાં ઝળઝળાં આવી ગયાં. રામે ભરત અને સુમન્તને સૌ માતાઓની ભાળ રાખવાનું અને પ્રજાનું મન સાચવવાનું યાદ દેવડાવ્યું. ભરતે રામને પ્રણામ કર્યો, લક્ષ્મણને આશીર્વાદ દીધો અને ભાઈઓ છૂટા પડ્યા.

રામની પાદુકા શત્રુજય હાથી પર અંબાડીમાં મૂકવામાં આવી હતી. સૈન્ય આવ્યું તે જ રસ્તે પાછું ફર્યું અને થોડે દિવસે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યું. સેનાને અયોધ્યા મોકલી ભરત નંદિઆમમાં જ રહ્યો. રામની પાદુકાનો નંદિઆમમાં અભિષેક થયો. ત્યાર પછી પ્રધાનો કોસલનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. દરેક અગત્યની બાબતમાં તેઓ ભરતની સલાહ લેતા. ભરત પહેલાં પોતાનો વિચાર પાદુકા આગળ જણાવતો અને પછી તે પ્રમાણે હુકમ આપતો.

ભરતના ગયા પછી રામને ચિત્રકૂટમાં રહેવાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. વારંવાર ભરત સાંભરી આવવાથી તેમને મંતાપ થતો. પાસેના આશ્રમના કુલપતિ વિદ્યાર્થીઓને લખને ચિત્રકૂટ છોડી બીજે જતા હતા, એટલે રામે પણ મુકામ કંપાડ્યો અને ઋષિઓના સંગાથમાં દંડકારણ્ય જઈ પહોંચ્યા.

અરાજક-રાજા વિનાની સ્થિતિ   અલિપ્ત—નિરાળું

પાદુકા—પાવડી

[શિવનિર્માલ્ય—નિર્માલ્ય એટલે એક વાર સ્વીકાર કરી ફેંકી દીધેલી વસ્તુ. પૂલમાં ચડાવેલાં ફૂલ બીજે દિવસે નિર્માલ્ય ગણાય છે. એમ મનાય છે કે શિવ સિવાયના બધા દેવોનું નિર્માલ્ય ભક્તો પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કરી શકે છે. એ ઉપરથી શિવ-નિર્માલ્ય એટલે આપણાથી અડાચ નહિ એવી વસ્તુ.]

દંડકારણ્ય

વિન્ધ્ય પર્વત અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશનું નામ દંડકારણ્ય હતું. દંડકારણ્ય એટલે કુદરતની શોભાનો ખજાનો એમ મનાતું, અને અરેબર હતું પણ તેમજ. માણસ એક વાર માંદા પેડો હોય તો ક્યાં ગયો એનો પત્તો જ ન લાગે એવાં વાઘ વર શીંછ વગેરે એકઠો વિકરાળ પશુઓથી ભરેલાં ઘાટાં જખખળવાળાં વન અને લીક્ષોતરીવાળાં ગાડના ગાડ સૂધી પથરાઈ રહેલાં વિશાળ મેદાન, ઉચી ટેકરીઓ અને ઉંડી ખીણો, પ્રચંડ ધૂધવાટ કરતી નદીઓ અને ખળખળ વહેતાં નાનકડાં ઝરણાં, વેરાન પ્રદેશ અને ધાનથી ઉભરાતાં ખેતરો વગેરે ભાતભાતનાં દ્રશ્યોથી જોનારના મન પર સૃષ્ટિની વિશાળતા અને વિવિધતાની ઉંડી છાપ પડતી અને એ સૃષ્ટિના કર્તાની શક્તિ માટે માન અને ભક્તિભાવ ઉપજતાં. રસિક અને નિર્ભળ મન વાળા મનુષ્યનું હૃદય એ દ્રશ્યો જોઈને કુદરત સાથે એકતાન થતું અને પોતાના અને સૃષ્ટિના આત્મા વચ્ચે એકતાનો અનુભવ કરતું.

તપ અને ધ્યાનને માટે દંડકારણ્યમાં પૂરી અનુકૂળતા હતી અને તેથી જ એ તપસ્વીઓનું સ્થાન બની ગયું હતું.

તેમાં ઠંકઠંકણે ઋષિમુનિઓના આશ્રમનાં જૂથનાં જૂથ આગ્રી ગયેલાં હતાં. એ આશ્રમોમાં મોટાં મોટાં વિદ્યાપીઠો ચાલતાં અને અહોરાત્ર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી. સરસ્વતીના અનન્ય અને નૈષ્ઠિક ઉપાસક ઋષિમુનિઓ એ વિદ્યાપીઠોના કુલપતિ થતા અને એમના હાથ નીચે સેંકડો અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા ભણાવતાં. તે કાળમાં દંડકારણ્યનાં વિદ્યાપીઠોની પ્રતિષ્ઠા ભારે હતી અને દેશ-દેશાન્તરમાં તેમની કીર્તિ પ્રસરેલી હતી. દેશદેશથી દ્વિજ ગણાતી ત્રણ વર્ણોના વિદ્યાર્થીઓ હજારોની સંખ્યામાં આવી એ વિદ્યાપીઠોમાં જોડાતા અને અભ્યાસ કરતા. એકએક કુલપતિના હાથમાં દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને બધાને અન્નવસ્ત્ર કુલપતિ જ પૂરાં પાડતા. કેળવણીનું ખર્ચ મોટે ભાગે રાજાઓ તરફથી પૂરું પડતું. વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાઓનું પઠનપાઠન થતું. વિદ્યાર્થીઓ ભણીગણી ગુરુ-દક્ષિણા આપી ગુરુનો આશીર્વાદ લઈ રેનાતક બની ઘેર જતા.

તે કાળે વિદ્યાનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગણાતું કે વિદ્યા મેળવવી એ દરેક દ્વિજનું કર્તવ્ય ગણાતું. ઉપવીત-સંસ્કાર કરી અધ્યયન ન કરનાર ‘વાત્ય’ કહેવાતા અને અપવિત્ર ગણાતા. ગમે તેવા સંકટમાં પણ કોઈ એમને વિદ્યા ભણાવવા અથવા એમની સાથે લગ્નસંબંધ આંધવા તૈયાર થતું નહિ. ભણવાને માટે કોઈ જાતની શી ન હતી કે ભારે ભારે ચોપડીઓ ખરીદવી પડતી ન હતી. સર્વ

પ્રકારનું જ્ઞાન ગુરુને મુખેથી જ મળતું. એટલે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ સહેલાઈથી જ શાસ્ત્ર બોલવું હોય તે શાસ્ત્ર કે વિદ્યામાં પારંગત થઈ શકતો. વિદ્યા પીઠો હંમેશાં ભરેલાં રહેતાં તેનું આ મદત અને લગભગ ફરજિયાત કેળવણી એ પણ એક મુખ્ય કારણ હતું.

એક બાબુ સરસ્વતીની આરાધના ચાલતી ત્યાં બીજે પાસે તપસ્વીઓની તપશ્ચર્યા પણ કોઈ જાતની દબલ વિના નિર્જન અરણ્યના એકાંત અને શાંતિવાળા ભાગોમાં અહોરાત્ર અખંડ ચાલ્યાં કરતી હતી. ઋષિઓ જાતજાતનાં વ્રત આદરી એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન ધરી મોક્ષના ઉપાય સાર્થી રહ્યા હતા. કેટલાકને સૂર્યચન્દ્રનાં કિરણ એ જ એક આહાર હતો. કેટલાકને કાચું પત્થરથી પીસેલું અનાજ જ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. કેટલાક પાંદડાં ખાધને જ જીવતા. તે કોઈ વળી ખાંડયા વિનાનું ફાતરાંવાળું જ અનાજ ખાતા. કેટલાકે ગળા સૂધી પાણીમાં ઊભા રહી કદી પણ બહાર ન નીકળવાનો નિયમ કર્યો હતો. કેટલાક શરીરની પથારી કરીને જ સૂઈ રહેતા, તે કેટલાકને ઉભે ઉભે જ ઉંઘ લેવાનું વ્રત હતું. કોઈ વળી રાતદિન એક પગ પર જ ઊભા રહેતા. કેટલાક કેવળ પાણીનો જ આહાર કરતા તે કેટલાક કેવળ વાયુબક્ષણ કરીને જ રહેતા. કેટલાક હંમેશાં ખુલ્લી જગામાં ઊભા રહેતા, તે કેટલાક દર્બ પાથરીને તેના પર શયન કરતા. કેટલાક પર્વત પર રહેતા અને કદી નીચે ઊતરતા નહિ. કેટલાકને વળી હંમેશાં બીનાં વસ્ત્ર પહેરી રાખવાનો નિશ્ચય હતો. કેટલાક ચોપાસ તાપણાં

સળગાવી એની વચ્ચે એસી પંચાગ્નિસેવન કરતા હતા. આમ નાના પ્રકારનાં શરીરકૃષ્ટ કરીને એ બધા તપસ્વીઓ જપ કર્યા કરતા અને સમાધિની ધુન લગાવી રહ્યા હતા.

એમની દિવ્ય શાંતિમાં બક્ષેલ પડાવનાર માત્ર એક વસ્તુ હતી. દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોનો પણ વાસ હતો. એ રાક્ષસો ઋષિઓ પર વારંવાર ઘાટ પાડતા, એમના યજ્ઞમાં ભંગાણુ પડાવતા અને કેટલીક વાર તેમને મારી પણ નાખતા. કેટલાયે તપસ્વીઓ આમ રાક્ષસોનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. રાક્ષસોના જીવનનો ઉપાય કરવાની એમનામાં શક્તિ ન હતી એમ નહિ. ત્રિભુવનને પણ પલકમાં બાળીને ભસ્મ કરે એવું એ તપસ્વીઓમાં તેજ હતું. પણ એ તેજ ગૂઢ હતું અને એનો તેઓ ઉપયોગ કરતા નહિ. ઘણાં વિધન વેડીને અને અગણિત લાઝવોને લઠાવીને કણકણ કરીને સંચિત કરેલા તપને શાપ આપીને ક્ષણવારમાં બાળી નાખવું એ તેમને ન ગમતું. તેમને મન નાશવંત દેહ કરતાં તપની કિંમત વધારે હતી. તેથી તેઓ મૂંગે મ્હોડે રાક્ષસોનો વાસ સહન કરી ક્રોધને દબાવી રહ્યા હતા. ક્રોધનો સડેજ પણ વિજય થાય તો તપ ક્ષીણ થઈ જાય, તેથી તેઓ સંભાળી સંભાળીને ચાલતા હતા.

તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે એ ધીર વીર ક્ષત્રિય કુમાર દંડકારણ્યમાં આવ્યા છે અને એમણે અત્યાર સૂધીમાં ઘણા રાક્ષસોને માર્યા છે, ત્યારે તેમનાં મન પ્રદુલ્લિત થયાં. આ ક્ષત્રિય કુમારો દંડકારણ્યમાંથી રાક્ષસની જડ

કાઢશે કે ઓછામાં ઓછું તેમને ત્યાંથી ભગાડી તો મૂકશે એ આશાથી તપોવનવાસીઓને આનંદ થયો. જે ઋષિમુનિઓ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા તેમને તો વિષ્ણુ ભગવાને દુષ્ટ રાક્ષસોનો મ્હાર કરવાને અવની પર અવતાર લીધો છે એ વાતની ખબર હતી. ઋષિઓનું એક પ્રતિનિધિ-મંડળ રામ પાસે ગયું અને તેમને દંડકારણ્યમાં રહી રાક્ષસોનો બચ દેડવાને વિનંતિ કરી.

રામ તો દંડકારણ્યમાં રહેવા જ આવેલા, એટલે સાથે સાથે ઋષિઓની મ્હંધ સેવા પણ થઈ શકશે એ વિચારથી તેમણે તરત જ એ કામ માથે લીધું. ઋષિઓ રામને આશ્રમમાં લઈ ગયા અને ત્યાં આશ્રમને છાજે એવી રીતે તેમનું આતિથ્ય કર્યું. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ એક પછી એક કરીને બધા આશ્રમે જોઈ આવ્યા. કોઈ ઠેકાણે ચાર માસ, કોઈ ઠેકાણે આઠ માસ, વળી કોઈ જગ્યાએ દસ માસ, એમ કરીને દંડકારણ્યના આશ્રમોમાં ફરતાં ફરતાં જ રામે દસ વરસ કાઢી નાખ્યાં. એટલા વખત દરમિયાન રામલક્ષ્મણને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનાં મરણ પણ નીપજ્યાં. તેમના હાથનો ઝપાટો જોઈને રાક્ષસો દંડકારણ્યના એ ભાગને છાંડી ગયા અને ઋષિઓ નિર્ભય થઈ રામલક્ષ્મણને આશીષ દેવા લાગ્યા.

દૃશ્ય—દેખાવ

અનન્ય—એકનિષ્ઠ

દિન—એ વાર જન્મેલો;

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય.

એકતાન—તલ્લીન

નૈષ્ઠિક—અજ્ઞાવાન

અહોરાત્ર—રાતદિવસ

અવની—પૃથ્વી

મહર્ષિ અગસ્ત્ય

અહીંઆં ઋષિઓ પાસેથી રામે સાંભળ્યું કે મહામુનિ અગસ્ત્ય દંડકારણ્યના જ એક બીજા ભાગમાં રહે છે. અગસ્ત્ય તે કાળના ભારતવર્ષના વિખ્યાત પુરુષોમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા. રામલક્ષ્મણે વિશ્વામિત્રને મ્હોડે અગસ્ત્યનાં બહુ વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. એક વાર અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્રનું આયમન કરી ગયા હતા. વિન્ધ્ય પર્વતે પોતાનાં શિખર ઠેઠ આકાશને અડાડી દીધાં હતાં અને ઉત્તર દક્ષિણ વચ્ચે આડ કરી લોકોની આવજન બંધ કરી દીધી હતી. પછી અગસ્ત્ય વિન્ધ્ય પાસે ગયા ત્યારે વિન્ધ્ય નમ્યો અને અગસ્ત્યને માર્ગ આપ્યો. અગસ્ત્ય પાછા આવવાનો વાપદો કરીને દક્ષિણમાં ગયા તે ત્યાં જ રહ્યા અને લોકોનો માર્ગ મોકળો થયો. * ઇલ્વલ અને વાતાપિ નામના બે અધર્મી રાક્ષસ બાઇઓ કૂડકપટથી બ્રાહ્મણોને રંબડતા હતા. ઇલ્વલ બ્રાહ્મણનો વેશ લેતો અને બ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણ નિમિત્ત કાઢીને જમવા નોતરતો. એને સંસ્કૃત ભાષા બોલતો સાંભળીને બોળા બ્રાહ્મણો એને બ્રાહ્મણ જ

* આજે પણ અગસ્ત્યનો તારો દક્ષિણમાં જ દેખાય છે.

માનતા અને જમવા જતા. વાતાપિ બકરાનું રૂપ લેતો અને એતું માંસ બ્રાહ્મણોનું પીરસાતું. બ્રાહ્મણો જમી રહે એટલે ધણેલ ખૂબ મારતો કે “વાતાપિ, બહાર નીકળ.” એટલે વાતાપિ બ્રાહ્મણોનાં પેટ ફેડીને બહાર નીકળતો. આ કપટી સક્ષસોએ આ જ રીતે હજારો બ્રાહ્મણોના શવ લીધા હતા. એક દિવસ અગસ્ત્યને નોતડું આવ્યું. અગસ્ત્ય જમી રહ્યા પછી ધણેલે હંમેશની પેઠે ખૂબ પાડી. અગસ્ત્ય બોલ્યા: “વાતાપિ તો મારા પેટમાં ક્યારનોયે હજમ થઈ ગયો છે.” ધણેલનો મીઠજ હાથથી ગંચા. તે ઋષિ પર હુમલો કરતો હતો ત્યાં જ ઋષિએ કતરાતી આંખે એના તરફ જોયું. આંખમાંથી અગ્નિ ભબૂકયો અને આપડો ધણેલ ઋષિની સમક્ષ બળીને બરમ થયો.

આ બધી વાતો રામલક્ષ્મણે વિશ્વામિત્ર પાસેથી સાંભળી હતી. તે જ દિવસથી અગસ્ત્યનાં દર્શન કરવાની એમની ઉત્કંઠા હતી. અગસ્ત્ય પાસે જ રહે છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેમણે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ખીજે દિવસે નીકળી ઋષિઓએ આપેલી એધાણીએ ચાલ્યા.

સંસ્કૃતિનું મન્દિર

વૃનની શોભા નિહાળતાં નિહાળતાં ત્રણે જાણુ
ચાલ્યાં જાય છે. ચાર દિવસની મુસાફરી પછી પીપળાનાં
ઝાડનાં ઝુંડનાં ઝુંડ દરથી દેખાવા લાગ્યાં. અગરત્યના
આશ્રમની એ નિશાની ઋષિઓએ આપેલી તેથી તેઓ
તે તરફ વળ્યાં. ઝાડે દર્બ આંધી આશ્રમમાં પેસવાના
રસ્તાનું એધાણ કરી રાખેલું તે તેમણે શોધી કાઢ્યું અને
દર્બબંધની નિશાનીએ નિશાનીએ ચાલ્યાં. પીપળાનાં ઝુંડ
વટાવી ગયાં ત્યાં વડ, આખરા, આંબા, ફલુસ, ખીલી
વગેરે જાતજાતનાં લગ્નરો ઝાડોથી ભરેલું વન આવ્યું.
ઝાડ બધાં ફળફૂલથી લગ્ન જતાં હતાં અને પવનના
વાવાથી વનમાંથી જે મુગધ છૂટતી હતી તેથી આખું
વન મધમધી રહેતું. એ જંગલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નિર્ભળ
સ્ફાટિક જેવાં પાણીથી ભરેલાં નાનાં મોટાં અનેક તળાવ
હતાં. તળાવમાં કમળની વચ્ચે ફરતાં હંસ કારંડવ વગેરે
પક્ષીઓથી તળાવની શોભા અઝોકિક બની રહેતી હતી.
તળાવમાં ભેંસે નહાવા પડેલી તેથી તળાવ વચ્ચે નાના
કાળા બેટ ન બન્યા હોય એવો ભાસ થતો હતો. ઝાડ
પરનાં કોયલ, કૌઆ, મોર, બપૈયા વગેરે પક્ષીઓ

જાતજાતના મધુર રવ કાઢી વનને ગમવી રહ્યાં હતાં. ઝાડ પર વાંદરાની વસ્તી પણ સારી પેઠે હતી. તેઓ એક ઝાડથી બીજે ઝાડે કૂદાકૂદ કરી મૂકીને અને વારેવારે પક્ષીઓના કિલકિલાટથી ખુશખુશ થઈને જાતજાતના ચાળા કરીને જોનારને પેટ ભરીને હસાવતા હતા. હરણાં પણ તલભાર ડર રાખ્યા વિના મ્હોમાં ઘાસના કોળીઆ ધાલી આમથી તેમ દોડતાં હતાં. રામલક્ષ્મણે ધનુષ્યાણુ સજ્જેલાં હતાં છતાં મૃગલાં એમને પડખે થઈને, કેટલીક વાર તો એમને ઘસાઈને પણ જતાં. ડામડામ લાકડાંના ઢગલા પડી રહ્યા હતા અને ગામોનાં ટોળાં ચરતાં હતાં. વાછરડાંને જોલાવવા ગાયો જ્યારે ભાં ભાં કરીને ભાંભરતી ત્યારે તેનો પડછંદો આખા વનમાં ઉડતો અને સાંભળનારના કાન સાથે અથડાઈ અહ્ભુત આનંદ ઉપજાવતો.

શહેરમાં વસનારને સ્વપ્ને પણ દુર્જિત એવી આ તપોવનની શોભા અને કુદરતની સુંદરતા જોતાં જોતાં ત્રણે જણ આગળ ચાલ્યાં ત્યાં ઋષિકુમારનું ટોળું સામું મળ્યું. સર્વનાં મુખ બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાના તેજથી ઝળકાટ મારી રહ્યાં હતાં અને એમાંથી ઝરતું તેજ દોઢી પણ જોનારને આંજી નાખવાને સમર્થ હતું. સૌનો વેશ એક સરખો હતો. માથા પરની જટા ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી તે ચળકાટ મારતી હતી. સૌનાં કપાળમાં ભસ્મનાં ત્રિપુંડ હતાં અને ગળે રૂદ્રાક્ષની માળા હતી. સૌએ શરીરે કાળાં મૃગચર્મ એાઢી લીધાં હતાં અને ઠાપા હાથમાં

કમંડલુ રાખ્યાં હતાં. જમણે હાથે ખાખરાના દંડ ખભા ,
પર ટેકાવી રાખ્યા હતા. સૌની કેડે મુંજની મેખલા હતી.
એ સર્વની પાછળ એ ત્રણ મૃગલાં પણ ધીમે પગમે ચાલ્યાં
આવતાં હતાં.

આ બધા અગસ્ત્યના શિષ્યો હતા. તેઓ સવારનું
નિત્યકર્મ કરી પરવારી વનમાં જૂદા જૂદા કામ માટે
નીકળી પડ્યા હતા. કોઇને ગાયો ચારવાનું, કોઇને લાકડાં
લાવવાનું, કોઇને સમિધો ભેગી કરવાનું, કોઇને ફળ
ચાણવાનું, તો કોઇને ઇંચુદીફળ લાવવાનું કામ સોંપવામાં
આવેલું હતું. સૌ હરખભેર પોતાના કામ પર ચાલ્યા જતા
હતા. અગસ્ત્યનો પુત્ર દદદસ્યુ એ સર્વનો સરદાર હતો
અને સૌથી મોખરે ચાલતો હતો. રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ
ઋષિકુમારોને વંદન કર્યું. ઋષિકુમારોએ સામે આશીર્વાદ
આપ્યો. સામસામાં કુશળ પૂછાયાં. રામને અગસ્ત્ય પાસે
લઈ જવાને દદદસ્યુએ એક સહાધ્યાયીને મોકલી આપ્યો.
અને બીજાં મંડળ ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યું. રામ લક્ષ્મણ
અને સીતા ઋષિશિષ્યની પાછળ પાછળ છેક આશ્રમ
આગળ આવી પહોંચ્યાં.

આશ્રમનો દેખાવ અલૌકિક હતો. એક વિશાળ
ભૂમિમાં ઝાડોની વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક પર્ણશાળાઓ બાંધેલી
છે. એક ઋષિ માટે, બીજી કેટલીક શિષ્યો માટે અને
બાકીની ગાયોને માટે છે. ઝુપડાંઓની વચ્ચેવચ્ચે એક
હોમશાળા છે તેમાં અગ્નિ ભડભડ બળી રહ્યો છે. હોમ

લમણાં જ પૂરો થએલો હોવાથી સમિષો અને પુરોડાસ
 બળે છે તેનો તડતડાટ થયા કરે છે. પર્લુકુટીઓની
 આગળ ઋષિપત્ની કોપામુદ્રાએ પોતાને લાથે રોપેલા અને
 બહાલથી કુછરેલા છોડના ક્યારા આવેલા છે. આશ્રમમાં
 ભણતી ઋષિકન્યાઓ નાનકડા નાનજુક ઘડા લમને બહુ
 સંભાળથી હાંશભેર એ છોડને પાણી પાચે છે. કેકાણે
 કેકાણે ઝાડ નીચે શિષ્યોનાં ભૂથ જનમી ગએલાં છે અને
 અધ્યયન ચાલી રહ્યું છે. કોઈ જગાએ યજ્ઞવિદ્યા શીખાય
 છે. કોઈ જગાએ ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન થાય છે. કોઈ
 જગાએ વેદનું પઠન ચાલી રહ્યું છે. કોઈ જગાએ એક
 જણુ પુસ્તક વાંચે છે અને બીજા એકચિત્તે સાંભળે છે.
 તો કોઈ જગાએ શાસ્ત્રના અર્થ પર શિષ્યો વચ્ચે ચર્ચા
 ચાલી રહી છે. જે શિષ્યોને વનમાં જવાનો વારો દશે તે
 વનમાં ગયા છે. ભણવાના વારા વાળા ભણે છે. બીજાં કામ
 કરવાનો વારો છે તે આશ્રમમાં જ કામ કરે છે. કોઈ
 નવી પર્લુશાળા આંધવામાં શુભાગા છે. કોઈ પર્લુકુટીનાં
 આંગણાં લીંપે છે. તો કોઈ પર્લુકુટી અંદરથી વાળીઝૂડીને
 સાફ કરે છે. કોઈ મુંજમેખત્રા તૈયાર કરી રહ્યા છે, કોઈ
 વસ્ત્રો ધોવામાં રોકાયા છે, ત્યારે કોઈ મૃગચર્મ સાફ કરે
 છે. કેટલાકે કમળનાળ આણીને એને સૂકવી દીધાં છે, તો
 કેટલાકે કદાક્ષની માળાઓ બનાવી રહ્યા છે. કેટલાકે વળી
 માથી વિખૂટાં પડેલાં વાછરડાંને ખવડાવી પાણી પાઈ
 પપાળવાનો આનંદ લઈ રહ્યા છે. બીજા કેટલાક આ અંધાથી
 દૂર જઈ ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે. સૌ પોતપોતાનું કામ

એટલી ચૂપકાથી કર્યો જાય છે કે આશ્રમની શાંતિમાં, જરાયે ભંગ પડતો નથી. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરતાં રાજાને કેટલી મહેનત પડે છે, કેટલાં માણસો રાખવાં પડે છે, કેટલા નિયમો ઘડવા પડે છે, અને અહીંયાં કોઈ પણ જાતના નિયમો ઘડવા વિના કેટલી શાંતિથી અને વ્યવસ્થિત રીતે આખા આશ્રમનું કામ ચાલે છે એ જોઈ રામને આશ્ચર્ય થયું અને ઋષિઓને મારે જે માન અને પૂજ્યભાવ તેમના મનમાં હતો તે બમણાં થયાં.

સાથે આવેલાં શિષ્ય તેમને ગુરુદેવની પાસે લઈ ગયા. આશ્રમના એક ખૂણામાં એકાંત સ્થળમાં ઋષિ ચિંતન કરતાં બેઠા હતા. રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ ઋષિને ચરણે માથું મૂકી સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં. ઋષિએ એમને આશીર્વાદ દીધો. શિષ્ય આસન લઈ આવ્યાં તેના પર ત્રણે જણ બેઠાં. પછી અગસ્ત્યે તેમને ખંખર પૂછી અને શિષ્યે આજેલાં ક્ષણથી તેમનું સ્વાગત કર્યું. જૂદી જૂદી બાબત વિષે ઘણી વાર સૂઝી વાતો થયા પછી અગસ્ત્યે તેમને કહ્યું, “ તમે આવવાનાં છો એ હું અગાઉથી જાણતો હતો. હવે તમે અહીંયાં આશ્રમમાં જ રહો અને વનવાસના દિવસ પૂરા કરો. ”

રામે વિનયથી કહ્યું, “ અમે આશ્રમમાં નહિ હોઈએ તોપણ આપને આશ્રમે જ છીએ. અમને આ બધો પ્રદેશ જોવાની ઈચ્છા છે એટલે અમે અહીંયાં પાસે એક ઝુપડી

ખાંધીને રહીશું અને આસપાસ ફરી બધું જોઈશું. આપ અમને એવી કોઈ સરસ જગા બતાવો જ્યાં અમે રહીએ. આપનાં દર્શને તો અમે વારંવાર આવતાં જ રહીશું. ”

ઋષિએ કહ્યું: “ ડીક, તમારી એમ મરજી હોય તો એમ કરો. અહીંઆંથી એ યોજન (આઠ ગાઉ) પર પંચવટી નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાં ફળ, મૂળ, પાણી વગેરે અખુટ છે. વનની શોભા પણ અપાર છે. વનમાં મૃગ અને અને બીજાં પશુપક્ષીઓ પણ બહુ મોટી સંખ્યામાં રહે છે. પાસે જ ગોદાવરી વહે છે. એ પ્રદેશ જેવી રળિયામણી જગા આટલામાં બીજે ક્યાંયે નથી. સીતાને પણ ત્યાં ગમશે. તમે ત્યાં જઈને રહેશો તો સાથે સાથે ઋષિઓનું રાક્ષસોથી રક્ષણ પણ થઈ શકશે. ” રામે ઋષિની સલાહ પ્રમાણે પંચવટીમાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઋષિએ એમને રસ્તાની થોડી માહિતી આપી.

આ વખતે મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો. વનમાં ગએલા વિદ્યાર્થીઓ પાછા વળી ગયા હતા. થોડી વારમાં મધ્યાહ્નનું નિત્યકર્મ શરૂ થયું. રામલક્ષ્મણે પણ ઋષિઓની સાથે મધ્યાહ્નસંધ્યા વગેરે કર્યું. પછી ફળાહાર થયો અને અધ્યયનનું કામ શરૂ થયું. સાંજે સૂરજ નમતો થતાં સાયંકાળનું નિત્યકર્મ થયું. વેદમંત્રના ઘોષ સાથે અગ્નિદેવતાને આહુતિઓ અપાઈ. સૂરજ આથમ્યે ચરવા ગએલી ગાયો પણ આવી પહોંચી. શિષ્યોએ વાછરડાં ધરાય એટલું દૂધ રહેવા દઈને

બીજું દૂધ દોહી લીધું. દિવસનું કામકાજ પૂરું થઈ ગયા પછી એક જાડ નીચે સર્વ આશ્રમવાસીઓ ભેગાં મળીને એકાં. સૌની વચ્ચે અગસ્ત્યનું આસન હતું. ઋષિએ થોડો ધર્મોપદેશ કર્યો અને મંડળ વીખેરાયું. રાતના એ પહોર જતાં તો આશ્રમમાં કોઈ કોઈ તપસ્વી સિવાય બધાં સૂઈ ગયાં અને બધે શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

છ વડી રાત રહી હતી ત્યાં તો સર્વ આશ્રમવાસીઓ જાગી ગયા હતા. રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ અગસ્ત્યને પ્રણામ કર્યા, તેમની રજા લીધી અને પંચવટીનો રસ્તો લીધો.

પડછંદો—પડથો
પર્ગુશાળા—બુપરી

સહાધ્યાયી—સાથે ભાગ્યતા
વિદ્યાર્થી

૩૪

રમણીય પંચવટી

મધ્યાહ્ન પહેલાં તો તેમણે પંચવટીના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. ‘આ પેલું ઋષિ કહેતા હતા તે સરોવર, આ પેલો વડ, આ પેલી ટેકરી’ એમ વાતો કરતાં એકબીજાને

વનનાં રથજો અતાવનાં ચાલતાં હતાં ત્યાં દૂરથી જ રસ્તામાં કંઈ મોટી કાળી વસ્તુ પડી હોય એમ દેખાયું. જરાક આંધે જતામાં તો માલમ પડ્યું કે એક મોટો બિહામણો લાગતો ગીધ પાંખો પસારી રસ્તો રોકીને બેઠો છે. લક્ષ્મણે કહ્યું: “ મોટાભાઈ, ધનુષબાણ કરો સર્જ. આ કોઈ રાક્ષસ જ હોય એમ લાગે છે. એનાથી અગસ્ત્યના તપોવનની હદમાં તો પેસાતું જ નહિ હોય. શું પેસે ? પેસે તો પલકમાં બળીને ભસ્મ ન થઈ જાય ? એટલે એ દુટ ગીધનું રૂપ લઈને અહીંઆ ઋષિઓને છેતરવાને બેઠો છે. શું આ રાક્ષસોની કપટગ્ગળ ! સાલસ બિચારા બ્રાહ્મણો આ કપટીઓના પંજમાં ફસાઈ પડે એમાં શી નવાઈ ? એવા દૂર કુટિલ અધર્મીઓનો નાશ તો કરવો જ જોઈએ. ”

રામ આગળ ગયા અને ગીધને કહેવા લાગ્યા: “ તું કોણ છે અને અહીંઆં રસ્તો રોકીને કેમ પડ્યો છે ? રાક્ષસ હોય તો તું મારી ક્ષેત્રે કે તારું આવી બન્યું છે. અમે દશરથના પુત્રો છીએ અને રાક્ષસોના સંહાર કરવાને જ નીકળ્યા છીએ. મારે સાચેસાચું બોલી દેજે. ” ગીધ બોલ્યો: “ હું ગીધ છું અને આ પંચવટીમાં રહું છું. મારું નામ જટાયુ છે. દશરથ રાજા તો મારા પરમ મિત્ર છે. તમે દશરથના પુત્ર છો ત્યારે તો હું તમારી સાથે જ અહીંઆં રહીશ અને તમારી રખવાળી કરીશ. ” પિતાના મિત્રને રામે પ્રણામ કર્યો અને સાથે રાખ્યો. દશરથના

મરણની ખબર જાણી જટાયુએ આંસુ સાર્યા અને સો
ગોદાવરીને તટે આવી પહોંચ્યાં.

રામ અને સીતાને જાડને છાંયે બેસાડીને લક્ષ્મણ
જુંપડી આંધવાની જગા પસંદ કરવા વનમાં ગયો. જંગલની
જાડીઓ અને વાંકથોંકથી લક્ષ્મણ એટલે પરિચિત થઈ
ગયો હતો કે જોતજોતામાં તો તે પાછો વળ્યો. જે જગા
તેણે પસંદ કરી હતી તે રામ અને સીતાને બતાવી. પાસે
પાણી પુષ્કળ હતું અને ફૂલ, ફુલ, સમિધ વગેરે પણ ઘણા
કાળ સુધી ખૂટે એવાં ન હતાં, એટલે રામને પણ એ
જગા ગમી. સીતા તો આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ જોઈને
મુગ્ધ જ બની ગઈ હતી. આવું અદ્ભુત સ્થાન પસંદ
કરવા માટે તે લક્ષ્મણને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

લક્ષ્મણે પર્ણકુટીની સામગ્રી તૈયાર કરી. માટીની
ભીંતો કરી, જાડા પોલા વાંસના થાંભલા કર્યા, લાંબા
વાંસના મોભ બનાવ્યા, શમીની ડાળીઓની વળાઓ કરી,
વળાઓને મોભ સાથે સખત બંધથી બાંધી અને છેવટે
દર્ભ, કાસ, પાંદડાં વગેરેનું છાજ બનાવી દીધું. સહેજ
વારમાં તો સારી પેઠે લાંબી પહોળી અને બધી જાતની
સમવડવાળી સુંદર પર્ણકુટી ઉભી થઈ ગઈ. અંદરની
જમીન પર પાણી છાંટીને લક્ષ્મણે તેને પણ સપાટ બનાવી
દીધી. પર્ણકુટીનું કામ પૂરું થયું એટલે લક્ષ્મણે જઈને
ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું, કમળપુષ્પ ભેગાં કરી લીધાં અને

વળતાં રામ અને સીતાને બોલાવી પર્ણકુટી આગળ લઈ
ગયો. કમળનાં ફૂલથી વાસ્તુદેવતાનું પૂજન કરી ત્રણેએ
પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો.

થોડા દિવસમાં લક્ષ્મણની મદદથી સીતાએ આંગણમાં
જાતજાતનાં સુશોભિત ફૂલઝાડ વાવીને નાનોસરખો પર્ણ
સોદામણો બગીચો તૈયાર કરી દીધો. ચોરસ, ગોળ,
ત્રિકોણ સ્વસ્તિક એમ જૂદા જૂદા આકારમાં છોડને
વાળ્યા હોવાથી અને વચ્ચે વચ્ચે આવવા જવાના રસ્તા
રાખેલા હોવાથી બગીચાની શોભામાં થણા વધારો થતો
હતો. આસપાસ ચોમેર કેળનાં ઝાડ વાવીને બગીચાની હદ
બનાવી હતી તેથી દૂરના જોનારને તો એ જગાએ કેળનું
જૂથ હોય એમ જ લાગે. નવા રોપેલા છોડની આસપાસ
ક્યારા બનાવીને સીતા તેમને ઉમંગભેર પાણી પાતી અને
તેમનું જીવની પેરે જતન કરતી. પર્ણકુટીની પાછળના
મેદાનમાં મૃગલાં રમવા આવતાં ને કુદાકુદ કરી મૂકતાં.
સીતાં ચંદ્રમાસ ઉભી રહીને એકીટસે તેમની રમત જોયાં
કરતી. કેટલીક વાર તો એકાદા મૃગલાને ધીમે રહીને પકડી
લેતી, તેને આંગણમાં લાવી રમાડતી, તેની સાથે
ગેલ કરતી અને પેટના બાળકને ખવડાવે એટલા વહાલથી
તેના મોંમાં ઘાસના કણા ઘાલતી. છોડ અને મૃગલાં
પાછળ જ એનો દિવસનો મોટો ભાગ નીકળી જતો.
આંગણમાં બેઠે બેઠે જ ગોદાવરીનો રેતાળ પટ,
નિમળ પાણી અને તેમાંનાં કમળો એ બધું જોઈ શકાતું.

વણી વખત રામ લક્ષ્મણ અને સીતા એ જગાએ એસતાં
 અને ગોદાવરી અને આસપાસનો નિર્જન પ્રદેશ જોઈ
 જોઈને હૈયામાં ઉભરાઈ આવતાં આત્માવસ્થાનાં મીઠાં
 સંભારણું એકબીજા આગળ કહી હૈયું ખાલી કરતાં.
 અયોધ્યાથી કુમળી વયે નીકળેલા કુમાર રામ હવે પ્રૌઢ
 યુવક અન્યા હતા. આત્મકાળની રમતો રમવાને લાયક
 વયના લક્ષ્મણની મુખમુદ્રા હવે ફરી ગઈ હતી. જુવાની
 અને અખાંડત અક્ષયર્યના તેજથી એનું મુખ ચળકાટ
 મારી રહેતું હતું. કુમારાવસ્થામાં પતિની પાછળ વનમાં
 નીકળેલી સીતાએ કુમારાવસ્થા છોડી યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો
 હતો. ત્રણેને આગપણના દિવસો યાદ આવતા અને
 મિથિલા, અયોધ્યા, દશરથનો પ્રેમ, કૌસલ્યાની પ્રેમાળ
 મૃત્તિ, અયોધ્યાની પ્રજા એ અધું સાંભરી આવતું. ઘડીવારમાં
 પંચવટીના એકાંતના આનંદ આગળ એ સૌ વિસારે પડી
 જતું, અને એમ દિવસો પર દિવસો ચાલ્યા જતા હતા.

રામના આ પ્રદેશમાં આવ્યા પછી રાક્ષસો યાં
 આવતા એાછા થઈ ગયા હતા. કોઈ રડ્યોખડ્યો આવી
 ચડતો તો તેને રામના આહુઅળનો સ્વાદ મળી જતો.
 રાક્ષસ સામો હલ્લો ન કરે ત્યાં સુધી એનું એકાદું અંગ
 કાપી નાખી કદરૂપો બનાવીને જીવતો છોડી દેવાનો રામનો
 નિયમ હતો. નહુટકે જ તે રાક્ષસના પ્રાણ લેતા.

શૂર્પણખાના બેહાલ

એક દિવસ સવારનો વખત હતો. રામ હમણાં જ

ગોદાવરીમાં સ્નાન કરી આવી નિત્યકર્મથી પરવારી બહાર મેદાનમાં ફરતા હતા. લક્ષ્મણ પણ તરત જ વનમાંથી પાછો ફર્યો હતો. સીતા બગીચામાં બેઠી બેઠી એક છોડનો ક્યારે તૂટી ગયેલો તે સમો કરતી હતી. તેવામાં ગડગડાટ થતો હોય એવો અવાજ આવતો સંભળાયો. તેમનું ધ્યાન એકદમ તે તરફ ખેંચાયું. રામે જોયું કે એ બાળુએથી એક વિકરાળ રાક્ષસી વાયુવેગે દોડી આવે છે. એક પળમાં રાક્ષસીની આખી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. તેનો બેડોળ ચહેરો, મોટું દુંદાળું પેટ, બિહામણી લાગતી ફાટી ગયેલી લાલચોળ આંખો અને વીખરાએલા લાંબા વાળ જોઈને રામને સહેજ કુતૂહળ થયું અને રાક્ષસી તરફ જોઈ રહ્યા. રાક્ષસી હવે છેક પાસે આવી પહોંચી. દ્વરથી એક મનુષ્યને ઉભેલો જોઈને આજે સારે નસીબે ઉત્તમ ભક્ષ મળ્યું એ વિચારે મનમાં મલકાતી મલકાતી રાક્ષસી દોડી આવતી હતી. પણ રામની નજીક આવતાં જ તે રામના તેજથી અંજાઈ ગઈ એના ફૂરતાના વિચારે ક્ષણવાર ખસી ગયા અને હૈયું ઢિડોળે ચડ્યું. ધડીબર તો ઉભી હતી ત્યાં જ

સ્તબ્ધ બનીને ચોંટી રહી. આખરે બોલવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી તેણે રામને નમ્રતાથી પૂછ્યું, “તમે કાણ છો અને આ વનમાં કેમ આવેલા છો?” એક સ્ત્રી આ પ્રશ્ન પૂછે છે એ જોઈ રામે સીધી સાદી રીતે ધીરે ધીરે પોતાનું નામ ઠામ બધું આપ્યું અને પોતાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

રામના મ્હોંમાંથી જેમ જેમ વેળુ નીકળતાં ગયાં તેમ તેમ રાક્ષસીનો મોહ વધવા લાગ્યો. તેનું હૃદય બારે મંડવળમાં પડ્યું. કેટલીક વાર સૂધી તો રામની પાસે પોતાની ઇચ્છા કેમ જણાવવી તે જ તેને ન સૂઝ્યું. છેવટે ધૈર્ય રાખીને તે રામને કહેવા લાગી: “રામ, મારાથી ઝાઝું મોહાનું નથી, પણ દુકંડમાં હું કહી દઉં છું કે તમને પરણવાને હું તલસી રહી છું. તમે મારો સ્વીકાર કરશો તો જ હું જીવી શકીશ. હું લંકાના નામાંકિત અને સમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી રાજા રાવણની બહેન છું. માફ નામ શર્પણખા છે. મારા ખરે ને દૂપણ નામના બીજા બે ભાઈઓ છે તેમને રાવણે જનસ્થાનના સૂયા બનાવીને મોકલ્યા છે. હું પણ અહીંયાં એમની સાથે આવી છું. આખી રાક્ષસ જાતિમાં મારા જેવી કુટડી કોઈ સ્ત્રી નથી. હું ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકું છું, અને મારા બળનાં વખાણ તો મારે જ મ્હોંએ હું શું કહું? એ તો તમે ન્યારે અનુભવ લો ત્યારે જ તમને ખબર પડે. હું તમને કરગરીને ચીનવું છું કે તમે મારી સાથે લગ્ન કરો. પછી હું તમને લઈને ફરીશ,

આપણે એ જણ આકાશમાં સ્વચ્છંદે ફરીશું, જ્યાં જવું હશે ત્યાં જઈશું અને મોજ માણીશું. તમારા જેવા તે શું આવા ઘોર જંગલમાં કાયાને કષ્ટ આપીને રહેવાને સરજ્યા હશે ? માટે તમે જરૂર માંડે કહ્યું માનો. ”

શર્પણખાનાં મોહક વચનથી રામનું મન તલપૂર પણ ચેપ્યું ન હતું. રામના દૃઢ સંયમને ચલિત કરે એવું રાક્ષસ જ્ઞાતિમાં તો શું પણ આખા ત્રિભુવનમાં કોઈ ન હતું. રામે સહેજ રિમત કરીને કહ્યું: “ શર્પણખા, જે મારી સ્ત્રી તો મારી સાથે છે અને માંડે એકપત્નીવ્રત અચળ છે એટલે મારો તો ધિલાજ નથી. પણ પેલી પર્ણકુટીમાં મારો નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ છે તે સ્ત્રીને વનમાં લાવ્યા નથી. એને પૂછી જે એ તને પરણે તો. ”

શર્પણખાને નિરાશા તો ઉપજી, પણ રામે એવી ચતુરાઈથી મધુર વાણીમાં જવાબ આપ્યો હતો કે શર્પણખાનું હૈયું ભાગી ન ગયું. પર્ણકુટીમાં જઈ તેણે જેવી રીતે રામને વીનવ્યા હતા તેવી રીતે લક્ષ્મણને આજીજી કરી. આવા જોરાવર શરીરમાં આવું નખળું મન રહી શકે છે એ જોઈ લક્ષ્મણને શર્પણખા પર દયા આવી. તેણે કહ્યું: “ શર્પણખા, જે હું તો રહ્યો રામનો દાસ. આ આખો દિવસ એમની સેવા કર્યા કરું છું. એમને ફળફૂલ આણી આપવાં, પાણી ભરવું અને રાત્રે એમની રખેવાળી કરવી એ માંડે આખા દિવસનું કામ. મને પરણીને તારે પણ એવી ગુલામગીરીમાં

રહેતું પડશે અને સીતાની સેવા કરવી પડશે. મને પરણીને તું સુખ મેળવવા ને મેળવ કરવા માગતી હોય તો તે કદી નહિ અને. પરણે તો તું રામને પરણ કે જેથી કોઈ દહાડો પણ સુખ મળે. ”

શર્પણખા કાંપતી કાંપતી શરી રામ પાસે આવી અને રામને પગે પડી કાલાવાલા કરવા લાગી. રામે કહ્યું: “ મારો નિશ્ચય દૃઢ છે. સીતા સિવાય બીજી સ્ત્રીના વિચાર તો હું સ્વપ્ને પણ કરવાનો નથી. ” શર્પણખા કહેવા લાગી: “ અરે રામ, આ સીતામાં તે શું દૈવત છે કે તમે એની પાછળ ગાંડા થઈને લક્ષ્મી ચાલ્યો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હોં ધોવા જાઓ છો ? આ કદરૂપી ટીચકુડી સીતાને તે કોણ સ્ત્રી કરીને રાખતું હશે ? ઉઠો ઉઠો, આ પ્રસંગ ન ખૂઓ. નહિ તો પાછળથી કદાચ પસ્તાવાનો વખત આવશે. ” રામ બોલ્યા: “ શર્પણખા, મને તું ગમે તેવી લાલચોથી કે ભયથી નહિ ડગાવી શકે. તારા બધા પ્રયત્નો ખાલી ઝાંઝા છે. ”

શર્પણખાની નિરાશાએ હવે ક્રોધનું રૂપ પકડ્યું. તે ધુરંદરી, “ ત્યારે શું એ દુષ્ટા સીતા જ વચ્ચે આડખીલી કરે છે ને ? હીક ત્યારે હવે હું એને જ ખાઈ જાઉં કે જેથી એ કાંટો દૂર થાય અને રામ મને મળે. ” આમ બોલીને શર્પણખા સીતા તરફ ધસી. રામે તરત જ લક્ષ્મણને જમ પાડી: “ અરે સંભાળજે લક્ષ્મણ, આ દુષ્ટ રાક્ષસી સીતાને

મારૂંવા દોડે છે. બસ હવે એને શિક્ષા તો કરવી જ નેહએ. એને વિરૂપ બનાવી દે એટલે બસ. ” શૂર્પણખા ચુસવાટ કરતી સીતા તરફ દોડી જતી હતી ત્યાં પાછળથી બે તીળાં બાણ આવીં અને તેનાં નાક અને કાન છેદાઈ ગયાં. ધામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. શૂર્પણખા હતાશ થઈ ગઈ અને જીવ લઇને દિત્તર દિશાને રસ્તે નાડી.

કુતૂહલ—અચાંબો

કુટડી—રૂપાળી

સ્વચ્છંદે—મરજમાં આવે તેમ

દેવત—માલ

વિરૂપ—કદરૂપી; બેડાળ

૩૬

વેરનું બીજ

શૂર્પણખાને નાકકાન વિનાની અને લોહીનુહાણ થઈ ગએલી જોઇને વનમાં ધરતા રાક્ષસો એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા અને વનના એક ભાગમાં ખર અને દૂપણ દરબાર ભરીને બેઠા હતા ત્યાં લઈ ગયા. શૂર્પણખાને જોતાં જ ખર રાતોપીળો થઈ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: “ અરે શૂર્પણખા, તું આ દશામાં ક્યાંથી? ક્યા મૂઠે તને આમ વિરૂપ બનાવીને મોત માગી લીધું છે? દઈ દે એ દુષ્ટનું નામ કે આ કાણે જ એના પ્રાણ કાઢી નાખું.”

દુઃખ અને ક્રોધથી બળીબળી થઈ રહેલી શર્પણખાએ જીભ છૂટી મૂકી તીખાં તમતમાં બોલનાં બાણ એક પછી એક છોડવા માંડ્યાં: “અરે ખરદૂપણ, તમારું રાજ્ય જવા જ એકું છે, નહિ તો તમે આમ ઘોર નિદ્રામાં કેમ પડ્યા હો? તમારા જનસુસો અથા શું કરે છે કે તમને વનમાં કોણ આવે છે ને કોણ જાય છે એની ખબર પણ પડતી નથી? આ વનમાં રામ અને લક્ષ્મણ નામના કામ-દેવને લગ્નવે એવી કાંતિવાળા એ ક્ષત્રિય કુમાર આવેલા છે. તેમની સાથે સીતા નામની રામની સ્ત્રી પણ આવી છે. એ ગોઝારી સીતાને લીધે મારી આજે આ દશા થવા પામી છે. બસ હવે તો એ ત્રણે જણાનું લોહી પીવા મળે તો જ મારો વેરનો અગ્નિ શાંત થાય અને મારા જીવને ટાટક વળે. તમારામાં જોર હોય તો આટલું કરી દેખાડો અને એટલુંયે ન થાય તો રાવણને જાનને કહી દો કે અમારાથી હવે જનરથાનની સુબેદારી કરાતી નથી. તમારા જેવા નમાલા બાધએને જોરે રાવણનું રાજ્ય નહિ નભે.”

શર્પણખાનાં મહેણાંએ ખરના હૃદયને સોંસરું બેદી નાખ્યું. તેણે તરત જ ચુનંદા ચૌદ સેનાપતિઓને હુકમ કર્યો કે “જાઓ, સ્ત્રીજાત પર હુમલો કરનાર એ હીચકારા રામલક્ષ્મણને અને એ હત્યારી કૃત્યા સીતાને મારીને એમનું લોહી અહીંઆં લઈ આવો. પણ ના, સીતાને તો બને ત્યાં સુધી જીવતી જ લાવજો.” રામનું રહેડાણ બતાવવા શર્પણખાને સેનાપતિઓની સાથે મોકલી. પંચવટીનો પ્રદેશ આવ્યો ત્યાં શર્પણખાએ સેનાપતિઓને રામની

પર્ણકુટીનું કંકાણું બતાવ્યું અને તેમને આગળ મોકલ્યા. રામથી તે એટલી ડરી ગઈ હતી કે રામ સન્મુખ જવાની તેની હિંમત જ ચાલી નહિ. એક ઝાડને ઓઠે ઉભી રહી તે શું અને છે તે જોવા લાગી.

શર્પણખાના ગયા પછી તેનું વેર લેવાને રાક્ષસો ચડી આવ્યા વિના નહિ જ રહે એમ ધારીને રામે તેમને સારી રીતે આવકાર આપવાની તૈયારી કરી રાખી હતી. લક્ષ્મણને કહી મક્યું હતું કે રાક્ષસો આવે કે તરત જ તારે સીતાને પર્ણકુટીમાં ખેસાડી તેની પાસે પર્ણકુટીના બારણા આગળ ઉભા રહેવું અને ત્યાંથી ખસવું નહિ. ખરના મોકલેલા રાક્ષસો હોકારા કરતા પર્ણકુટી આગળ આવી પહોંચ્યા ત્યાં તો રામ હાથમાં ધનુષ્યાણુ સજ્જ કરીને જ ઉભેલા હતા. રામને મારી સરદાર પાસે સાબાશી મેળવવાને દરેક જણ તલપતો હતો, તેથી પળની પળ વાટ જોયા વિના ચૌદે જણે એકી સાથે રામ પર બાણ છોડ્યાં. બાણ રામને પહોંચે તે પહેલાં જ રામના ધનુષ્યમાંથી નીકળેલા બાણથી તેમના કંકડા થઈ ગયા. રાક્ષસો બીજાં બાણ મૂકવા જાય છે એટલામાં તો રામે મૂકેલાં બાણે તેમની છાતીને ભેદી નાંખી, અને કુંકાડા મારતો નાગ દરમાંથી નીકળે તેમ રાક્ષસોની છાતીમાંથી નીકળીને રામનાં બાણ રામ પાસે પાછાં આવ્યાં. મૂળ કૃપાઈ જતાં ઝાડ જેમ જમીન પર પડે તેમ રાક્ષસો મૂડાં બનીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.

હીચકારા-આયલા; નામદ

નિશાચરનું નિકંદન

સુરદારોને પડેલા જોઈ જાડને ઓડ ઉભી રહી શર્પણખા ચીસ ખાઈને નાડી અને બાઈની પાસે આવી ધૂળમાં આઘોટવા અને આકંદ કરવા લાગી. ખરે તેને આશ્વાસન આપીને ઉઠાડી અને રામને મારવા વચન આપ્યું. ખરતે લાગ્યું કે રામ કોઈ બારે પરાક્રમી યોદ્ધો છે માટે એની સામે ઢીલાશ રાખ્યે નહિ પાલવે. તેણે સેનાને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો. તરત જ ચૌદે હળ્લર રાક્ષસોની સેના સજ્જ થઈને ઉભી રહી. દુંદુભિના નાદ થવા લાગ્યા. હથિયાર ખખડવા લાગ્યાં. રાક્ષસોના હોઠારાખકારાથી આખું વન ધ્રુજી ઉઠ્યું. દૂષણ અને ત્રિશિરા એ બે સેનાનીઓ સૈન્યને મોખરે ચાલતા હતા. સૌની પાછળ ખરનો રત્નજડિત ઝગઝગાટ મારતો સોનાનાં પૈડાંવાળો રથ હતો. ખરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આજે કાં તો રામને મારીને પાછા ફરવું કાં તો રણાંગણ પર જ મરણશય્યા કરવી. વાજતે ગાજતે ઘડાકા ભડાકા સાથે સેનાએ કૂચ શરૂ કરી અને પંચવટીમાં આવી પહોંચી.

રસ્તામાં ઉપરાડિપરી અપશુકન થતા હતા તે જોઈને ખરના મનમાં કંઈક અશુભ થશે એવી શંકા

પેડી હતી. સૈન્ય રામના આજમ પાસે આવ્યું.
 દૂરથી કોલાહલ અને દુંદાબનાદ સાંભળીને રામે લશ્કર
 આવતું હશે એવું અનુમાન કરી લક્ષ્મણને સીતા
 સાથે પર્વતની ગુફામાં મોકલી દીધો હતો અને પોતે
 અગસ્ત્યે આપેલું કવચ પહેરી ધનુષ પર બાણ ચડાવીને
 ઉભા હતા. એકવાર ચોપાસ નજર નાંખીને તેમણે સૈન્યને
 બરાબર નહાળી લીધું. સૈન્ય ફેડ પાસે આવ્યું એટલે ખરેખર
 રથ આગળ આવ્યો. રાક્ષસો રથને વીંટળાઈ તેની આસપાસ
 કોટ રચીને ઉભા રહ્યા. ખરે રામ પર એકસંગાથે એક
 હજાર બાણની વૃષ્ટિ કરી. ખરે શર્યાત કરતાંની સાથે જ
 રાક્ષસદળમાંથી રામ પર ઝાડ, પથ્થર અને બાણનો મુસળધાર
 વરસાદ વરસવા લાગ્યો. કાળાં વાદળ જેવા મહાકાય રાક્ષસો
 હાથમાં ગદા, મુહુર, શલ, ખૂં, પરશુ વગેરે વિવિધ
 આયુધો લઈને રામ પર ધસવા લાગ્યા. ઘડીવારમાં
 તે રામની આસપાસ રાક્ષસોનો અભેદ કોટ બની રહ્યો.
 રાક્ષસોનાં બાણ રામના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. તરત જ
 રામે પોતાની આસપાસ બાણનો દુર્ગ બનાવી દીધો.
 રાક્ષસોનાં બાણ અને આયુધ એ દુર્ગ સાથે અથડાઈને
 પાછાં પડવા લાગ્યાં. રામના મંડલાકાર ચાપમાંથી મુસવાટ
 કરતાં બાણ મેઘની ધાર પેડે નીકળવા લાગ્યાં. રાક્ષસ
 સેનાનો કચ્ચરવાણુ વળવા લાગ્યો. લોહીની નદીઓ ચાલી
 રહી. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરે પક્ષીઓ રણાંગણ પર
 મડદાનું માંસ ખાવાને ભેગાં થઈ ફિલકિલાટ કરવા લાગ્યાં.

એ પહોર જતાં તો ચૌદ હજારની રાક્ષસ સેના રણ-
ભૂમિ પર લાંબીછટ થઇને સૂતી. દૂપણ અને ત્રિશિરા જેવા
ધરણીને ટુગ્ગવે એવા રાક્ષસ સુભટા પણ વીરતા બતાવીને
રણમાં પડ્યા. આખી સેનામાંથી માત્ર ખર એકલો રહ્યો.
સેનામાંથી કોઈ રહ્યું નથી એ જોઈ તેણે પોતાના રથને
લોહીમાંસના દગલામાં થઇને ઘસડી કાઢી રામની સન્મુખે
ઢોંસ કર્યો. વિશ્વનો પ્રલય કરવા સાક્ષાત્ રુદ્ર નીકળ્યા હોય
તેમના જેટલી ઉગ્રતા આજે રામની આકૃતિમાં હતી. એમની
સામે આવેલું કોઈ પણ એમના સપાટામાંથી આજે બચે એ
અશક્ય હતું. ખરે યુદ્ધની શરૂઆત કરી ને રામ પર એક
હજાર બાણ ફેંક્યાં. પછી તો એકબીજા પર બાણનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. એનાં બાણથી આકાશ પણ
છવાઈ ગયું અને સૂર્ય પણ ઢંકાઈ ગયો. એમાં કોઈ કોઈનાથી
ઉતરે એમ ન હતું. ખરના બાણે રામનું કવચ બેદી નાખ્યું.
સાપની કાંચળી ઉતરી પડે એમ કવચ નીકળી પડ્યું
અને ખરનાં બાણ રામના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં.
રામના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી અને
ઘડીવારમાં તો તેમનું સ્વરૂપ બડબડાટ બળતા આમ
સમું દીસવા લાગ્યું.

રામ હવે કોપ્યા. તેમણે રાક્ષસ સામે એટલા કરવી
છોડી દીધી અને તેનો વધ કરવાની પેરવી કરવા લાગ્યા.
એક પછી એક દિવ્ય અસ્ત્ર રામના ધનુષમાંથી છૂટવા
લાગ્યાં. ખરનું માથું, હાથ, છાતી વગેરે રામના બાણથી

ભેદાઈ ગયાં. રથની ધ્વજ તૂટી, ઉધ ભાગી, સારથી અને ઘોડા મરાયા અને રથ કુચો વળીને પડ્યો. ખરને રથવહાણો અનેકો જોઈને રામને બમાણું જોર આપ્યું. રથ જતાં ખર ગદા લઈને ઉભો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. રામે ત્રાડ મારી અને કહ્યું: “હવે કરી લે ગર્જના કરવી હોય તેટલી. તારી ગદા પણ હવે હું રહેવા દેનાર નથી. તેં ઘણો કાગ આ બ્રાહ્મણોને રંગડયા છે અને એમની સ્ત્રીઓને રોવડાવી છે. મેં આજ સૂધીમાં અનેક રાક્ષસોને રંગદોળ્યા છે અને બસ આજે તારૂં પણ મોત આવી ગયું છે. તારે ગયે એ સર્વે મુખી થશે.”

ખર બોલ્યો: “અર્યા મૂર્ખ, તેં કદાચ નબળાપોચા રાક્ષસોને માર્યા હશે, એમાં આટલો ફૂલાઈ શાનો જન્ય છે? ખરને તું એવો રેંછપેંછ ન માનતો કે એ તારે હાથે હાર અમે. એ તો આજે તને મારીને તારૂં લોહી પીશે અને દુખિયારી બળીબળી બહેનને પીવડાવશે ત્યારે જ જાં પશે. ચાલ આવી જા હવે બકવાટ કર્યા વિના અને લડવાનું શરૂ કર.” યુદ્ધ ફરી ચાલ્યું. ખરની ગદાના ચુરેચુરા થઈ ગયા છતાં તે ન હડ્યો. તેણે વૃક્ષ અને પાપાણુની વૃદ્ધિ કરવા મૂંડી. રામનું ધનુષ્ય ભાગી ગયું. અગસ્ત્યનું આપેલું ઈંદ્રનું ધનુષ્ય કાઢી એક દિવ્ય બાણ મૂક્યું. તેજ પરસતું તે બાણ સણસણાટ કરતું આવ્યું અને ખરને ગળે વળગી પડ્યું. પછકે પારમાં તો ઝાડ પરથી રણ ગરી પડે તેમ ખરનું માથું ધડ પરથી હેઠું પડ્યું.

રામ નિવૃત્ત થઈને હિમા અને એકવાર રણાંગણ પર પહેલી સેના પર નજર ફેંકી પણ કુટ્ટી તરફ ચાલ્યા. ગુરામાં રહેલાં સીતા અને લક્ષ્મણને બહાર બોલાવ્યાં અને તેમને રાક્ષસોના પરાક્રમનું અને મરણનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. રાક્ષસોનાં રાખના ઢગલા જોઈને સીતા તો આભી જ બની ગઈ. તે દિવસ ખૂબ આનંદમાં ગયો. તપોવનના ઋષિઓ આવીને રામને ધન્યવાદ આપવા અને તેમનો આભાર માનવા લાગ્યા.

સેનાની—સેનાપતિ
મંડલાકાર—ગાળ
રંછપેંછ—કમંતર

રણાંગણ—રણભૂમિ
પ્રલય—નાશ

૩૮

કાયરની સલાહ

ચૌદ હજારની રાક્ષસ સેનામાંથી માત્ર અકંપન નામનો એક જ રાક્ષસ બચવા પામ્યો. સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાંથી જ તે નાસી છૂટ્યો હતો. આખી સેના મરાયાની અને ખરદૂષણ પડ્યાની વાત જાણી ત્યારે તેણે હતાશ થઈને લંકાનો રસ્તો લીધો અને લંકા પહોંચીને રાવણને રાક્ષસોના સંહારની જાણ કરી. પહેલાં તો રાવણને એમ જ લાગ્યું

કે અકંપન મરકરી કરે છે. ખરદૂપણુ મરાય એ વાત જ એને અસંભવિત લાગતી હતી. પણ જ્યારે અકંપને સોગન ખાઈને ખાત્રી આપી ત્યારે રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ત્રાડ મારીને પૂછ્યું:

“હું અકંપન, ખરદૂપણુને મારનાર એવો વીર કોણ છે? હાં દે એનું નામ કે હું આ જ ક્ષણે ત્યાં દોડી જઈને એને મચ્છરની પેડે મસળી નાખું.”

“મહારાજ, એ તો અયોધ્યાના કોઈ રાજાનો પુત્ર છે. એનું નામ રામ છે. બાપે દેશવટો દીધો છે તેથી વનમાં આવી રહ્યો છે. સાથે એનો ભાઈ પણ છે.”

“એમ કે? પણ ઠીક, એનું તો હું સહેજમાં કાસળ કાઢી નાખું છું. દેવ દાનવ ચક્ષ કિન્નર વગેરે સૌને મેં નમાવી જરે કર્યા છે તો એ ક્ષુદ્ર માનવ તે શા હિસાબમાં?”
રાવણ ગર્વથી ફૂલાતો મૂછ મરડીને બોલ્યો.

“પણ મહારાજ, આપ ધારો છો એવો એ રામ પોતે નથી તો! શું અજ્ઞાન એનું પરાક્રમ છે! શું છટાથી એ બાણનો વરસાદ વરસાવી શત્રુને ગભરાવી મૂકે છે! પાકાં યુગ્મ ગરે એમ રામનાં તીખાં તમતમાં બાણથી રાક્ષસોનાં માથાં ધડથી છૂટાં પડતાં જોયાં છે ત્યારથી તો હું ખરેખર શેહ બાઈ ગયો છું. મને લાગે છે મહારાજ, કે તમારાથી એ રામને નહિ જીતી શકાય.”

“ એ શું બોલે છે અલ્યા મૂઢ ? રાવણ કોઇ દિવસ
જીત મેળવ્યા વિના પાછો ક્યો સાંભળ્યો છે ? ”

“ પ્રભુ, મને તો જે ખરું સૂઝે છે તે કહું છું. સામે
મ્હોંએ તો આપ રામને નહિ હરાવી શકો. પણ માંહે કહું
માનો તો એક તતખીર બતાવું. એ રામની સાથે એની
સ્ત્રી સીતા પણ છે. એ સીતાને ગમે તેમ કરીને રામથી
વિખૂટી પાડો તો કંઈ ચોટ લાગે ખરી. સીતાનો વિયોગ
થતાં રામ ઝૂરીઝૂરીને મરી જશે એમાં કંઈ સંશય નથી. ”

અકંપનની આ સલાહ રાવણને ગળે ઉતરી. નહિ
જેવી મહંતતે શત્રુનો કાંટો દૂર થતો હોય તો તે ડેકાણે
બળ વાપરવું નકામું છે એ રાવણ સારી પેઢે સમજતો હતો.
તેણે સારથીને રથ નેડવાનો હુકમ કર્યો. જરાવારમાં
રાક્ષસનાં મ્હોડાંવાળા પાણીદાર ગધેડા નેડેલો સુવર્ણનડિત
રથ ધમકાર કરતો આવ્યો. રાવણ તેમાં બેઠો અને જન-
સ્થાન બાણી પ્રયાણ કર્યું.

હતાશ—નિરાશ

રોહ ખાવી—ડરી જતું

જેર કરવું—વશ કરવું

તતખીર—ચુક્તિ

નેક સલાહ

રસ્તામાં તાટકાપુત્ર મારીયનો આશ્રમ આવતો હતો. રામના બાણે એને ઉરાડી મૂક્યો ત્યારથી તેને દુનિયા પર વિરાગ આવ્યો હતો. તેથી તે આ જગ્યાએ આશ્રમ બાંધી ત્યાં રહી ઈશ્વરભજન કરતો હતો અને જૂતકાળમાં કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો હતો. મારીયના આશ્રમ આગળ રાવણનો રથ થોડ્યો. રથમાંથી ઉતરી રાવણ મારીય પાસે ગયો, તેને બધી વાત કહી અને સીતાહરણના કામમાં તેની મદદ માગી.

રામ સાથે વિખવાદ કરીને રાવણ હાથે કરીને પોતાનો વિનાશ માગી લે છે એ જોઈ મારીયને સહેજ ખેદ થયો. તેણે રાવણને કહ્યું, “મહારાજ, રામના બાહુબળનો સ્વાદ આખીને હું તો પૂરો ધરાઈ ગયો છું. એની સાથે વેર વધારવું એ કાળને નોતરવા જેવું છે. ખરદૂપણુ ગયા તો ખેર, હવે આખા કુળનો વિનાશ ન કરાવશો. ભલે એ રામ વનમાં એની સ્ત્રી સાથે સુખે રહે અને તમે તમારી સ્ત્રી સાથે રહો. એની સ્ત્રીનું તમારે શું કામ છે?”

મારીયની તપશ્ચર્યાના બળે કહો કે મારીયે બતાવેલાં

ત્રેમ અને નમ્રતાએ કહો કે ખીજા કોઈ કારણે રાવણના મન પર એવું અહ્ભુત જાદુ કર્યું કે મારીચના ખોલ ઝટ લઈને તેને હૈથે ઉતરી ગયા. જે રાવણના નિશ્ચયને ફેરવવાની તાકાત ત્રિભુવનમાં કોઈનામાં ન હતી તે રાવણને આજ મારીચના ચન્દ્રકિરણસમાં શીતળ વચનોએ ઘડીવારમાં મ્હાત કરી નાખ્યો. મારીચને નમસ્કાર કરી રાવણ રથમાં બેઠો અને લંકા પાછો જઈ પહોંચ્યો.

મ્હાત—વશ

નેક—ન્યાયી

૪૦

ફરી મન બદલાયું

મહેલ આગળ જમને જુએ છે તો બહારના દરવાજા આગળ નાકકાનવહોણી શર્પણખા ધૂળમાં આબોરતી, આક્રંદ કરતી અને પછાડા નાખતી પડી છે. શરીરે વસ્ત્રનું પણ પૂરું ઠેકાણું નથી. વાળ પણ વીખેરાઈ ગયા છે અને ધૂળથી ભૂખરા બની ગયા છે. ચક્રવર્તિ રાવણ રાજની બહેન શર્પણખાની આ દશા જોતાં જ રાવણની આંખમાં પાણી આવ્યું. રથમાંથી એકદમ ઉતરી તે શર્પણખા પાસે દોડી ગયો અને તેને હાથ ઝાલીને બેડી કરી નમણે મોંઘે ધીરજ દેવા માંડી. શર્પણખાએ રાવણનો હાથ જોરથી તરછોડી નાખ્યો અને માથું ફેટવું શરૂ કર્યું. સાથે સાથે

રાવણને તીખા તમતમા મહેણાના બેલ પણ સંભળાવતી. ગર્હિ રાવણુ જેમ જેમ તેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરતો. ગયો તેમ તેમ શૂર્પણખાનો ક્રોધ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ થતો ગયો. અબળા બહેનને આમ પીડાતી જોઈ રાવણુની ધીરજ પણ ખૂટવા લાગી. શૂર્પણખાના સ્ત્રીચરિત્ર આગળ મારીચના ઉપદેશની અસર ધોવાઈ ગઈ. બહેનને ધીરજ આપીને રાવણુ રથમાં બેઠો.

આખરે ભાઈએ નિર્બળતા છોડી એ જોઈને શૂર્પણખાને દિવસો મળ્યો અને હૈયામાં હિંમત આવી. તેણે તરત જ રોકૂટ છોડી દીધી અને આંસુ લોહી ભાઈ આગળ ઉભી રહી ભાઈને રામના રહેડાણની એધાણીઓ આપવા લાગી. રામને ભમાવવાના જૂઠા જૂઠા ઉપાયો બતાવ્યા. છેવટે છટાં પડવાનો વખત આવ્યો અને રથ ચાલવાનો થયો. એટલે શૂર્પણખાએ રાવણુના કાનમાં કહ્યું, “જેનું સીતાને લાવવાનું ચુકતો હોં. એ તો તારી જ પટરાણી થવાને લાયક છે. રાવણે શૂર્પણખાને હૈયે શાતા રાખવાનું કહી બંદેનની વદાય લીધી. બહેને ભાઈને આશીર્વાદ દીધો અને રથ લંડાને દરવાજેથી જ પાછો ફર્યો.

આખી વાટ રાવણુના મનમાં બંદેનનું વેર લેવાના જ વિચાર ઘોળાયા કર્યા. ‘પેલો રામ મરણો, એ લક્ષ્મણ નહો, એ સીતાને ઉંચકી લીધી’ એમ રાવણુને ઘડીએ ઘડીએ થવા લાગ્યું. સ્વપ્નામાં માણસ જેમ ભાન જૂલે તેમ રાવણુ વેરના વિચારમાં ગાંડોતૂર બન્યો હતો. એટલામાં

મારીયનો આશ્રમ આવ્યો અને રથ અંતરિક્ષમાંથી નીચે
ઉતર્યો ત્યાં રાવણનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને તે રથમાંથી
બહાર આવ્યો.

મારીય પ્રભુવમંત્રનો જાપ જપતો હતો ત્યાં એકાએક
વાદળોના ગડગડાટ જોવો રથનો ઘડઘડાટ કાને પડતાં તેની
સમાધિ છૂટી ગઇ અને તે ગભરાટમાં આમતેમ નજર
ફેરવવા લાગ્યો. સામે રાવણને ઉભેલો જોઇ તેના અચંખાનાં
પાર રહ્યા નહિ. રાવણ હમણાં તો ગયો છે અને ફરી
પાછો એકાએક ક્યાંથી ? મારીયને કંઈ પણ બોલવાનો
વખત મળે તે પહેલાં અધીરો બનેલો રાવણ દીન બની
કહેવા લાગ્યો: “મારીય, હું તારી પાસેથી રામ સાથે બંધ
બાંધવાનો વિચાર તજીને ગયો, પણ લંકાને દરવાજો જમ્મન
જોકે છું તો શર્પણખા બેદાદ રુદન કરતી ધૂળમાં આજોટતી
પડેલી. મને જોઈને તેણે વધારે આક્રંદ કરવા માંડ્યું. હું
ત્રિભુવન પર એકચક્રે રાજ્ય કરનાર હવેપતિ અને તેની
અહિન આવી લગ્નમણી દીન દશામાં, એ સ્થિતિ મારાથી
ન સહેવાઈ અને હું લંકાને પાદરેથી જ પાછો વળ્યો.
હવે તો મારો નિશ્ચય છે કે દુનિયામાં કાં તો રામ નહિ
કાં તો હું નહિ, પણ હવે પાછા તો ન જ પરવું.”

આક્રંદ—કંપાન્ત

પ્રભુવમંત્ર—ૐકાર

એકચક્રે—સાને તામે ફરીને

પરાણે પ્રયાણ

મારીય રાવણના મનની દશા સહેજમાં કળી ગયો. આ વેળા રાવણનો નિશ્ચય હો એવું તેને ન લાગ્યું, છતાં તેણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોયો. રાવણના કુટુંબ પર આવી પડનારી આક્રમણના વિચાર કરતાં તેના હૈયામાં ઉડો ચીરાડો પડતો હતો. છતાં હૃદયનું દુઃખ દબાવીને તે ખોલ્યો: “ મહારાજ, હજુ પણ ચેતીને સ્ત્રીપુદ્ધિએ ચાલવાનું છોડી દો અને માફ ગરીબનું કહ્યું માનો. ખરદૂપણ મૂઆ તે એમને પાપે મૂઆ હશે. શૂર્પણખાનું અપમાન થયું તેમાં પણ દોષ શૂર્પણખાનો કેમ નહિ હોય? જોણે ખરદૂપણ ને ત્રિશિરા સરખા જોરાવર જોદ્ધાના પ્રાણ લીધા અને જોણે એકલે હાથે એક જ દિવસમાં ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો એ પુરુષની છાતી અને એનું આહુત્ય કેવાં હશે એનો તો સહેજ વિચાર કરો. એવા પુરુષને તો મિત્ર બનાવી ઘેર લાવીએ અને તેના પગ પખાળીને પૂજીએ તો જ આપણે આપણા પરાક્રમને દીપાવ્યું કહેવાય. રામની સાથે બાકરી બાંધીને તમે કશી લ્હાણ નથી કાઢવાના એ વિધવાક્ય જાણજો. મારો અનુભવ તો હું તમને કહી ચુક્યો છું. વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં અમારો પહેલો ભેટો થયો ત્યારે તો રામ નાના બાળક હતા. એમને મૂજ પણ ફૂટી

નહોતી. પણ શું એ નવલોહીઆ બાળકનું પરફમ !
અમે તો—”

“બસ કર તારો લવારો હવે,” રાવણ વચમાં જ તડુકી ઉઠ્યો. “જવા દે તારાં એ લાંબાંલચ બાપણો અને સીધી વાત કરવા માંડ. શરમાતો નથી નફ્ટ, મારે મ્હોડે શત્રુનાં વખાણ કરતાં અને આવા નિર્બળતાના કાયરને જાણે એવા બેલ બેલતાં ? ચાલ થઈ જ તૈયાર મારી સાથે આવવાને અને બેસ આ રથમાં.”

“પણ મહારાજ—”

“પણ કાંઈ નહિ. ઉઠ ઉઠવું હોય તો, નહિ તો જોયો છે આ રાવણનો ભુજદંડ ? રામનું મરણ થશે ત્યારે થશે, પણ તારે તો આજે જ ભૂપીતા થવું પડશે.”

મારીચ લાચાર થઈને ઉઠ્યો. રાવણ જેવાને હાથે મરવા કરતાં રામ જેવા ધીર વીર પુણ્યશાળી પુરુષને હાથે મરવું અને ભાગ્યશાળી થઈ જવું એ તેને વધારે ગમ્યું અને તેથી વધારે જીદ ન કરતાં તે રથમાં બેસી ગયો.

રથ આકાશમાં ચડ્યો અને પવનવેગે પંચવટીની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. વાટમાં રાવણ અને મારીચે શો ઘાટ ઘડવો એ વિષે પૂરેપૂરી ચર્ચા કરી લીધી અને આખરે બંને જણે કેમ વર્તવું એનો નિર્ણય થયો. એટલી વારમાં દૂરથી પંચવટીનો પ્રદેશ અને રામની પર્ણિકુટી જણાવા લાગ્યાં. રથ જમીન પર ઉતર્યો અને મારીચ અને રાવણ

બહાર આવ્યા. રાવણે મારીયને ડરીથી ચેતવણી આપી,
આખું કોરસ્તાન સાવધાનતાથી પાર ઉતારવા કહ્યું અને
અને જણ દૂટા પડ્યા. રાવણ એ જગાએ જ રહ્યો અને
મારીય પંચવટીને રસ્તે ચાલ્યો.

બ્રહ્મીતા—જમીનદોસ્ત

૪૨

માયાવી મૃગ

રાક્ષસસેનાના સંહાર પછીના દિવસો દંડકારણ્યવાસી-
ઓને ઉત્સવના દિવસો હતા. પળે પળે રાક્ષસોનાં વિગ્રની
શંકાથી હૈયાં ઉંચાં રાખી કામ કરતા તે તપસ્વીઓ બચનું
મૂળ ટળવાથી ધ્વિરનેા ઉપકાર માની પરમ શાંતિથી
તપશ્ચર્યામાં દૂબી ગયા હતા. પોતાને હાથે ધર્મની સહેજ
પણ સેવા થઈ શકી એ વિચારથી રામને સંતોષ થતો
હતો અને એ બધાનો યશ તેઓ ગુરુદેવને અપાતા હતા.
લક્ષ્મણનું મન મોટાભાઈનું બળ જોઈ ઓછું ગવથી ભરાતું
ન હતું અને પોતાને પણ એવું પરાક્રમ દાખવવાનો પ્રસંગ
કોઈ વાર મળશે એવી આશાથી પ્રસન્ન રહેતું હતું. લક્ષ્મણને
મ્હોડેથી રામે બાગપણમાં કરેલાં પરાક્રમોનાં અને ખર-
દૂષણના દાનવદળના નિકંદનનાં સાદાં પણ છટાદાર ભભક-
ભરેલાં વર્ણનો સાંભળી સીતાનું હૈયું હર્ષથી ઉછાળા મારતું.

સીતા એ હર્ષના ઉભરા દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરતી, છતાં કોઈ કોઈ વાર તેના મ્હોડા પર શરમના શેરડા પડી જતા અને અંતરના ભાવ મુખમુદ્રા પર તરી આવતા. આ રીતે દેશવટો ભોગવતું આ રાજકુટુંબ કદી નહિ અનુભવેલો એવો આનંદ અનુભવતું રાજમહેલને ભૂલી જઈ જંગલની મોઝે માણતું હતું.

મારીચ અને રાવણ મસલત કરીને છૂટા પડ્યા તે વેળા ખરા મધ્યાહ્નનો સમય હતો. આકાશના મધ્યભાગમાંથી સૂર્યનારાયણ તેજના અંગાર વરસાવી પંચવટીના પ્રદેશને ઘેખાવી રહ્યા હતા. વસંત ઋતુ પૂર બહારમાં ખીલી હતી. સીતાએ વહાલથી ઉછેરેલાં ઝાડ ફૂલીફાલીને જળફૂલના બારથી લચી રહ્યાં હતાં. એ બગીચાની અંદર અને આસપાસ હરણાં આવીને વિસામો લેતાં, રમતાં, કુદાકુદ કરતાં અને સીતાના કોમળ હાથમાંથી બાસના કડલા ખાવાને હેતુભેર પર્ણકુટીની આગુઆગુ ફરતાં અને સીતાને બોલાવવા પોતપોતાની વાણીમાં શબ્દ કરતાં.

મધ્યાહ્નના નિત્યકર્મથી પરવારીને રામ લક્ષ્મણ અને સીતા કુટીરમાં બેઠાં બેઠાં કુદરતનો બહાર નિહાળતાં હતાં. રમરણપેથીનાં કંઈ કંઈ પાનાં ઉકેલાઈ જૂનાં રમરણ તાજાં થતાં હતાં. ઇતિહાસપુરાણની કંઈ કંઈ ગુગળૂની વાર્તાઓનો રસ જમ્યો હતો. ત્યાં એકાએક સીતાને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય એવાં મૃગલાંની યાદ આવી અને વાર્તાનો રસ અધુરો મૂકીને તે ઉડી પર્ણકુટીની બહાર આવી.

અગીયાની આસપાસ રમતાં મૃગલાંમાં આજે રોજનો
 વિલાસ જણાતો નહોતો. કંઈક ભયાનક વસ્તુથી ત્રાસ
 પામતાં હોય તેમ તેઓ ચમકી ચમકીને આમથી તેમ
 ગભરાટમાં દોડતાં હતાં. સીતાએ પળવારમાં આ જોઈ લીધું
 અને એનું કારણ જાણવા આસપાસ નજર ફેરવી જોઈ.
 તરત જ તેની નજર એક નવા આવેલા મૃગ પર પડી.
 મૃગને જોતાંની સાથે જ સીતા એકદમ આબી બની ગઈ
 અને પાછી હડી. તેણે આજ સૂધીમાં ઘણા મૃગ જોયા ને
 રમાડ્યા હતા, પણ આવો મૃગ તો કદી જોયો નહોતો.
 આનું રૂપ તો કંઈક અદ્ભુત જ હતું. એનાં શીંગડાં ચળકતાં
 રત્નનાં હતાં. મોઢા પર કાળા અને ઘોળા પટા હતા.
 હોડ કમળના ફૂલ જેવા રાતાચોળા હતા. કાન અને પેટ
 ધન્દનીલમણિ જેવાં ભુરાં હતાં. બંને બાજુ પર મોટાં પીળાં
 ચાડાં હતાં. પગ ખૂબ નાળુકા હતા અને ખરીઓ લીલમની
 હતી. આખે શરીરે ઘોળાં રૂપેરી ટપકાં હતાં. નાનકડી
 પૂંછડી મેઘધનુષના રંગની હતી. તે ઉંચી રાખીને મૃગ
 આમથી તેમ ફરતો હતો અને ઝાડ અને વેલાની કૂંણી
 કુંપળો ખાતો હતો. સીતા થોડીવાર એને એકાદસે નિરખતી
 ઉભી રહી અને પછી એને પકડીને પંપાળવા આગળ વધી.
 પણ મૃગ કંઈ એમ સહેલાઈથી પકડાઈ જાય એવો ન હતો.
 ને આમથી તેમ દોડવા લાગ્યો. ઘડીકમાં કરેણોના ઝુંડમાં
 બરાબ જાય તો ઘડીકમાં વળી કેળોમાં સંતાઈ જાય. સીતા
 જ્યાં જાય ત્યાંથી આઘો ને આઘો નાસે. ઘણી વાર સૂધી
 એમ મૃગની પાછળ પડ્યા છતાં મૃગ હાથ નથી જ આવતો.

એમ જોઈને સીતા જરા નિરાશ થઈ. મૃગ જતો ન રહે એટલા માટે તેના પર નજર રાખી તેણે પર્ણકુટીમાં બેઠેલા રામલક્ષ્મણને જૂમ મારી. “લક્ષ્મણ, આર્યપુત્ર, જરા અહીં આવો તો. એકદમ આવો. કંઈક કંઈક દેખાડું.”

સીતાની હાક સાંભળી રામ અને લક્ષ્મણ વાડામાં આવ્યા. તેમની નજર તરત પેલા મૃગ પર પડી. મૃગનું રૂપ જોઈ રામ ચકિત થઈ ગયા. લક્ષ્મણે કહ્યું, “ઓહો, તમે આ બતાવતાં હતાં કે! મૃગ છે તો રહ્યાજો, પણ જોજો એનાથી ભોળવાઈ જતાં. આવો મૃગ કદી જોયો નથી તેમ સાંભળ્યો પણ નથી. કોઈ કપટી રાક્ષસ મૃગનું રૂપ લઈને આપણને ડસાવવા સારૂ પણ આવ્યો હોય. આ રાક્ષસો ગમે તેવાં રૂપ લઈ શકે છે. આજ સૂધીમાં ઘણા બ્રાહ્મણોએ એમના કપટથી ભોળવાઈને જીવ ખોયા છે. માટે આપણે સાવચેતી રાખીને ચાલજો.”

લક્ષ્મણનાં વચન સીતાને ન ગમ્યાં. તે હસતે હસતે લક્ષ્મણને ઠપકો આપવા લાગી: “લક્ષ્મણજી, તમે અમથા રાક્ષસથી ડરો છો. રાક્ષસ આવા મૃગનું રૂપ લઈને જ શા માટે આવે ? આ તો સાચો જ મૃગ હોવો જોઈએ. આપણે એવો કદી દોડેલો નહિ તેથી તમને રાક્ષસની શંકા આવે છે. આર્યપુત્ર, તમે એને પકડી લેતે. એ મૂઝો મારા હાથમાં નથી આવતો. આપણે એને પાળીશું ને અયોધ્યા જઈશું ત્યારે એને સાથે લેતાં જઈશું. કૌસલ્યા માતા, સુમિત્રા માતા, ભરતજી વગેરે સૌ એને જોઈ ચકિત

થશે અને આપણે વનમાંથી આણેલું આવું અદ્ભુત પ્રાણી
 જોવાને આપું અયોધ્યા ઉલટશે. આર્યપુત્ર, એને અને ત્યાં
 સૂધી તો જીવતો જ પકડજો; અને જો જીવતો ન જ પકડાય
 તો એને મારીને એનું ચામડું પણ લઈ લેજો. એ સુંદર
 મૃગચર્મની મારે કાંચળી થશે.”

રામને પણ મૃગ બહુ ગમી ગયો હતો. તેમણે લક્ષ્મણને
 “કહ્યું, “લક્ષ્મણ, આ મૃગ સાચે જ માણસને મોહ પમાડે
 એવો છે. એને પકડવો તો જોઈએ જ. રાક્ષસ હશે તોયે
 શું? એવા કપટી રાક્ષસોને મારવા એ તો આપણું કામ જ
 છે. રાક્ષસ હશે ને આપણે હાથે મરશે તો ઘણા લોકોનો
 ત્રાસ ટળશે અને તેઓ નીરાંતે બેસી શકશે. લાવ મારાં
 ધનુષબાણ અને તલવાર. ચાલ હું એની પાછળ નીકળી
 પકું છું ને હમણાં જોતજોતામાં એને પકડી લાવું છું.
 જીવતો નહિ જ પકડાય તો પછી મારીને પણ લાવીશ.”

બાઈના ઉત્સાહથી લક્ષ્મણને પણ શર ચડ્યું. તેણે
 રામને બધાં શસ્ત્ર આણી આપ્યાં. રામે ખભે ધનુષ ભેરવ્યું,
 પીકે બાથાં બાંધ્યાં, હાથમાં ચક્રચક્રતી તલવાર લીધી અને
 મૃગની પાછળ જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં લક્ષ્મણને સીતાની
 બાળવણી કરી અને સીતાને એકલી ન મૂકવાની ચેતવણી
 આપી રામ પર્યુકુટીના યોગાનની બહાર નીકળી પડ્યા.

રામ શસ્ત્ર સજતા હતા ત્યારે જ મૃગ તો પર્યુકુટી
 આગળથી નાસી દૂરયો હતો. રામ બહાર આવ્યા ત્યાં મૃગને
 દૂર એક જગાએ ઉભેલો જોયો અને એની પાછળ દોડ્યા.

મૃગે એકદમ મોટી ફલંગ મારી ને દોટ મૂકી. આગળ મૃગ ને પાછળ રામ એમ અને પૂરપાટમાં દોડવા લાગ્યા. બેની વચ્ચે બહુ છેદું પડી જાય એટલે પાછો મૃગ જરા વાર કિભો રહે ને રામ મૃગને થાકેલો જાણી જરા ઉતાવળા દોડવા માંડે એટલે તે પાછો ફરીથી દોટ મૂકે. કોઈ વાર તો તે રામની નજર ચુકાવીને ક્યાંક છૂપાઈ પણ જાય અને રામ જરા શ્વાસ ખાવા કિભા રહે એટલે દૂર દૂર મૃગ બીજા ઘણા મૃગના ટોળા સાથે દોડતો જણાય અને રામ ફરી પાછા દોડવા માંડે.

આમ રામ ઘણાં મેદાન, ટેકરા, નદીનાળાં ખુંદી વળ્યા. તેમને શરીરે પરસેવાના ઝેંઝેંય ઉતરવા લાગ્યા. પર્ણકુટ્ટી તો ક્યાંય રડી ગઈ હતી અને તેઓ જનસ્થાનની પણ હદ વટાવી ગયા હતા, પણ મૃગ ન પકડાયો તે ન જ પકડાયો. છેવટે રામે એને જીવતો પકડવાની આશા મૂકી અને ધનુષ કિતારી પણુછતો ટંકાર કરી એક તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને તેની પાછળ છોડ્યું. બાણ સૂસવાટ કરતું ચાલ્યું અને આવીને મૃગ દોડતો હતો ત્યાં તેના પેટમાં વાગ્યું. બાણના જોરે મૃગ એક તાડ જેટલો ઉંચો કિછળ્યો ને હેંડા પડ્યો. પડતાં પડતાં તેણે રામના જોવા અવાજ કાઢીને કારમી વન ગજવી નાખે એવી ચીસ પાડી, “ ઓ સીતા, ઓ લક્ષ્મણ. ” ચીસ સાંભળી રામના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો ને તેઓ દોડતા દોડતા મૃગ પાસે ગયા. જમને જુએ છે તો મૃગને ઠેકાણે એક કાળો મેશના ઢગલા જેવો મરેલો શક્તિસ પડ્યો હતો. પડતાં વેંત જ તેના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા.

રાક્ષસને જોતાં જ રામે તેને ઓળખ્યો. આ તો જ મારીય હતો જેને પોતે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં એક બાણે ઉડાડી મૂક્યો હતો. મારીયને જોઈને અને તેની ચીસ સાંભળીને રામને લક્ષ્મણનાં વચન યાદ આપ્યાં અને આની પાછળ જરૂર કંઈ દગો હોવો જોઈએ એવી ખાતરી થઈ. આખરે લક્ષ્મણે કહેલી વાત સાચી પડી અને લક્ષ્મણનું કહ્યું પોતે ન માન્યું અને માયાવી મૃગના મોહમાં સપડાયા એનું રામને બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. રાક્ષસની ચીસ સાંભળીને સીતાની અને લક્ષ્મણની શી સ્થિતિ થશે એનો વિચાર આવતાં તેમને શ્રેમાંય આવવા લાગ્યાં અને આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેમના હૈયામાં અપાર ચિન્તા થવા લાગી. તેઓ તરત જ પર્ણકુટીરને રસ્તે વળ્યા અને ઝપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યા.

ધાખી—બાળી

ઉત્સાસ—આનંદ

કુટીર—ઝૂંપડી

પણુ—દોરી

બાળબાળી—સુપરત

શ્રેમાંય આવવાં—રવાટાં ઉભાં થવાં

૪૩

વિપરીત બુદ્ધિ

આ બાબતુએ પંચવટીમાં લક્ષ્મણ અને સીતા રામની વાટ જોતાં ઝૂંપડીના આંગણામાં બેઠાં હતાં અને ‘હમણાં આવશે’ ‘હમણાં આવશે’ એમ કહી કહીને રસ્તા પર લાંબે

સૂધી વારંવાર નજર નાખ્યા કરતાં હતાં, ત્યાં તો કાન શ્રાદી ,
નાખે એવી ચીસ સાંભળાઈ. ચીસ સાંભળતાં સીતાના પેટમાં
ફાળ પડી. તે એકદમ થરથર ધ્રુજવા લાગી અને ગાભરી
ગાભરી લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, “ લક્ષ્મણ, ઉઠો. ઉઠો, દોડી
પહોંચો; તો રામચન્દ્રજી પાસે. સાંભળી આ કારમી ચીસ ?
એ તેમનો જ સાદ. જાઓ તો, વાર ન લગાડો. ”

લક્ષ્મણ સીતાના જેવો ગભરાઈ ગયો નહોતો. તેને રામના
પરાક્રમ પર વિશ્વાસ હતો. રાક્ષસોનાં કપટથી તે વાકેફ
હતો. તેથી આ ચીસે એના મન પર ઝાઝી અસર કરી
નહિ. તે સીતાને ધીરજ આપીને કહેવા લાગ્યો, “ બાબી,
આમ ગભરાઓ છો શા માટે ? હું તમને ખાત્રી આપીને
કહું છું કે આ રામનો અવાજ નહોત્ય. રામ શું એવા
કાચાપોચા છે કે એમના પર એમ આક્રમ આવી પડે ?
તમે પોતે રામનું પરાક્રમ ક્યાં નથી જોયું ? આ તો કોઈ
રાક્ષસનું જ કપટ જણાય છે. ખર પડ્યો એટલે હવે બાકી
રહી ગએલા રાક્ષસો આમ ફૂટકપટ કરીને આપણને ધસાવ-
વાનો લાગ શોધતા ફરે છે. તમે ડરશો નહિ; રામને કશી
ઘબ ધબ નહિ આવી હોય. હમણાં રામ પાછા આવી પહોંચશે.”

પણ લક્ષ્મણના બોલથી સીતાને કંઈ ટાઢક વળે ? તે
કરગરીને બોલી, “ લક્ષ્મણજી, આમ છેક વિશ્વાસે શું રહો
છો ? વિશ્વાસમાં ને વિશ્વાસમાં જ માણસ કોઈ વાર ફટાઈ
પડે. તમે જરા જુઓ તો ખરા. જેવામાં શું જાય છે ?
ભાગ્ય અવળું હોય ત્યારે ભલભલાનાં પરાક્રમ પર પ્રાણી

શ્રી વજે. માટે તમને આજીજી કરીને કહું છું કે તમે જાઓ.”

લક્ષ્મણે જવાબ દીધો, “બાબી, રામ મને તમારી બાળવણી કરીને ગયા છે. તમને છોડી મારાથી શી રીતે જવાય ? આ વન તો રાક્ષસોથી ભરેલું છે. એમાં તમને એકલાં મૂકીને જતાં માફ મન કબૂલ કરતું નથી.”

લક્ષ્મણ નથી ખસતો એ જોઈને સીતાને જરા ગુસ્સો ચડી ગયો હતો. તે બોલી, “લક્ષ્મણ, જાઓને જતા હો તો મારી આટલી બધી દરકાર તમારે શા માટે જોઈએ ? પહેલા રામ ને પછી હું. રામ ક્ષેમકુશળ હોય તો મારી સંભાળ લીધી કામની. માટે જાઓ હવે વાર લગાડ્યા વિના.”

લક્ષ્મણનું મન સીતાને છોડી જતાં કેમે કર્યું ચાલતું નહોતું. સીતાને સમજાવવી પણ શી રીતે ? અને સીતા ન સમજે તોપણ રામની આજ્ઞા કેમ તોડાય ? છતાં સીતા ન જ સમજે તો શું કરવું ? તેના મનમાં ખૂબ ગડમથલ ચાલતી હતી. તે અડગ રહ્યો. તેણે સીતાને કહ્યું, “બાબી, તમારું કહ્યું હું શી રીતે માનું ? માફ મન સાક્ષી પૂરે છે કે રામ સહીસલામત છે. તમે ગમે તેમ કહેશો તોયે તમને એકલાં મૂકીને હું અહીંથી ખસવાનો નથી.”

લક્ષ્મણનો અવિનય જોઈને સીતા અધીરી બની ગઈ. “લક્ષ્મણજી, ધન્ય છે તમારી ધીરજને. તમને રામના રક્ષણ કરતાં પણ મારા રક્ષણની વધારે પડી છે ખરું ! ચાલો ત્યારે હું જ રામની શોધમાં જાઉં છું. તમે આ પર્ણકુટીની સંભાળ લેજો.”

લક્ષ્મણ મૂંઝાયો. સીતા જવા તૈયાર થઈ એટલે એને ગયા વિના છૂટકો નહોતો. આંખો નીચે જમીન પર રાખીને જ તેણે ધીમે સાદે કહ્યું, “ સીતા, ભલે તમે ન જ માનતાં હો તો હું જાઉં છું. આ સૌ વનદેવતાઓ તમારું રક્ષણ કરો. ”

સીતાના ચહેરા પર પ્રકુલ્લતા છવાઈ રહી. તેણે દિયરને સામ્નાશી આપી અને કહ્યું, “ મારી ચિન્તા ન કરશો. મને કોઈ પરપુરુષનો સ્પર્શ પણ થઈ શકવાનો નથી એની ખાત્રી રાખજો. માટે ચિન્તા કરશો નહિ, અને રામને લખને વહેલા આવજો. ”

લક્ષ્મણ જવા ઉભો થયો હતો. તેણે સીતાને જરા નીચા વળીને પ્રણામ કર્યો અને નીકળ્યો. સીતાને ભરજંગલમાં એકલી નિરાધાર છોડી જતાં તેના હૈયામાં અપાર વેદના થતી હતી. વનમાં ઝાડ, સરોવર, નદી બધાં પર નજર નાખતો નાખતો તે જવા લાગ્યો. આખું વન જાણે આજે ભારે શોકમાં હોય એવું સતુંસમ લાગતું હતું. ઉલ્લાસનું તો ક્યાંયે નામ નહોતું. પક્ષીઓના બોલવામાં આનન્દ ન હતો, મૃગલાંના દોડવામાં ઉમંગ ન હતો, સરોવરના પાણીમાં પ્રસન્નતા નહોતી, નદીના પાણીમાં તરંગ નહોતા. લક્ષ્મણ વિમાસણ કરતો કરતો ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યો. પર્ણકુટ્ટી દેખાતી રહી ત્યાં સુધી તેણે વળીવળીને સીતા તરફ જોયાં કર્યું. પર્ણકુટ્ટી દેખાતી બંધ થઈ એટલે તેણે મૃગ અને રામનાં મગલાં જોઈને તે રસ્તે સપાટામાં ચાલવા માંડ્યું.

સીતાહરણ

મૃગ આવ્યો ને ગયો અને રામલક્ષ્મણ એની પૂઠે ગયા એ બધો વખત રાવણ પંચવટીની આસપાસ આંટા માર્યા કરતો હતો અને અંદર પેસવાના વખતની રાહ જોતો હતો. લક્ષ્મણ દેખાતો બંધ થયો એટલે તેણે સાધુ (પરિવ્રાજક) નો વેષ ધારણ કર્યો. સુંદર ઝીણું ભગવું વસ્ત્ર પહેર્યું, લાંબી શિખા કરી, હાથમાં છત્રી લીધી, પગમાં જોડા પહેર્યા, ડાબે ખભે દંડકમંડળ લટકાવ્યાં અને પંચવટીમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવણને જોઇને આખું વન ભયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું. પવન વાતો બંધ થયો. ઝાડ હાલતાં બંધ થયાં. ગોદાવરીનાં જળ થંભી ગયાં. પક્ષીઓ કિલકિલાટ છોડી માળામાં ભરાઇ ગયાં અને પશુઓ ચારો છોડી જીવ લઇને નાહાં.

રાવણે ઝપાટાબંધ રામની પર્ણિકુટી તરફ ચાલ્યો અને સહેજ વારમાં પર્ણિકુટીના આંગણા આગળ આવી પહોંચ્યો. આંગણામાં સીતા સોડીકે વાળીને નીચું મ્હોં કરી બેસી રહી હતી. આંખમાંથી આંસુ વહે જતાં હતાં. રાવણ આવ્યો તે સીતાએ જોયો નહિ. રાવણે બ્રહ્મઘોષ કર્યો એટલે સીતાએ તેની તરફ જોયું અને બારણે અતિથિ આવ્યો જાણી તેણે આંસુ લોહી નાખ્યાં અને અતિથિનું સ્વાગત કરવા ઉઠી.

અતિથિને આંગણમાં બોલાવી આસન આપ્યું, પાણી આપ્યું અને લક્ષ્મણે આણી મૂકેલાં ફળ તેની આગળ મૂક્યાં.

સીતાને જ્ઞેતાંની સાથે એને ઉપાડી જવાની તાલાવેલી તો રાવણને લાગી જ હતી, પણ એને બોલતી સાંભળીને એને આખી ને આખી ખાઇ જવાનું મન થયું. તેણે મનને મહાપરાણે કબજામાં રાખીને સીતાની સાથે વાત કરવા માંડી: “ હે સુન્દરી, તું કોઇ અપ્સરા છે, ગંધર્વ છે, કિન્નર છે, લક્ષ્મી છે કે આ વનની વનદેવતા છે ? આ વનમાં તું કેમ આવી છે ? આ વનમાં એકલી રહેતાં તને બીક નથી લાગતી ? આ વન તો રાક્ષસોથી ભરેલું છે. સિંહ, હાથી, વાઘ, ચિત્તા, વર, રીંછ, ગીધ વગેરે અનેક વિકરાળ પ્રાણીઓ આ વનમાં ફર્યા કરે છે. ત્યાં રહેતાં ભલભલાના બંધ વઘ્ઘટી જાય તે તું કેમ રહી શકે છે ? તું કોણ છે ? તારો પતિ કોણ છે અને ક્યાં છે ? આ રાક્ષસોથી ભરેલા વનમાં તું ક્યાંથી આવી ચડી છે ? ”

રાવણનો વેષ જોઇને સીતાએ તેને બ્રાહ્મણ માન્યો હતો. તેનાં વચન સાંભળી સીતાને તેના પર વિશ્વાસ બેઠો. તેણે પોતાનો આખો ઇતિહાસ અથથી તે ઇતિ સુધી રાવણને કહી સંભળાવ્યો, રામના સત્યપાલનનાં અને પરાક્રમનાં* અને

---

* दद्यान्न प्रतिगृहीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम्
एतद्ब्राह्मण रामस्य व्रतं धृतमनुत्तमम् ॥

લક્ષ્મણના સેવાભાવનાં વખાણુ કર્યાં અને રાવણને કહ્યું
 “મારા પતિ અને લક્ષ્મણ મૃગયા કરવા વનમાં ગયા છે.
 એ હમણાં આવશે. તમારે ખીણું જરૂરનું કામ ન હોય
 તો એ આવે ત્યાં સૂધી તમે અહીં બેસો. એ આવતા તો
 હશે જ. ” આમ કહીને સીતા રામલક્ષ્મણને જોવા માટે
 દૂર નજર નાખીને જોઈ રહી. પણ ત્યાં પંચવટીની વશાળ
 હરિયાળી ભૂમિ જ નજરે પડતી હતી. રામ કે લક્ષ્મણ કોઈ
 દેખાતું નહોતું.

રાવણની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. સીતાના મ્હોંમાંથી
 જેમ જેમ બોલ નીકળતા હતા તેમ તેમ રાવણ ઉંચો
 નીચો થતો હતો. તેનાથી વધારે વાર છાનું ન રહેવાયું.
 તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો, “ હે સીતા, જેણે સ્વર્ગના દેવોને
 દાસ બનાવ્યા છે, જેના નામથી ત્રણે લોકમાં ત્રાસ વર્તી
 રહે છે અને ચૌદ ભુવનમાં જેની હાક વાગી રહી છે એવો
 હું રાજા રાવણ છું. સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચ સોનાના કોટવાળી
 મારી લંકાનગરી છે. તું આ વનમાં શીદને પડી રહી છે?
 મારી સાથે ચાલ. હું તને મારી પટરાણી બનાવીશ. મારા
 મહેલોમાં અને ઉદ્યાનોમાં તું મહાલજે અને સુખચેનમાં
 રહેજે. પાંચ હજાર દાસીઓ તો તારી તહેનાતમાં હાજર
 રહેશે અને તારો બોલ પડતાંની સાથે ઝીલી લેશે. ”

અતિથિનાં આ અવિનય અને ઉદ્વેગને જોઈ સીતાની
 આંખ ફાટી. તે ગાળી, “ અલ્યા મૂઠ, તું અતિથિ થઈને
 આવ્યો છે ને આ શું બોલી રહ્યો છે? મારા અચળ

પાતિવ્રત્યમાંથી તું મને ચળાવવા માગે છે ? મહાયશસ્ત્રી
 જિતેન્દ્રિય રામ પરથી તારા પર માઈ મન વળાવવા માગે
 છે ? ચાલ હઠી જા, દુષ્ટ, મારા જેવી સિંહણને તું શિયાળ
 શું કરી શકવાનો છે ? મને લાઇ જમને તું કેટલા દિવસ
 જીવવાની આશા રાખે છે ? છાનોમાનો ચાલ્યો જા અહીંથી
 તાઈ કાળું મ્હોડું લાઇને. ”

રાવણ હસી પડ્યો. “ હં ! ભારે ડરી ગયો તો હું !
 અરે મૂર્ખા, તું મને ઓળખતી નથી. મેં કુબેરને હરાવીને
 એનું પુષ્પક વિમાન પડાવી લીધું છે. દેવો ગરીબ ગાય બનીને
 મારે ત્યાં નોકરી કરે છે. મારા નામથી આખા ત્રિલુવનનાં
 પ્રાણીઓ ચરચરે છે. ક્યાં માઈ પરાક્રમ અને ક્યાં આ
 તારો ટીચકુડો રામ ! રામનામાં દૈવત હોય તો એનો
 બાપ એને વનમાં કાઢી મૂકત શું કરવા ? એવાને તે શું
 વળગી રહી છે ? ચાલ મારી સાથે લાંકા આવી જા. ”

સીતાની આંખમાંથી કેપ વરસતો હતો. “ અલ્યા
 મૂર્ખા, તું કુબેર કે ઇન્દ્રને જીતીને મદે ભરાયો હશે, પણ
 રામ તારો નાદ ડિતારે એવા છે એ ચાદ રાખજે. હજી
 પણ કહું છું કે અહીંથી ચાલ્યો જા, તાઈ ક્ષેમકુશળ
 મળીતો હોય તો. ”

વધારે બોલાચાલી કરવા જેટલી ધીરજ રાવણમાં
 રહી નહોતી. તેણે એકદમ જોરથી તાળા પાડી સિંહનાદ
 કર્યો અને બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ છોડી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ

ધારણુ કર્યું. એક ક્ષણમાં સીતાના મ્હેં સામે પહાડ જેવો પ્રચંડ રાક્ષસ હુંકાર કરીને ઉભો રહ્યો. તેણે આખે શરીરે રાતાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. તેની આંખમાંથી અંગાર વરસતા હતા. રાક્ષસનું આ વિકરાળ સ્વરૂપ જોઈને સીતા ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, પણ કંઈક હૈયું રાખીને નીચું ખાંચું કરી રાવણુ સામું જોયા વિના અડગ બેઠી.

રાવણુ એકદમ સીતા આગળ ધસી આવી ડાબે હાથે તેને. ચોટલો ઝાલ્યો, જમણે હાથે તેના પગ પકડ્યા અને ઉપાડીને ધરણી ધમધમાવતો દોડ્યો. બહાર ગધેડા જોડેલો સોનાજડિત રથ ઉભો હતો તેમાં સીતાને નાંખી થોતે બેઠો અને રથને લંકા બધી આકાશમાર્ગે મારી મૂક્યો.

અહાલોક—અહાલોક
હિંમત—ખામખામી

કિન્નર—માણસના શરીર
અને ઘોડાના મ્હેડાવાળું
પ્રાણી

૪૫

જટાયુ સાથે પુરુષ

રથ પવનવેગે ચાલવા લાગ્યો. કેળનાં જૂથ, કરેલુનાં કુંડ, આસોપાલવતી ઘટા, ગોદાવરી નદી વગેરે ઝપાટાબંધ નજર આગળથી પસાર થવા લાગ્યાં. રથમાં સીતા તો

એકાદશી બની હતી. રાવણના હાથમાંથી છૂટવાને પછાડા ચારવા વ્યર્થ હતો. તેણે ઉંચે સ્વરે ચીસો પાડવા માંડી, “ઓ સદ્મણુ...ઓ રામ... તમે આ સમે ક્યાં હશે? આ દુષ્ટ મને ઉપાડી જાય છે એ તમને કેમ ખબર પડશે? અરે રે, તમે આ પાપીને મારી મને ક્યારે છોડાવશો?..... ઓ કરેણો, તમે રામને કહેજો હોં...ઓ વ્હાલાં આસોપાલવ, તમે ઉંચી ડોક કરીને હું ક્યાં જઈ છું તે જોઈ લેજો હોં.... ઓ માતા ગોદાવરી, તમે તમારું જળ થંભાવી રામને મારી ખબર કહેજો હોં કે....” સીતાની ચીસોથી આખું વન ગાજી ઉઠ્યું.

આટલી વારમાં તો રથ પંચવટી વટાવીને બહાર નીકળ્યો હતો. ત્યાં એકાએક સીતાની નજર એક ઝાડ પર ખેડેલા જટાયુ પર પડી. “ઓ ગૃધ્રરાજ, મારી વહારે આવો તો. અરે દોડો દોડો, આ મૂંઝા રાક્ષસ મને ઉપાડી જાય છે!”

વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જર થઈ ગયેલો જટાયુ ડોલાં ખાતો હતો—અડધો ઉંઘમાં અને અડધો જાગતો હતો. સીતાની ચીસ કાને પડતાં તે સજાળો થઈને જાગી ઉઠ્યો. સામે જુએ છે તો એક રથ આકાશમાં વાયુવેગે ચાલ્યો જાય છે અને અંદર વીસ ભુજવાળો રાવણ અને કલ્પાંત કરતી સીતા બેઠાં છે. જટાયુએ તરત જ ઝાડ પર બેઠે બેઠે વનને બેદી નાંખે એવી ઠીઠીઆરી કરી: “ઉભો રહે અલ્પ એ, કોણ છે તું? ક્યાં જાય છે? હું ગીધનો રાજ છું. ઉભો રાખ તારો રથ.” જટાયુની હાક સાં જી

રાવણ ચમક્યો. તેણે રથને થંભાવ્યો, અને પાછું વાળી જોયું. રથને થોભેલો જોઈ જટાયુ પણ નરમ પડ્યો અને બોલવા લાગ્યો, “મારું નામ જટાયુ છે. હું આ વનમાં રામની સાથે રહું છું અને તને વીનવું છું કે તું રામની સ્ત્રીને છોડી દે. દશાનન, તારા ધર્મિષ્ઠપણાની કીર્તિ મેં સાંભળી છે. તારા જેવા ધર્માત્માને આ નીચ કૃત્ય કરવું કેમ હાજે ? તારા જેવા રાજા જ્યારે આમ પાપકર્મ કરતા થશે ત્યારે દુનિયામાં પાપ કેટલું વધી જશે ? અને તું રામની સ્ત્રીને લઈ જઈને શું સુખે ખેંચી શકવાનો છે ? રામના પરાક્રમથી તું ક્યાં અજાણ્યો છે ? ખરદૂષણને રોળી નાખ્યા એ ભૂલી ગયો શું ? તારે તે રામની સાથે શું વેર છે ? શૂર્પણખાએ ઉદ્ધતાઈ કરીને નાકકાન ખોયાં એમાં રામનો શો વાંક ? માટે ભલા ભાઈ, સીતાને અહીં મૂકી દે અને તારે રસ્તે ચાલ્યો જા.”

જટાયુ બોલતો હતો ત્યાં જ રાવણે મ્હોં ફેરવી લીધું, એટલે જટાયુ ડરી બોલ્યો, “રાવણ, તું એમ નહિ માનતો કે મને વટાવીને તું અહીંથી જઈ શકવાનો છે. જતા પહેલાં તારે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. મને સાડા છત્તર વર્ષ તો થઈ ગયાં છે, છતાં મારું જોર હજી કાયમ છે. હું વૃદ્ધ છું ને તું યુવાન છે એની મને શીકર નથી. તારી પાસે ધનુષ, રથ, કવચ, બાણ છે તેથી હું ડરી જવાનો નથી. આવી જ ચાલ, તારામાં જોર હોય તો મારી સાથે લડવાને. હું તને હમણાં જ ધૂળમેળો કરી નાખું છું.”

જટાયુને યુદ્ધનું કહેલું આપતો સાંભળી રાવણ મનમાં ને મનમાં જરા હસ્યો. પણ કહેલું તો સ્વીકારવું જ નોંધ્યું, એટલે રથમાં બેઠે બેઠે રાવણે જટાયુ પર બાણ છોડ્યાં. ઘડીવારમાં તો બે જણ વચ્ચે ઘેર સંગ્રામ મચી રહ્યો. રાવણે ગીધ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાડ્યો અને ગીધે રાવણના શરીરને નખથી ઉઝરડી નાખ્યું. રાવણે ગુસ્સે થઈને દસ તીખાં બાણ છોડી જટાયુને વીધી નાખ્યાં. રથમાં રહી સીતાને જોઈ જટાયુએ બાણને ખંખેરી નાખ્યાં અને રાવણ સામે ધસી રાવણનું મણિજડિત ધનુષ પગ વતી ભાગી નાખ્યું. રાવણે બીજું ધનુષ લઈને સો બાણ નાખ્યાં. જટાયુની આસપાસ બાણોનો માળો બની રહ્યો અને જટાયુ ચાંદર ઘેરાઈ ગયો. તરત જટાયુએ પાંખોથી બાણને હલાવી નાખ્યાં અને રાવણનું બીજું ધનુષ તોડી નાખ્યું. જટાયુએ આ વેળા ભારે પરાક્રમ દાખવ્યું. રાવણના શરીર પર ધસી તેનાં ભાથાં ઢીલાં કરી નાખ્યાં, રથના ગધેડાને મારી નાખ્યા, ચાંચ વતી સારથીનું ડોકું કરડી ખાધું, રથના ભાગીને ટુકડે ટુકડા ઉડાવી દીધા અને રથમાંનાં છત્ર ચામર ઉડાવીને ફેંકી દીધાં. રથ ભાગ્યો એટલે રાવણ સીતાને ખોળામાં લઈને જમીન પર પડ્યો. રાવણને પડેલો જોઈ વનનાં પ્રાણીઓ હર્ષનાદ કરવા લાગ્યાં.

રાવણનો રથ ભાગ્યો, સારથી પડ્યો. ગધેડા મૂઆ અને હથિયારના ચૂરા થઈ ગયા. તેની પાસે હવે માત્ર એક ખડ્ગ રહ્યું હતું, તેણે જોયું કે જટાયુ જરા થાક્યો છે, એટલે તે સીતાને લઈને ઉઠ્યો અને ભાગવા લાગ્યો. જટાયુ

સાંચ પીસીને એની પાછળ પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “અરે તસ્કર, યુદ્ધ અધૂરું મૂકીને ક્યાં ચાલ્યો જાય છે ? ઉભો રહે, તને મારા નખનો સ્વાદ ચખાડીને અહીં જ ભોંયભેગો કરી નાખું.”

આમ કહીને જટાયુએ રાવણની પીઠ પર નખ વતી ફરી ઉઠરા લ્યાં. રાવણની પીઠમાંથી લોહીની ધારો વહેવા લાગી. જટાયુએ સાંચથી વળી રાવણના વાળ ખૂંપી નાખ્યા અને માથામાં નખ માર્યા. ડાબા દસ હાથ પણ ઉખેડી નાખ્યા; પણ હાથ તો તૂટ્યા ત્યાં ખીજ ફગી નીકળ્યા.

હવે રાવણ કોપ્યો. અત્યાર સુધીની રમત તેણે છોડી દીધી અને જટાયુને મારી જ નાખવાનો નિશ્ચય કરી સીતાને કોરે મૂકી દીધી અને જટાયુને પકડ્યો, અને મૂઠીઓથી ને લાતોથી તેને અધમૂઓ કરી નાખ્યા. જટાયુ ઢીલો તો પડ્યો, છતાં ઢીલો ઢીલો પણ તે રાવણ પર પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પણ હવે એનું બળ ક્ષીણ થયું હતું. રાવણે ખર્જંથી તેની પાંખો છેદી નાખી, પગ ઉડાવી દીધા, પાસાં કાપી નાખ્યાં અને દૂર ફેંકી દીધો.

જટાયુ જમીન પર લોહીલુહાણ થઇને પડ્યો. સીતા આંતુએ ઉભી હતી તે એકદમ ત્યાં દોડી આવી અને આક્રંદ કરવા લાગી: “ અરે ગૃધ્રરાજ, તમારે મારે માટે મરવું પડ્યું, અને છતાં તમારું મરવું કામ ન આવ્યું ! હવે આ દુષ્ટ મને ઉપાડી જશે. હવે તમે રામલક્ષ્મણ અહીં આવે ત્યારે એમને બધી વાત કહેજો. ”

સીતાનો વિલાપ ચાલતો હતો એટલામાં જ રાવણનો સાદ સંભળાયો: “ સીતા, ચાલ છોડી દે એ ગીધને. આવી જ મારી પાસે.” સીતા ભયની મારી એકદમ એક જાડને થડિયે બાઝી પડી. જાડનું પાંદડું ફફડે એમ તે ફફડતી હતી. રાવણની ખૂમ ફરી પડી: “ સીતા, કેમ છોડે છે કે નહિ ? ” સીતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. રાવણે જોયું કે સીતા જાડના થડને છોડતી નથી. તે દોડી આવ્યો, સીતાનો ચોટલો ને પગ જાલ્યા, ખભે નાખી અને આકાશમાર્ગે ઉડ્યો.

આ પાપકર્મ જોઈને વનનાં પ્રાણીઓએ નીચાં મ્હોડાં કરી દીધાં. વાયુ થંભી ગયો. સૂર્યનારાયણે શરમાઈ જઈને મ્હોં ધૂપાવી દીધું. આકાશમાં માત્ર ‘ રામ રામ ’ નો કરુણ ધ્વનિ સંભળાતો હતો.

ધડીએકમાં તો એ ધ્વનિ પણ સંભળાતો બંધ થઈ ગયો. એક માત્ર જટાયુ ધીમે શ્વાસ ખેંચતો ત્યાં પડી રહ્યો હતો. પાસે રાવણનો રથ, અને સારથી તથા ગધેડાનાં શબ પડ્યાં હતાં. પશુઓ અલોપ થઈ ગયાં હતાં. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ બંધ પડી ગયો હતો. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ગયે પંચવટી શ્રન્ધવત્ બની ગઈ હતી.

